

Х. МУҲАББАТОВ, М. РАҲИМОВ, Ш. АКОБИРОВ

ГЕОГРАФИЯ

Географияи иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷаҳон

Китоби дарсӣ барои синфи 9-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ

Нашри сеюм бо тағйирот

**Вазорати маориф ва илми
Ҷумҳурии Тоҷикистон
тасдиқ кардааст**

**ДУШАНБЕ
МАОРИФ
2020**

УДК 373.167.1
ББК-28. 6 Я 72+74. (262.86)
Г-38

Г-38. Муҳаббатов Х., Раҳимов М., Ақобиров Ш. **География.** Китоби дарсӣ барои синфи 9-уми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ – Душанбе, “Маориф”, 2020. – 184 сах.

Хонандагони азиз!

Китоб манбаи донишу маърифат аст, аз он баҳравар шавед ва онро тоза нигоҳ доред. Кӯшиш кунед, ки соли таҳсили оянда ҳам ин китоб ҳамин гуна зебову орошта дастраси хонандагони дигар гардад ва онҳо низ аз он истифода баранд.

Ҷадвали истифодаи китоб

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли таҳсил	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				аввали сол	охири сол
1					
2					
3					
4					
5					

МУҚАДДИМА

Географияи иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷаҳон яке аз шоҳаҳои илми география буда, омӯзиши ҳолат, воқеаҳо ва ҳодисаҳои ҷамъиятӣ-географиро дар бар мегирад. Аз сабаб он фанни ҷамъиятӣ доништа мешавад.

Географияи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ харитаи сиёсии ҷаҳон ва даврҳои ташаккули он, сарватҳои табиӣ, қонуниятҳои инкишоф, ҷойгиршавии аҳоли ва иқтисоди ҷаҳонро меомӯзад. Дар баробари ин, вобаста ба баъзе масъалаҳои умумиҷаҳонӣ дар бораи масъалаҳои глобалии инсоният, пеш аз ҳама алоқаи мутақобилаи ҷамъият ва табиат маълумоти мушаххас медиҳад. Ин барои дарк намудани марҳалаҳои ҳозираи тараққиёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва экологии ҷаҳон ёрӣ медиҳад.

Географияи иқтисодӣ бо илмҳои ҷамъиятӣ – таърих, иқтисод, сотсиология, этнология, сиёсатшиносӣ, демография ва ғайра робитаи васеъ дорад. Чунин робитаю ҳамдастӣ доираи илми географияро васеъ намуда, мавзӯи баҳси онро фароҳу амиқтар мебардорад, ки дар натиҷа ба географияи иҷтимоию иқтисодӣ (ва ё ба географияи ҷамъиятӣ) табдил меёбад. Географияи иқтисодию иҷтимоӣ илм дар бораи фаъолияти ҷамъиятии инсон буда, он ҷойгиршавӣ, мувофиқат ва таъсири мутақобила бо муҳити зист, вобаста ба марҳалаҳои гуногуни инкишофи табиату ҷамъиятро меомӯзад.

Баробари тағйир ёфтани сохти сиёсии давлатҳо, дар иқтисодиёти онҳо низ тағйирот ба амал меояд. Дар баробари ин дар истифодаи сарватҳои табиӣ ҷаҳон низ муносибат дигар мешавад. Ин тағйирот ҳар сари чанд вақт дар ҷаҳон рух медиҳад. Аз ин сабаб омӯзиши паҳлуҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии географияи мамлакатҳои ҷаҳон аҳамияти ниҳоят калон дорад. Дар шароити гузариши Тоҷикистон ба сохти нави хоҷагидорӣ ва ба даст овардани истиқлол, робитаҳои иқтисодӣ, сиёсӣ, илмию техникӣ бо мамлакатҳои ҷаҳон вусъат меёбад. Бинобар ин ҳар як шаҳрванди ҷумҳурӣ, хусусан мутахассисон дар баробари ҷаҳонбинии ҳаматарафаи сиёсӣ ва иқтисодию географӣ доштан, бояд ба вазъи иқтисодию иҷтимоии давлатҳои хориҷиро хуб сарфаҳм биравад. Барои ҳамин дар муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ин фан омӯхта мешавад. Дар қисми аввали китоб оид ба тавсифи умумии иқтисодию географияи ҷаҳон, шароит ва сарватҳои табиӣ

он, аҳоливу захираҳои меҳнатӣ, сохти иқтисоди ҷаҳон ва масъалаҳои умумиҷаҳонии инсоният маълумот медиҳад.

Дар қисми шароит ва сарватҳои табиӣ дар бораи ҳолат ва сатҳи истифодаи онҳо маълумот дода мешавад. Қисми дуюм оид ба шумора, афзоиши табиӣ аҳоли, сиёсати демографии мамлакатҳои ҷаҳон дар замони ҳозира, ҷойгиршавии аҳолии ҷаҳон, ҳайати ҷинсию синнусолии аҳоли, ҳайати динию тамаддуни ҷаҳонӣ баҳс менамояд. Дар қисми сеюм сохти иқтисоди ҷаҳон – саноат, кишоварзӣ, нақлиёт ва алоқаҳои иқтисодии умумиҷаҳонӣ дар охир масъалаҳои умумиҷаҳонии инсоният, ки ҳалли онҳо ба тамоми аҳли башар дахл дорад, омӯхта мешавад. Зеро тамоми масъалаҳои умумиҷаҳонӣ бо таъсири мутақобилаи аҳоли, иқтисодиёт ва муҳити атроф ба вучуд меоянд, ки дар ин маврид соҳаҳои хоҷагии халқи ҷаҳон дар вобастагӣ ба пешрафти илму техника дар иқтисоди ҷаҳон баррасӣ мешаванд.

АЛОМАТҲОИ ШАРТӢ

 – саволҳои водоркунанда

 – мафҳумҳои асосӣ

 – хулосаҳои умумӣ

 – кор бо харита

 Инро медонам – инро медонам

 Инро метавонам – инро метавонам

БОБИ I. ХАРИТАИ СИЁСИИ ҶАҶОН

§ 1. ХАРИТАИ СИЁСИИ ҶАҶОН – СОҶТОРИ ҶАҶОНИ МУОСИР

Харитаи сиёсии ҷаҳон дар давраҳои гуногуни таърихӣ чӣ гуна ташаккул ёфт? Тағйирёбии миқдорӣ ва сифатии он чӣ маъно дорад?

Давраҳои ташаккулёбии харитаи сиёсии ҷаҳон

Мафҳуми «харитаи сиёсии ҷаҳон» муддати тӯлонист, ки ба доираи харитаҳои географӣ ворид гардидааст. Ғайр аз давлатҳо ба мазмуни харитаи сиёсии ҷаҳон сарҳади онҳо, соҳти сиёсӣ-маъмури, шаклҳои идоракунии давлатҳо, тағйирёбӣ, муносибати байни давлатҳо ва низоҳои ҳудудӣ дохил шудаанд. Харитаи сиёсии ҷаҳонро шиносномаи географии ҷаҳони имрӯза низ гуфтан мумкин аст. Ҷараёни ташаккули харитаи сиёсии ҷаҳон чанд ҳазор солро дар бар мегирад. Дар асоси даврабандии таърихӣ, ташаккули соҳти сиёсии ҷаҳони имрӯзаро ба давраи қадим, асрҳои миёна, нав ва навтарин чудо мекунад.

Давраи қадим – (то асри V) замони соҳти ғуломдориро дар бар гирифта, равнаку ривоч ва таназзули нахустин давлатҳои дунё – Мисри қадим, Карфаген, Юнони қадим, Руми қадим ва ғайраро дар бар мегирад. Ин давлатҳо дар инкишофи тамаддуни ҷаҳонӣ ҳиссаи бебаҳо гузоштаанд, вале дар он замон ягона роҳи тағйир додани сарҳади худро дар ҷанг ва зӯрварӣ медиданд. Аз ин лиҳоз, баъзан онҳоро бо ибораи «ҷазираҷаҳо»-и тамаддун ва «замони бераҳмию зӯрварӣ» ном мебаранд.

Давраи асрҳои миёна – (асрҳои V–XV) ба давраи низоми феодализм рост меояд. Соҳтори сиёсии давлатҳои феодалӣ нисбат ба давраи ғуломдорӣ хеле мураккабу ғанӣ буд. Дар асоси равнаки дохилӣ дар ин давра, парокандагии хоҷагиҳо пешгирӣ карда шуд

ва ҳамеша кӯшиши забту васеъкунии худуди давлатҳои феодалӣ ба назар мерасид. Қисмҳои бузурги хушкии кураи Замин байни давлатҳои гуногун тақсим шуда буд. Византия, Киеви Рус, империяи Рум, давлати Сомониён, Португалия, Англия, Испания номгӯи нопурраи давлатҳои асрҳои миёна мебошанд.

Давраи нав – (асрҳои XV–XVI то ибтидои асри XX) ба замони болоравии пойдории низоми капитализм мувофиқ меояд. Дар ин замон муносибатҳои капиталистӣ пойдор гардида, саноати дорои корхонаву заводҳои бузург, ки ба ашёи хом эҳтиёҷ доштанд, рушд ёфта, воситаҳои нақлиёт пайдо шуданд. Ба харитаи сиёсии ҷаҳон кашфиёти бузурги географӣ, ки дар ҳадди форматсияҳои ҷамъиятии иқтисодии феодализму капитализм меистод, тағйироти ҷиддӣ дохил кард.

Хусусан, дар асрҳои XIX–XX бо сабаби шиддат гирифтани муносибати давлатҳои бузург нисбат ба тақсимои дунё харитаи сиёсии ҷаҳон хеле ноустувор гардид. Масалан, агар соли 1876 ҳамагӣ 10% (даҳ дарсад) худуди Африқо ба давлатҳои Аврупои Ғарбӣ мансуб бошад, соли 1900 ин нишондиҳанда ба 90% расид. Дар ибтидои асри XX чунин тақсимои пурра ба анҷом расид ва минбаъд он бо роҳи зӯрварӣ анҷом меёфт.

Давраи навтарин дар ташаккулёбии харитаи сиёсии ҷаҳон ба асри XX мансуб аст. Оғозу анҷоми ду ҷанги ҷаҳонӣ, таъсиси системаи ҷаҳонии сотсиализм ва пош хӯрдани он дар сохти сиёсии ҷаҳон тағйироти ҷиддӣ ба амал овард.

Дар марҳалаи аввал, баъди Ҷанги Якуми Ҷаҳон империяи Австро-Венгрия пароканда шуда, давлатҳои мустақил, аз қабилҳои Чехословакия, Лаҳистон (Полша), Булғория, Руминия ва ғайра ташкил ёфтанд ва аз ҷониби дигар, империяҳои мустамликадорӣ Британияю Фаронса ва Ҷопон васеъ шуданд. Дар Русия, Инқилоби Октябр ғалаба карда, сохти давлатдорӣ сотсиалистӣ ба вучуд омад.

Дар марҳалаи дувум, пас аз шикасти Олмони фашистӣ ва Ҷопон дар Ҷанги Дуюми Ҷаҳон, иқтисодии давлатҳои зиддигитлерӣ мустаҳкам шуд ва он боиси парокандашавии мустамликадорӣ гардид. Дар муддати кӯтоҳ зиёда аз 100 давлат дар Осиё, Африқо ва Амриқои Лотинӣ соҳиби истиқлолият шуданд.

Шикасти Олмон боиси эътибори баланд ва пурқувват гардидани Иттиҳоди Шӯравӣ ва барпо шудани давлатҳои нави

сохти сотсиалистӣ дар ҷаҳон гардид. Тӯли ин солҳо (аз соли 1945 то 1990) дар дунё 102 давлат ба истиклоли сиёсӣ ноил шуданд. Дар охири асри XX ва ибтидои асри XXI дар ҷаҳон таҳаввулоти дигар вобаста ба анҷом ёфтани «ҷанги сард» байни Ғарб ва Шарқ ба миён омад. Пош хӯрдани Иттиҳоди Шӯравӣ, Югославия, Чехословакия ва дигар давлатҳои сохти сотсиалистӣ дар ибтидои солҳои 90-ум боиси дигаргунии навбатӣ дар харитаи сиёсии ҷаҳон гардид ва дар ибтидои асри XXI шумораи мамлакат ва ҳудуди алоҳида ба зиёда аз 200 адад расид. Шумораи давлатҳоро дар харитаи сиёсии ҷаҳон нишон додан имконнопазир аст, зеро ки давлату ҳудуди этирофнашуда ва худидоракунанда кам нестанд.

Дар харитаи сиёсии ҷаҳон аксаран давлатҳои ҳаҷман миёна ва на он қадар калон бартарӣ доранд. Дар баробари ин, давлатҳои аз ҷиҳати масоҳат хурд низ вучуд доранд, ки аҳолии онҳо аз 10 то 30 ҳазор нафар мебошад ва онҳоро давлатҳои «хурд» ва ё «хурдтарин» меноманд. Ба ин гурӯҳи давлатҳо дар Аврупо – Андора, Ватикан, Лихтенштейн, Монако, Сан-Марино; дар Амрико – Барбадос, Гренада, Сен-Люсия ва ғайра; дар Океания – Тонга, Науру; дар Африқо – Маврикий, ҷазираҳои Сейшел ва ғайра дохил мешаванд.

Ҷангоми омӯзиши харитаи сиёсии ин ё он давлати алоҳида, пеш аз ҳама ба мавқеи сиёсӣ ва ё иқтисодии он баҳо дода мешавад. Аз ҷониби дигар, ин нишондиҳандаҳо низ гуногун мешаванд ва ба он ҷиҳатҳои дараҷаи инкишофи иқтисодӣ-иҷтимоӣ, тамоюли сиёсӣ, сохтори ҳокимият, ҳамкорӣ бо иқтисодиёти ҷаҳон ва ғайра низ дохил мешаванд.

МЕЪЁРИ АСОСИИ ИН ТАҚСИМОТ ДАРАҶАИ ИНКИШОФИ ИҚТИСОДИЮ ИҶТИМОИИ ИН Ё ОН ДАВЛАТ БУДА, БО ЁРИИ НИШОНДИҲАНДАИ МАҶМУӢИ МАҲСУЛОТИ ДОХИЛӢ (ММД) БА ҶАР САРИ АҲОЛӢ МУАЙЯН КАРДА МЕШАВАД.

То солҳои 90-уми асри XX, то замони пош хӯрдани сохти ҷаҳонии сотсиалистӣ, тамоми давлатҳои ҷаҳонро ба се навъи асосӣ: сотсиалистӣ, мутараққии капиталистӣ ва рӯбаинкишоф ҷудо мекарданд.

Ҳоло давлатҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо мекунанд: давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ инкишофёфта ва рӯбаинкишоф.

Тағйироти сифатӣ ва микдорӣ дар харитаи сиёсии ҷаҳон

Тағйироти харитаи сиёсии ҷаҳон хусусиятҳои гуногун дорад (расми 1). Яке аз онҳо **тағйироти микдорӣ** аст, ки ин дар натиҷаи

Тағйироти микдорӣ дар харитаи сиёсии ҷаҳон ба тағйирёбии қаламрави давлатҳо алоқаманд аст.

аз худ намудани худуди нав ё аз даст додани худуд дар натиҷаи ҷангҳо, бо хоҳиши худ ҷудо шудани қисми давлат ва ғайра

мебошад. Баъзан тариқи шартномаи байни давлатҳо, баъзе китъаҳои замин иваз карда мешаванд, ё ин ки ин раванд дар доираи муносибатҳои дӯстонаи давлатҳои ҳамҷавор амалӣ мегардад.

Масалан, пас аз анҷоми Ҷанги Дуюми Ҷаҳон, мувофиқи қарори конференсияи Потсдам дар харитаи сиёсии Аврупо тағйироти куллии сифатӣ ба вуҷуд омад: сарҳади ғарбии Лаҳистон (Польша) тавассути дарёи Одра ва Нисе-Луж, яъне сарҳади аввалии сарзамини Польша баргардонида шуд, худуди Паси Карпати Украина ба Украина, вилояти Калининград ба Русия ворид шуданд.

Дар **тағйирёбии сифатӣ** сарҳад ва масоҳати мамлакатҳо тағйир намеёбад. Ба ин шакли тағйирёбӣ – ба даст овардани мустақилии собиқ мустамликаҳо, иваз гардидани сохти сиёсӣ, шакли нави идоракунии давлат ва ғайра мансубанд.

Барои тағйироти сифатӣ дар харитаи сиёсии ҷаҳон розигии Гренландия «худуди худидорақунанда дар дохили Шохигарии Дания», ташкилшавии Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ), пас аз пош хӯрдани Иттиҳоди Шӯравӣ, васеъ гардидани доираи Иттиҳоди Аврупо ва СММ дар Шарқ ва ғайра мисол шуда метавонад.

Тағйироти микдорӣ дар харитаи ҷаҳон имрӯз низ ба ҷашм мерасад, аммо ибтидоаш аз замонҳои қадим сарчашма мегирад. Дар ибтидо воситаи асосии ҳалли баҳсҳои байнидавлатӣ – ҷангҳо ба шумор мерафтанд.

Ҳоло барои ҳалли баҳсҳои худудӣ истифода аз ҷангҳои ҳастай (ядрӯй) таҳдид мекунанд, ки ин хавфи ба қабристонӣ бузург мубаддал шудани сайёраро дорад.

Тағйироти сифатӣ дар харитаи сиёсии ҷаҳон ин ба даст овардани мустақилияти мамлакатҳо, иваз шудани сохти сиёсии давлатҳо, таъсис шудани ташкилот ва иттифоқҳои байнидавлатии нав ва ғайраро дар бар мегирад.

Расми 1. Тағйироти сифатӣ ва миқдорӣ дар харитаи сиёсии ҷаҳон

Дар хотир доред

Давраҳои ташаккули харитаи сиёсии ҷаҳон. Тағйироти миқдорӣ ва сифатии харитаи сиёсии ҷаҳон.

Савол ва супориш

1. Давлатҳои ҷадидеро, ки пас аз нои хӯрдани Иттиҳоди Шӯравӣ дар соли 1991 дар харитаи сиёсии Авруосиё ба вуҷуд омадаанд, нишон диҳед. Аз фанни таърих ба хотир биёред, аввалин давлатҳоро, ки дар ҳамин давра истиқлолияти миллӣ ба даст оварданд, кадомҳоянд?

2. Чаро шумораи давлатҳоро дар харитаи сиёсии ҷаҳон аниқ гуфтан мумкин нест?

Инро меонам

3. Дар давраҳои гуногуни таърихӣ харитаи сиёсии ҷаҳон ташаккул ёфт?

4. Дарси таърихро ба хотир оварда фаҳмонед, ки чӣ гуна:

а) Ҷанги Якуми Ҷаҳон;

б) ташиклишавии Иттиҳоди Шӯравӣ;

в) Ҷанги Дуюми Ҷаҳон;

г) пош хӯрдани Иттиҳоди Шӯравӣ ба ташаккули нави харитаи сиёсии ҷаҳон таъсир расониданд?

5. Кадом хусусиятҳои фарқкунандаи миқдорӣ ва сифатии харитаи сиёсии ҷаҳонро медонед? Мисолҳои мушаххасро дар доираи ҳодисаҳои солҳои охир баррасӣ кунед.

6. Маълум аст, ки як қисми қаламрави Нидерландия аз ҳудуди баҳр ба даст оварда шудааст, ки боиси тағйирёбии харитаи сиёсии ҷаҳон гардид. Ин чӣ гуна тағйирот аст – миқдорӣ ё сифатӣ?

7. Дар харитаи контурӣ мамлакатҳои навро қайд кунед.

8. Бо ёрии матни китоб ва донишҳои аз фанни таърих андухта, нақшаи «Давраҳои ташаккули харитаи сиёсии ҷаҳон»-ро пурра кунед.

Ибро
метавонам

Давраҳо	Хусусиятҳои ташаккулёбӣ

§ 2. ДАВЛАТ – НИШОНАИ АСОСИИ ХАРИТАИ СИЁСӢ

Мафҳуми давлат ва сарҳадҳои он чиро инъикос мекунад? Кадом шаклҳои асосии идоракунии давлат мавҷуд аст? Сохти идоракунии давлат ба география чӣ мансубият дорад?

Қисми сатҳи заминро, ки давлати мустақил дар он ҷо ҷойгир шудааст, **худуди мамлакат** меноманд.

Ҳудуд ва сарҳади давлатҳо

Ба худуди давлатӣ худуди хушкӣ бо сарватҳои кишри он, худуди оби ва фазои болои он мансуб аст. Аз қаламрави дигар мамлакатҳо онро

сарҳади давлатӣ ҷудо мекунад. Қисми хушкӣ, ки аз ҳудуди асосӣ дур ҷойгир аст ва онро сарҳади дигар давлатҳо ихота кардааст,

– **анклав** (масалан, Нахҷувон – ҳудуди Ҷумҳурии Озарбойҷон, ки байни Арманистон, Эрон ва Туркия; Воруҳи ноҳияи Исфара, ки дар дохили ҳудуди Қирғизистон ҷойгир аст) меноманд. Анклаве, ки ба баҳр баромад дорад, **ниманклав** ном дорад (вилояти Калинингради Русия). Ба ҳудуди обии мамлакат обҳои дохилӣ ва обҳои берунӣ, яъне обҳои Уқёнуси ҷаҳон, ки дар доираи 12 мили баҳрӣ ворид гардидаанд, дохил мешаванд.

Пас аз он минтақаи иловагии обӣ, ки ин ҳам 12 мили баҳрӣ паҳноӣ дорад, дохил мешавад. Ҳамин тарик, сарҳади баҳрии мамлакат, ки назорати сарҳадиро дар бар мегирад, аз хатти соҳилӣ то интиҳо 24 милро ташкил медиҳад. Дар баробари ин, мафҳуми минтақаи иқтисодии 200-мила вуҷуд дорад. Ин ба ҳудуди мамлакатҳои соҳилии соҳибхитӣ мансуб нест, аммо ин мамлакатҳо метавонанд дар ҳамин ҳудуд сарватҳои табииро истихроҷ намојанд. Дигар мамлакатҳо танҳо метавонанд, ки ҳаракати киштиҳо, парвози ҳавопаймо, хобонидани кабел ва кубурҳоро дар ин қаламрав роҳандозӣ намојанд.

Сарҳади хушкӣ нисбатан возеҳу равшан аст, ки дар маҳал нисбатан маълум аст. Раванди муайян намудани сарҳади давлатро бо роҳи сабт кардан дар шартнома ва нишон додан дар харитаи географӣ **делимитатсия** меноманд, аммо аломатгузори намудани сарҳадро дар маҳал **демаркатсия** меноманд.

ДАВЛАТҲО ДОРОИ САРҲАДИ ХУШКӢ, ОБӢ ВА ҲАВОӢ МЕБОШАНД.

Соҳти идоракунии давлатҳо

Дар ҷаҳон асосан ду соҳти идоракунии давлат вуҷуд дорад – монархӣ ва ҷумҳуриявӣ. Яке аз қадимтарин соҳти идоракунии давлатҳо ин монархӣ мебошад, ки аз асрҳои миёна то имрӯз амал дорад. Дар ибтидои асри ХХI дар ҷаҳон 21 давлат (2 давлат дар Океания, 4 давлат дар Африқо, 14 давлат дар Осиё, 12

давлат дар Аврупо) бо сохти идоракунии монархӣ арзи хастӣ доранд. Шакли сохтори монархӣ дар ҷаҳони имрӯза он қадар қудрат надорад.

Дар сохтори монархӣ аксар монархияи конституционӣ бартарӣ дорад, ки ҳокимияти қонунбарорро ба парламент ва ҳокимияти иҷроқунандаро ба ҳукумат итоат мекунонад. Дар чунин шароит монарх аз рӯи анъанаҳои ҳазорсола роҳбарии давлатро ба уҳда дорад, вале танҳо баъди аз тарафи парламент қабул шудани қонун ба он имзо мегузорад. Чунин шакли сохтор бештар дар Британияи Кабир ва Ҷопон амал мекунад. Аз ин рӯ, дар чунин мамлакатҳои аврупоӣ мақоли «Ҳоким асту ҳукмрон нест» хеле машҳур аст.

Расми 2. Сохтор ва идоракунии давлатҳо

Дар шакли сохтори шоҳигарӣ (монархия)-и ягона ҳокимияти монархӣ тамоман маҳдуд карда нашудааст. Вале чунин сохти давлатдорӣ дар харитаи сиёсӣ хеле кам боқӣ мондааст (асосан дар давлатҳои соҳили халиҷи Форс). Масалан, дар Арабистони Саудӣ сардори давлат (шоҳ) тамоми ҳокимият ва дар як вақт вазифаи сарвазир, сарфармондеҳи қувваҳои мусаллаҳ, суди олии ва ғайраро ба уҳда дорад. Ҳукумат аз ҳисоби аъзои оилаи шоҳ таъсис дода мешавад.

Ба қатори сохтори шоҳигарӣ (монархия)-и теократӣ давлатҳои Ватикан, Арабистони Саудӣ ва салтанати Бруней дар ҷанубу шарқи Осиё дохил мешаванд.

Шакли сохтори ҷумҳуриявӣ (республикавӣ) бештар паҳн гардида, аз 3/4 ҳиссаи тамоми давлатҳои дунё ин гуна сохтор доранд

Аз тарафи дигар, он ба шаклҳои президентӣ ва парламентӣ тақсим мешавад. Дар шакли президентӣ (ИМА, Аргентина, Бразилия, Тоҷикистон ва ғайра) ба президент ҳуқуқҳои зиёд дода мешавад ва ӯ ҳукуматро низ сарварӣ мекунад. Дар ҷумҳуриҳои парламентӣ (Олмон, Италия, Исроил, Ҳиндустон ва ғайра) мақоми асосиро на президент, балки сардори ҳукумат мебозад. Вале дар амал бисёр ҷумҳуриҳои парламентӣ, ки дар онҳо роҳбариро сарвазир ба уҳда дорад, ба

Шоҳигарӣ (монархия) – чунин шакли идоракунии давлат аст, ки ҳокимият дар дасти як шахс (шоҳ, амир, султон, император, герцог, княз) буда, қонунан ҳокимияти роҳбарӣ ба таври авлодӣ ба якдигар супорида мешавад.

Ҷумҳурӣ (республика) – аз калимаи латинӣ (*respublica* – қори ҷамъиятӣ, давлат) гирифта шудааст. Дар чунин сохтори давлатдорӣ сарвари давлат тавассути интихобот ба муҳлати муайян интихоб гардида, давлатро дар ҳамин шакл идора менамояд.

президент ҳуқуқҳои зиёде дода шудаанд, ки аз шакли президентӣ қариб фарқе надорад. Масалан, дар Фаронса, Сербия, Миср, Русия ва қисми зиёди ҷумҳуриҳои ИДМ чунин шакл вучуд дорад.

Дар мамлакатҳои Чин, Ветнам, Ҷумҳурии Халқӣ-Демократии Корея, (Кореяи Шимолӣ), Лаос, Куба бо вучуди пошхӯрдани сохти ҷаҳонии сотсиалистӣ, шакли сохтори ҷумҳурии сотсиалистӣ боқӣ мондааст.

СОХТОРИ ДАВЛАТ БА ХУСУСИЯТИ ИДОРАКУНИИ ОН
ВОБАСТА АСТ. ДУ ШАКЛИ СОХТОРИ АСОСИИ ДАВЛАТ-
ДОРӢ – ҶУМӢУРИЯВӢ ВА ШОӢИГАРӢ ВУӢУД ДОРАД.

Шақли сохтори давлатҳо

Шақлҳои сохтори давлатҳо ба фанни география алоқаи бевосита доранд, зеро он ташкили ҳудудӣ ва ташкили сиёсӣ-маъмури давлатҳоро таҷассум менамояд.

Аз рӯи шақли барпо кардани сох-ти сиёсати дохилӣ давлатҳоро ба 4 гурӯҳ: унитарӣ ва федеративӣ (ду шақли асосӣ), конфедеративӣ, иттифоқӣ ҷудо мекунад. Ба давлатҳои федеративӣ 24, конфедеративӣ 1 ва иттифоқӣ 1 давлат дохил мешаванд.

Мафҳуми «унитарӣ» аз калимаи латинӣ *unitas* гирифта шуда, маънояш «ягона» мебошад.

Давлати унитарӣ давлати ягона буда, аз ҷиҳати тақсимоли маъмури ягона аст, ки ба органи марказии ҳокимият итоат мекунад. Дар тамоми қаламрави он конституция ва шахрвандии ягона, сохти ягонаи органҳои олий, ҳуқуқ ва суд амал мекунанд. Дар аксар маврид давлатҳои унитарӣ якмиллата мебошанд, бо вучуди он ки дар бисёре аз инҳо миллатҳои гуногун зиндагӣ мекунанд. Ба давлатҳои унитарӣ аксар давлатҳои ҷаҳон: Фаронса, Британияи Кабир, Шветсия, Норвегия, Беларус, Ҷопон, Миср, Туркия ва ғ. мекунанд.

Як гурӯҳ **давлатҳои унитарӣ** (мувофиқи конституцияшон) федератсияи дефакто (квазифедератсия, яъне федератсияи сохта) мебошанд, зеро ки баъзе қисмҳои онҳо (минтақаҳо) мухторият доранд. Ҳоло дар ҷаҳон 22 давлати сохти квазифедератсия дошта вучуд доранд. Ба инҳо Испания (якҷоя бо Каталония, Баскҳо ва Галисий, ки худмухторианд), Чин бо 5 ноҳияи худмухтор ва бисёр ноҳияҳо (округҳои гуногунмиллат), Нидерландия (бо ҳудуди шахшуда), Мянма, Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ, Судон, Танзания дохил мешаванд. Ба наздикӣ дар Уэлс ва Шотландия парламент ташкил шуд ва аз ҳамин сабаб Британияи Кабирро ҳамчун федератсияи дефакто шумурдан мумкин аст.

«Федератсия» аз калимаи латинӣ *foederatio* гирифта шуда, маънояш «иттифоқ, иттиҳод» мебошад.

Федератсия – иттифоки чанд чумхурӣ ё худуду минтақаҳои худидоракунандаанд, ки дар ҳокимияти марказӣ (федератсия) муттаҳид карда шудаанд.

Давлати федералӣ чунин шакли идоракунии давлат аст, ки воҳидҳои алоҳида дар давлати ягона муттаҳид шудаанд ва ҳар яки онҳо мухторияти муайяни ҳукукию сиёсӣ доранд.

Дар чунин давлатҳо конституцияи ягона ва ҳокимияти давлатии ягонаи федералӣ амал мекунад. Дар баробари ин, аъзоёни федератсия чун қоида конституция, органҳои қонунгузорӣ ва судии худро доранд. Қонунҳои иттифоқӣ дар тамоми қаламрави федератсия ҳатмӣ амал мекунанд. Ба давлатҳои федеративӣ Русия, Чумхурии федеративии Олмон, ИМА, Канада, Ҳиндустон, Бразилия ва ғайра дохил мешаванд.

АСЛАН ДУ ШАКЛИ АСОСИИ СОХТОРИ ДАВЛАТ МАЪМУЛ АСТ: УНИТАРӢ ВА ФЕДЕРАТИВӢ. БА ДАВЛАТҲОИ УНИТАРӢ АКСАР ДАВЛАТҲОИ ЧАҲОН (ФАРОНСА, БРИТАНИЯИ КАБИР, ШВЕТСИЯ, НОРВЕГИЯ, БЕЛАРУС, ҚОПОН, МИСР, ТУРКИЯ ВА Ғ.) МАНСУБАНД.

Дар хотир доред

Анклав. Обҳои худудӣ. Минтақаи иқтисодии 200-милла. Шоҳигарӣ. Шоҳигарии мутлақ. Чумхурӣ. Давлати унитарӣ. Давлати федеративӣ.

Савол ва супориш

1. *Аз харитаи сиёсии ҷаҳон ва маълумоти китоб истифода бурда, ба саволҳои зерин ҷавоб диҳед: а) дар кадом қитъаи олам давлатҳое, ки сохти идоракунии шоҳигарӣ доранд, бештар аст? Онҳоро нишон диҳед; б) бо кадом далелҳо фаҳмонида метавонед: ҳамаи давлатҳое, ки шакли идоракуниашон шоҳигарии мутлақ аст, дар Осиё, шоҳигарии конституционӣ дар Аврупо ҷойгир шудаанд?*

2. *Сарҳади баҳрӣ чӣ гуна ҷудо карда мешавад?*
3. *Қадам намудҳои сохти идоракунии давлатҳо имрӯз амал мекунанд? Чаро аниқу саҳеҳ маълум нест, ки кадом шакли идоракунии давлат аз ҳама беҳтар аст?*
4. *Тоҷикистон чӣ гуна шакли идоракунии давлатӣ дорад?*
5. *Ҷавобҳои дурустро интихоб кунед.*

Ибро
мелонам

Кадоме аз ин давлатҳо сохти унитарӣ дорад:

а) Ҷопон; б) Ҳиндустон; в) Русия; г) Фаронса.

6. Ҷавоби дурустро ёбед:

Кадоме аз ин давлатҳо сохти идоракунии федеративӣ дорад:

а) Ўзбекистон; б) АМА; в) Ҳиндустон; г) Лаос.

7. Мувофиқ намоед: 1) шоҳигарӣ; 2) ҷумҳурӣ:

а) ИМА, Аргентина; б) Испания, Дания; в) Фаронса, Бразилия;

г) Баҳрайн, Қатар.

8. Чанд давлати Аврупоро номбар кунед, ки дар асри ХХ сарҳади давлати онҳо тағйироти кулӣ ёфт. Онро шарҳ диҳед.

Ибро
метавонам

§ 3. ШАКЛИ ДАВЛАТҲО

Ба ақидаи шумо, гуногунрангии мамлакатҳои ҷаҳони имрӯза дар чӣ зоҳир мегардад? Сарфи назар ба гуногунии мамлакатҳои ҷаҳон, ба ақидаи шумо, чӣ гуна онҳоро бояд гурӯҳбандӣ кунем? Кадом аломатро ҳангоми типологияи мамлакатҳо мумкин аст, ки аломати асосӣ донем? Чаро кадом типология, ки барои давлатҳо пешниҳод шуда бошад, шартӣ аст?

Аломатҳои типологияи давлатҳо

Дар харитаи имрӯзаи сиёсии ҷаҳон бештар аз 200 давлат ва ҳудуди муайян мавҷуд аст, ки 193-тои онҳо давлатҳои мустақил ба ҳисоб мераванд. Давлатҳои ҳастанд, ки масоҳати васеъ (Русия, Канада, Чин ва ғ.) ё хурд (Андора, Сингапур, Ватикан ва ғ.) доранд; баъзеи онҳо гуногунмиллатанд (Ҳиндустон, Камерун, Русия ва ғ.) ва баъзеашон якмиллата (Ҷопон, Муғулистон ва ғ.); давлатҳои ҳастанд, ки захираҳои бузурги табиӣ доранд; хусусияти дигари давлатҳо дар ҳудуди онҳо дохили континент (материк), назди баҳр, қазираҳои алоҳидаро дар бар мегиранд ва ғ. Чунин тарзи гуногунии давлатҳо аз он шаҳодат медиҳад, ки онҳоро аз рӯи типология, яъне мувофиқати бо ҳам монандӣ ва фарқ аз якдигар ҷудо намоем.

Типологияи давлатҳо на танҳо аҳамияти шиносӣ, балки амалӣ дорад, масалан, барои дар сурати аз ҷониби СММ пешниҳод оид ба проблемаҳои инкишофи гурӯҳи давлатҳои алоҳида, дастгирии молиявии онҳо ва ғ. Типологияи давлатҳо метавонад гуногун бошад ва ин вобаста ба он аст, ки кадом аломатҳои асосӣ онро ташкил медиҳад. Ба ин мавқеи географӣ, шумораи аҳоли,

мансубият ба ин ё он гурӯҳи этникӣ, динӣ ё ҷамоаи тамаддун, нишондиҳандаҳои дараҷаи урбанизатсия, таъмин будан аз захираҳои табиӣ ва ғайра мисол шуда метавонанд.

Расми 3. Гурӯҳбандӣ намудани давлатҳо вобаста ба мавқеи географӣ

Меъёрҳои асосии типология

Дар байни меъёрҳои типологияи давлатҳо дараҷаи инкишофи иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар мадди аввал меистад. СММ аз ҳама бештар ба чунин нишондиҳандаҳои иҷтимоӣ-иқтисодии давлатҳо таъя мекунад:

- 1) истеҳсоли маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (ММД) ба сари аҳоли;
- 2) ҳаҷми маҳсулоти коркарди саноатӣ дар ММД;
- 3) дараҷаи маълумотнокии аҳоли;
- 4) давомнокии умр.

Ба чунин хусусиятҳо диққати асосиро равона мекунем: давлатҳоро аслан на аз рӯи ҳаҷми умумии ММД, балки аз рӯи андозаи он ба сари аҳоли гурӯҳбандӣ мекунам. Масалан, ҳанӯз солҳои 90-уми асри ХХ давлати Чин аз рӯи ҳаҷми умумии ММД баъд аз ИМА дар ҷаҳон ба ҷойи дувум баромад, вале нишондиҳандаҳои он ба сари аҳоли имконият наметавонад, ки онро дар қатори давлатҳои мутараққӣ гузорем. Ҳангоми таснифоти мамлакатҳо аз рӯи дараҷаи ММД ба сари аҳоли СММ чунин нишондиҳандаҳоро ба асос мегирад: 1) то 1500 доллари ИМА дар як сол – давлатҳои қашшоқтарин; 2) 1500-3000 ниҳоят қашшоқ; 3) 3000-5000 қашшоқ; 4) 5000-10000 ба дараҷаи қаноатбахш; 5) 10 000-15 000 ба дараҷаи миёна; 6) 15 000-20 000 давлатманд; 7) зиёда аз 20 000 доллари ИМА – дар дараҷаи бой. Аз ҳама бештар давлатҳои қашшоқтарин дар Африқои тропикӣ ва давлатҳои бой дар Аврупои Ғарбӣ ҷойгир шудаанд.

Ҳиссаи саноати коркарди маҳсулот маънои зинаи баланди инкишофи иқтисодиётро дорад. Вале мавҷудияти канданиҳои фойданок ва ё масолеҳи хоми ҷангал ин маънои давлати султараққикардаро ифода мекунад.

Аз нигоҳи иҷтимоӣ-иқтисодӣ дараҷаи баланди маълумотнокии аҳоли низ нишонаи аз назари иқтисодӣ-иҷтимоӣ таъмин будани аҳолиро нишон медиҳад (бесаводӣ низ хосси давлатҳои султараққикарда мебошад).

Дарозумрии аҳоли низ ба сатҳи рушди иҷтимоии аҳоли вобаста аст.

ДАР БАЙНИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ САТҲИ РУШДИ ИҶТИМОӢ-ИҚТИСОДИИ МАМЛАКАТҲО МУҲИМТАРИНАШ НИШОНДИҲАНДАҲОЕ МЕБОШАНД, КИ ДАРАҶАИ НЕКУАҲВОЛИИ АҲОЛИРО ТАҶАССУМ МЕНАМОЯНД.

Тақсимои типологии давлатҳо

Одитарин типологияи давлатҳои ҷаҳони имрӯза, бо назардошти дар боло номбаршуда дар чунин шакл ба назар мерасанд.

Давлатҳои мутараққӣ (элитаҳои ҷаҳон) – гурӯҳи давлатҳои мебошанд, ки қариб аз ҳама нишондиҳандаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ нисбати дигар давлатҳо дар сафи пеш мебошанд. Давлатҳои «Ҳафтгонаи бузург» (ИМА, Британияи Кабир, Олмон, Италия, Канада, Фаронса ва Ҷопон) бо нақши бузурги худ дар пешрафти иқтисодиёт ва сиёсати ҷаҳонӣ, дараҷаи баланди маҳсулнокии меҳнат, қомебиҳои беназир дар соҳаи илму техника ва ғ. фарқ мекунанд.

Ба ин гурӯҳ боз давлатҳои хурди Аврупои Ғарбӣ бо пешрафти анъанавии иқтисоди бозоргонӣ дохил мешаванд. Ҷиҳати хосси иқтисодиёти ин мамлакатҳоро таҳассуси соҳавии иқтисодиёт (истеҳсоли маҳсулоти бо дараҷаи баланди технологӣ ва бо назардошти мутобиқшавӣ ба бозори беруна), рекреатсия ва сайёҳӣ, марказҳои илмӣ-тадқиқотӣ, қорҳои бонкӣ, дараҷаи баланди ҳаҷми ММД нисбат ба ҳаҷми талаботи дохилӣ ва зарурати ба бозори берун баровардани қисми молҳои истеҳсолшуда ва ғайраро дар бар мегирад. Ба ин гурӯҳ давлатҳои Исроил, РАҶ, Зеландияи Нав ва Австралия дохил мешаванд.

Давлатҳои бо номи «**иқтисодиёти давраи гузариш**» (қобик давлатҳои сотсиалистӣ), ки ба бунёди асосҳои иқтисоди бозорӣ

шурӯъ намуда, холо бо нишондиҳандаҳои дараҷаи миёнаи инкишофи иқтисодию иҷтимоӣ дар ҷаҳон фарқ мекунад. Ба ин гурӯҳ давлатҳои марказии Аврупои Шарқӣ ва мамлакатҳои назди Балтика дохил мешаванд. Дар байни ин мамлакатҳо тафовути зиёде ба назар мерасад (аз як тараф давлатҳои Чехия, Венгрия ва Словакия, ки аллакай дар ин ҷода ба ислоҳоти иқтисодӣ ноил шудаанд ва аз тарафи дигар, давлатҳои Руминия, Булғория ва ғайра мебошанд).

Баъдан ба ин гурӯҳи типологӣ Русия ва як қатор давлатҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ (Қазоқистон, Украина, Беларус ва ғ.) шомил шудаанд.

Давлатҳои аз рӯи анъана ба системаи иқтисодиёти бозоргонӣ дохил буда, дар баъзе маврид ба нишондиҳандаҳои миёна ва ё баланди инкишофи иҷтимоӣ-иқтисодӣ ноил шудаанд. Ба ин гурӯҳ мамлакатҳои нави индустриалӣ – Кореяи Ҷанубӣ, Сингапур, Малайзия ва ғайра дохил мешаванд. Хусусияти асосии тафовути онҳо (дар гузашта маркази ашёи хоми саноати давлатҳои тараққикардаи Ғарб буданд); интиҳоби стратегияи рушди босуръати иқтисодиёт; суръати баланди солонаи ММД нисбат ба давлатҳои «Ҳафтгонаи бузург»; махсусгардонии истехсоли маҳсулоти технологияи баланд дар соҳаи саноати коркарди маҳсулот, маҳсулоти онҳо то 80% ба содирот равона карда мешавад.

Ба ин гурӯҳ боз давлатҳои дохил мешаванд, ки аз ҳисоби содироти маҳсулоти нафт ба хориҷи кишвар (Қувайт, Арабистони Саудӣ, Баҳрайн, Қатар ва ғайра) сарватманд шудаанд. Давлатҳои хурду хурдтар, ки барои рушди капитализм «соҳибимтиёз», «ичорадиҳанда ё давлат-отелҳо», «пуркунандаи ҳазина бо доллар» аз ҳисоби сайёҳӣ, транзит, хоҷагии плантатсионӣ буданд, Ҷазираҳои Багам, Барбадос, Сен-Китс ва Невис, Тринидад ва Тобаго ва ғ. низ ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд. Хусусияти фарқкунандаи ин мамлакатҳо вазъи ороми сиёсӣ ва либерализм дар қонуниятҳои иқтисодӣ (андози кам) мебошад.

Гурӯҳи махсуси давлатҳои ҳастанд, ки дорои аҳолии зиёд ва чанде пеш дар қатори давлатҳои рӯбаинкишоф дохил буданд, айни замон ба нишондиҳандаҳои баланди иқтисодию иҷтимоӣ ва ба сатҳи зиндагии аҳолиашон ба сатҳи мамлакатҳои пешқадам расида истодаанд.

Пеш аз ҳама ба ин гурӯҳ Чин дохил мешавад. Ин кишвар бо доштани тамаддуни қадима, шумораи ниҳоят зиёди аҳоли, ҳаҷми

баланди ММД, иқтисодиёти пешрафта ба дараҷаи баланди суръати афзоиши нишондиҳандаҳои иқтисодӣ расидааст.

Ҳиндустон, Покистон, Бангладеш ва Индонезия низ дар байни давлатҳои ҷаҳон мавқеи махсусро ишғол мекунанд. Ҳар кадоми онҳо бештар аз 100 млн нафар аҳоли дошта, (Ҳиндустон бештар аз 1 млрд), дорои захираҳои бузурги табиӣ ва имконияти инкишофи дараҷаи баланди иқтисодиётанд.

Ба гурӯҳи дигари **типологӣ** мамлакатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ сусттаракқикарда бо нишондиҳандаи хеле пасти ММД ба сари аҳоли шомиланд. Дар ҳоҷагии кишоварзии онҳо шаклҳои меҳнати одӣ ҳукмфармо буда, корхонаҳои саноатии коркарди маҳсулот хеле кам ба назар мерасанд: давлатҳои Африқои тропикӣ, Океания, Вест-Индия ва ғайра.

Ба ин гурӯҳ давлатҳои низ шомиланд, ки дар рӯйхати СММ ба қатори дараҷаи пасти инкишофи иқтисодӣ (қариб 40 давлат) ва ҳаҷми ММД ба сари аҳоли (1500 доллар ва камтар аз ин) ба қайд гирифта шудаанд. Ба ин гурӯҳ Афғонистон, Буркина-Фасо, Сомали, Чад ва ғайра мансубанд.

ҲАР ГУНА ТИПОЛОГИЯИ ДАВЛАТҲОИ ҶАҲОН, ҚАРИБ КИ ШАРТӢ МЕБОШАД, ЗЕРО ДАВЛАТҲОЕ МАВҶУДАНД, КИ БАРОИ ВОРИД НАМУДАНИ ОНҲО БА ИН Ё ОН ТИПИ МАМЛАКАТҲО МУШКИЛӢ ПЕШ МЕОЯД.

Дар хотир доред

Типологияи мамлакатҳо. Меъёрҳои типологияи мамлакатҳо. Мамлакатҳои нави индустриалӣ. Мамлакатҳои «ичорадиҳанда ё давлат-отелҳо».

Савол ва супориш

1. *Харитаи сиёсии ҷаҳонро истифода намуда, мавқеи географии мамлакатҳоро аз рӯйи типологияи дар матни китоб овардашуда ҷудо кунед. Ақидаи шумо нисбати ин чӣ гуна аст?*

2. *Аломатҳои муҳимтарини мамлакатҳои, ки ба «Ҳафтгонаи бузург» мансуб мекунанд, кадомҳоянд? Барои чӣ Британияи Кабир ва Фаронса ба ин гурӯҳи мамлакатҳо шомиланд, аммо Шветсия ва Испания не?*

Ибро
медонам

3. *Мамлакатҳои нави индустриалӣ соҳиби кадом хусусиятҳо ҳастанд?*

4. Ба давлатҳои гурӯҳи типологии охири мамлакатҳоеро мансуб медонанд, ки шакли иқтисодӣти архаистӣ доранд. Шумо инро чӣ гуна маънидор мекунад?

5. Мувофиқи хоҳиши худ бо истифода аз ягон шакли меъёрҳо ба монанди нишондиҳандаи шумораи аҳоли ё таъмин будан ё набудан бо сарватҳои табиӣ ва ғайра, интихобан дар доираи фаҳмиши худ ягон мамлакатро таснифот диҳед.

6. Мамлакатеро мисол оваред, ки мувофиқи шаклҳои типологии дар китоб овардашуда хуб мувофиқат намекунад. Ақидаи худро шарҳ диҳед.

7. Методологияеро, ки СММ барои муайян намудани сатҳи рушди иқтисодӣ-иҷтимоӣ мамлакатҳо истифода менамояд, арзёбӣ кунед. Шумо боз кадом нишондиҳандаҳоро (ғайр аз ин чор нишондиҳандаи дар матн овардашуда) барои муайян намудани он пешниҳод мекунад? Ақидаи худро асоснок кунед.

§ 4. ГЕОГРАФИЯИ СИЁСӢ ВА ТАВСИФИ ГЕОПОЛИТИКИИ ҶАҶОН

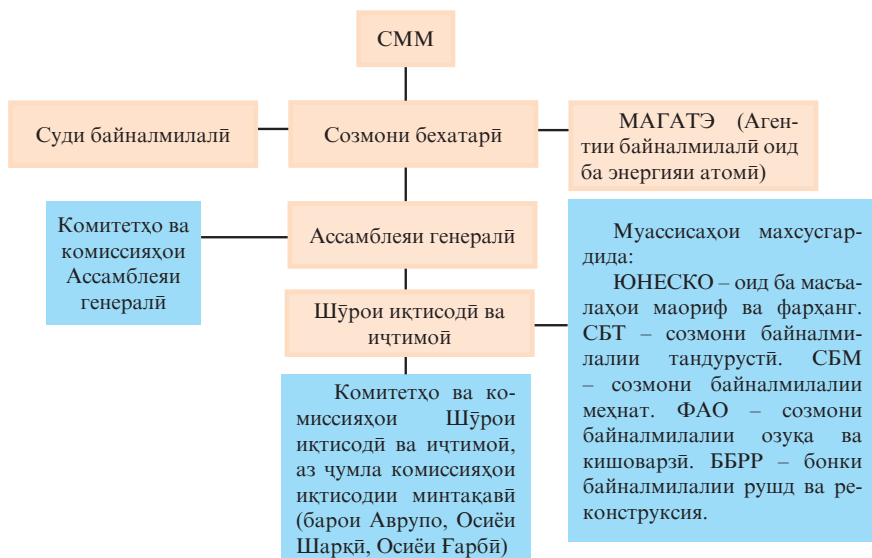
Чаро давлатҳои ҷаҳон сиёсати ягона надоранд? Географияи сиёсӣ чиро дар худ таҷассум менамояд? Геополитика бо кадом хусусиятҳо ба географияи сиёсӣ алоқа дорад?

Барои таъмини рушди муътадили мамлакат ва нигоҳдории дараҷаи муносиби сатҳи зиндагонии аҳолии ҳар давлат заминаи пайдори иқтисодӣ, вазъи ороми сиёсии дохилӣ ва муносибати нек бо дигар давлатҳо зарур аст.

Ҷаҳоне, ки мо дар он умр ба сар мебарем, тавассути сарҳадҳо ҷудо карда шудааст. Ин сарҳадҳои байни тамаддунҳо, давлатҳо, сиёсию маъмурӣ, иқтисодӣ, этникӣ, экологӣ ва ғайра бо мурури замон тағйир ёфта мураккаб мешаванд. Ҳар ҷо-ҳар ҷо «нуктаҳои даргир» пайдо мешаванд, низоъҳои байнидавлатӣ, байниқавмию миллӣ, динӣ, минтақавӣ сар мезананд. Мувозинат байни мамлакатҳои гуногун ва минтақаҳо аксар блокҳои ҳарбии давлатҳо халалдор менамоянд. Мунтазам сохти сиёсию географии мамлакатҳои ҷаҳон тағйир меёбад. Танҳо дар қаламрави Аврусиё, пас аз барҳам хӯрдани Иттиҳоди Шӯравӣ, собиқ Югославия, Чехословакия зиёда аз 20 давлати мустақил пайдо шуд.

Ҷаҳони имрӯза дорои низоми ягонаи сиёсӣ нест. Системаи байналмилалӣ амалкунанда дар заминаи муносибатҳои

тағйирёбандаи давлатҳо амал намуда, бухрони чиддиро аз сар мегузаронад. Ба мо маълум аст, ки дар ибтидои асри XX шаш-хафт империяи бузурги дорои мустамликаҳои зиёд вучуд дошт, ки низоми бузурги сиёсиро ташкил медоданд. Ҷанги Якуми Ҷаҳон, гарчанде то андозае боиси барҳам хӯрдани империяи онҳо гардид, аммо онро пурра аз байн бурда натавонист. Системаи Версалӣ корношоям баромад, ташкил намудани Лигаи Миллатҳо ҳамчун системаи абаркудрати шикастнопазир дер давом накард. Умеди ягона ба хотири қорӣ намудани сулҳ дар саросари ҷаҳон, пас аз Ҷанги Дуюми Ҷаҳон ташкили Созмони Милали Муттаҳид (СММ) буд, аммо пайдо шудани созмонҳои ҳарбии НАТО ва Шартномаи Варшава боиси аз байн рафтани ин умеду орзуҳо шуд. Пас аз анҷоми давраи «ҷанги сард» ва пош хӯрдани Иттиҳоди Шӯравӣ низ системаи байналмилалӣ сиёсӣ ноустувор боқӣ монд.

Расми 4. Сохтори СММ.

Таҷриба нишон медиҳад, ки механизм ва институти СММ ва созмонҳои он то ҳол имконияти нигоҳ доштани оромиро дар сайёраи Замин надорад. Фаъолияти СММ ва созмонҳои он аксаран бесамар мебошанд. Аз ҳамин сабаб проблемаи идора намудани сатҳи глобалӣ сиёсӣ, мутаассифона, то кунун ҳалли пурраи худро наёфтааст.

ТАШКИЛОТҲОИ СИЁСИИ ҶОМЕАИ ҶАҶОНӢ, САРФИ НАЗАР АЗ ДАСТОВАРДҲОИ БЕНАЗИРИ ИЛМУ ТЕХНИКА, АЗ САБАБИ МАВҶУД НАБУДАНИ МЕХАНИЗМИ НОМУКАММАЛИ ИДОРАКУНӢ, РОҶИ ҲАЛЛИ МАСЪАЛАҲОИ ГЛОБАЛИИ ҶАҶОНРО ПАЙДО КАРДА НАМЕТАВОНАНД.

Географияи сиёсӣ чиро меомӯзад?

Географияи сиёсӣ ташкили ҳудудии ҳокимияти сиёсӣ ва фаъолияти одамон, монандӣ ва фарқи фаъолияти сиёсиро дар ҳудуд ва мамлакатҳои алоҳида меомӯзад. Ба масъалаҳои асосии омӯзиши географияи сиёсӣ хусусиятҳои хоси сохти давлатдорӣ, тақсимои маъмурӣ-сиёсии давлатҳо, сарҳадҳо, низоъ ва баҳс дар бораи ҳудуди сарҳадӣ ва даъвоӣ, ташкили ҳудудии давлатҳои федеративӣ ва ғайра дохил мешаванд.

Дар маҷмӯъ географияи сиёсӣ проблемаҳои геополитикӣ ва хусусиятҳои ҳаёти сиёсии ҷомеаро дар ҳудуди географӣ меомӯзад. Географияи сиёсӣ дар асрҳои XIX–XX, пас аз он ки олими олмонӣ Ф. Ратсел асари худро бо номи «Географияи сиёсӣ» нашр кард, пайдо шудааст.

Мавзӯи омӯзиши географияи сиёсӣ – ташаккули харитаи сиёсии ҷаҳон, ҷойгиршавӣ ва пайваستшавии қувваҳои сиёсӣ, хусусиятҳои сохти давлатдорӣ мамлакатҳо, ҷобачогузори қувваҳои сиёсӣ хангоми интиҳобот (географияи электоралӣ) ва ғайра мебошад.

Мавқеи сиёсӣ-географӣ – ҷойгиршавии мамлакат (қисми он, гурӯҳи давлатҳо) дар муносибат бо дигар давлатҳо (иттифоқи сиёсӣ ё рақиб) нишонаҳои низоъҳои сиёсӣ ва ғайра мебошад.

Ҷамаи ин масъалаҳо чи дар сатҳи ҷаҳонӣ (глобалӣ) ва чи дар сатҳи минтақавӣ ва маҳаллӣ баррасӣ мегарданд. Географияи сиёсӣ чунин хусусиятҳои хос дорад:

- хусусиятҳои сохти сиёсӣ ва давлатдорӣ, шакли идоракунӣ ва сохтори маъмурӣ-ҳудудии мамлакатҳои ҷаҳонро меомӯзад;
- ташаккули давлат, мавқеи ҷойгиршавии сиёсӣ-географӣ ва сарҳади давлатҳоро таҳқиқ мекунад;
- ҳолатҳои географии сохти иҷтимоӣ, таркиби миллӣ ва динии аҳолиро муайян мекунад;
- ҷойгиршавии қувваҳои сиёсӣ-ҳизбӣ, хусусиятҳои географии интиҳоботро таҳлил мекунад;

– дар муқоиса нисбат ба дигар илмҳои сиёсӣ, фазои ҷанбаҳои ҳаёти сиёсии ҷаҳон, минтақа ва мамлакатҳоро муфассал меомӯзад.

Геополитика ба географияи сиёсӣ алоқаи зич дорад. Масъалаҳои таҳлили муносибатҳои байнидавлатӣ, низоъ ва муҳоҷимонаҳои қувваҳои сиёсии ҷаҳон ва ғ. объекти асосии омӯзиши геополитика ва сохти геополитикии ҷаҳон аст, ки Арасту асосгузори он мебошад.

ГЕОГРАФИЯИ СИЁСӢ – ИЛМ ДАР БОРАИ РАВАНДҲОИ СИЁСӢ-ГЕОГРАФИИ ҶАҲОН, ТАҚСИМОТИ ҲУДУДИИ ҚУВВАҲОИ СИЁСӢ, АЛОҚАМАНДИИ МАРКАЗҲО ВА ҲУДУДИ СИЁСӢ МЕБОШАД.

Геополитика аз калимаи юнонии *geo* – замин ва *политика* – сиёсат гирифта шуда, амалиёти сиёсати давлатро мефаҳмонад.

Геополитика – сиёсати давлат, доираи манфиатҳои он, системаи муносибатҳо бо дигар давлатҳоро, ки дар заминаи омилҳои географӣ асос ёфтаанд, дар бар мегирад.

Геополитика муносибатҳои сиёсии мамлакатҳо ва ҷаҳонро дар алоқамандӣ бо муносибатҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва ҳарбӣ-сиёсӣ бо назардошти омилҳои географӣ меомӯзад.

Вазъи геополитикии ҷаҳон дар нимаи дуҷуми асри XX дар мубориза байни ду давлати абарқудрати ҷаҳон Иёлоти Муттаҳидаи Амрико (ИМА) ва Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шӯравии Сотсиалистӣ (ИҶШС), ки бо иттифоқиёни худ блокҳои ҳарбӣ-сиёсии Созмони Шартномаи Атлантики Шимолӣ (НАТО) ва Созмони Шартномаи Варшава (СШВ)-ро ташкил намуда буданд, тавсиф меёбад, ки ин давраро давраи «ҷанги сард» меномиданд. Пас аз пош хӯрдани системаи ҷаҳонии сотсиализм дар солҳои 90-уми асри гузашта, Созмони Шартномаи Варшава барҳам хӯрд ва муборизаи геополитикии ду қутби сиёсӣ низ аз байн рафт.

Дар ибтидои асри XXI ҷаҳони сиёсии бисёрқутба ба миён омад, ки марказҳои асосии пуриқтидор ғайр аз ИМА, Иттиҳоди Аврупо, Русия, Ҷопон, Чин ва Ҳиндустон доништа мешаванд.

Геополитика роҳҳои навро дар ин самт кушод, ки бе истифода аз қувваҳои ҳарбӣ, тавассути муносибатҳои иқтисодӣ ва дипломатӣ бо назардошти тавозуни ҳавасмандии қулли мамлакатҳо ин мочаро роҳи ҳалли худро ёбад.

Блокҳои ҳарбӣ.

Ҳамкорӣ ва паст намудани шиддати байналмилалӣ

Баъди Чанги Дуюми Чаҳон дар харитаи сиёсии дунё як қатор дигаргуниҳои муҳим, аз қабилӣ таъсис ёфтани чандин давлати нави сотсиалистӣ, пароканда шудани системаи мустамликадорӣ пайдо гардидани дахҳо давлати соҳибхитӣ, чараёни ба блокҳои ҳарбӣ дохил нашудан хеле қувват гирифт. Вале мазмуни асосии давраи баъдичангиро таъсис ёфтани кутбҳои муқобилӣ сиёсӣ байни Ғарбу Шарқ ва дар ин асос тезитунд шудани «чанги сард» ташкил менамояд. Дар ин давра як қатор блокҳои сиёсӣ ҳарбӣ таъсис ёфтанд, ки калонтарини онҳо блокҳои ҳарбии НАТО, СЕНТО, СЕАТО ва Созмони Шартномаи Варшава (СШВ) буданд. Дар баробари ин, боз мамлакатҳои низ буданд, ки ба блокҳо дохил нашуда, сиёсати бетарафиро пеша карданд (Шветсия, Финландия, Швейтсария, Австрия, Ирландия ва ғайра).

Чунин сурат гирифтани вазъияти байналмилалӣ боиси дар чандин ғӯшаҳои дунё барпо шудани заминаҳои ва сар задани чангҳои хурд шуд, ки онҳо ҳар лаҳза метавонистанд ба чангҳои минтақавӣ табдил ёбанд. Дар айни замон яке аз нуқтаҳои даргири сайёраи мо – Шарқи Наздик ва минтақаи халиҷи Форс ба ҳисоб меравад. Дар ин ҷо на ин ки манфиати давлатҳои арабу Исроил, балки дигар мамлакатҳои атроф ва абарқудрат низ бо ҳам рӯ ба рӯ шуданд.

Дар нимаи якум ва дуҷуми солҳои 80-уми асри гузашта нисбат ба муносибатҳои байналмилалӣ дигаргуниҳои муҳим дар раванқи муносибатҳои дӯстию ҳамкорӣ хеле авҷ гирифт. Хусусан, беҳтар шудани муносибатҳои ИМА бо Иттиҳоди Шӯравӣ боиси дар тамоми чаҳон паст шудани шиддати байналмилалӣ ва инкишоф ёфтани равобити иқтисодию сиёсӣ ва фарҳангӣ гардид.

Дар айни замон муносибатҳои байни Русияю давлатҳои ИДМ ва ИМА, инчунин байни мамлакатҳои Аврупо, Осиё ва минтақаҳои укёноси Ором дар сатҳи хеле баланд ривҷ ёфта истодаанд. Муттаҳидшавии Олмон, таъсис ёфтани ИДМ, барҳам хӯрдани блоки ҳарбии Созмони Шартномаи Варшава (СШВ), пешниҳоди барномаи сулҳи давлатҳои аъзои НАТО, боиси мустаҳкам гардидани муносибатҳои тарафайн шуд. Воситаи сиёсӣ

ягона роҳи ҳалли бисёр задухӯрду кашмакашҳои минтақавӣ гардид. Масалан, бо роҳи гуфтушунид дар Амрикои Марказӣ (Салвадор, Никарагуа), дар ҷануби Африқо (Намибия), ҷанубу шарқии Осиё (Камбоча) задухӯрдҳои дохилӣ пешгири карда шуданд. Баъди шикасти низоми толибон дар Афғонистон (соли 2003) ва шикаст хӯрдани ҳокимияти Саддом Ҳусейн дар Ироқ (соли 2003), вазъият дар ин минтақа каме ором шуд. Бо вучуди авҷ гирифтани задухӯрд байни Исроилу Фаластин, пайдо шудани гурӯҳи ҳарбие ба ном давлати исломӣ ва хуруҷи толибон дар Афғонистон (хусусан, дар охири соли 2000-ум ва аввали соли 2009-ум) тамоми давлатҳои дунё дар ҷустуҷӯи ҳалли ин масъала мебошанд.

Дар беҳбудии муносибатҳои давлатҳои ҷаҳон ва пешгирии тезтундшавии вазъияти байналмилалӣ саҳми Созмони Милали Муттаҳид хеле калон аст. Барои таъсиси чунин ташкилоти барӯманди байналмилалӣ саҳми сарварони давлати ИМА ва собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ – Франклин Рузвелт ва Иосиф Сталин бузург аст. Дар айни замон 15 давлат аъзои доимии СММ мебошанд.

Бо вучуди мусоидати ин созмон дар муносибатҳои байналмилалӣ, ки дар пешгирии ҳаробии сиёсӣ таъсири назаррас дорад, як қатор масъалаҳои асосӣ ҳалли худро интизоранд.

1. Задухӯрдҳои минтақавӣ ва ҷудогона. Асоси чунин ҳодисаҳоро муноқишаҳои сарҳадӣ ва ё зиддиятҳои динию этники ташкил медиҳанд, ки аксар ба задухӯрд ва талафи одамон боис мешавад. Масалан, соли 1991 баъди пош хӯрдани Югославия дар заминаи он панҷ мамлакати соҳибхитиёр ба вучуд омад, ки дар байни онҳо муносибатҳои сиёсӣ милли хеле тезтунд шуд. Ин пеш аз ҳама ба ҷанги байни босниягӣҳои мусулмону сербҳо ва баъдтар ба ҳодисаҳои Косово дар Сербия оварда расонд.

2. Пешгирии пахншавии яроқи ҳастай (ядрой). Мувофиқи шартномаи соли 1970 давлатҳои дорои яроқи ҳастай танҳо панҷ мамлакат – ИМА, Иттиҳоди Шӯравӣ, Британия, Фаронса ва Ҷумҳурии Мардумии Чин буданд. Вале ба таври махфӣ истеҳсоли яроқи ҳастай аз ҷониби Ҳиндустон, Покистон, Исроил, Кореяи Шимолӣ амалӣ шуд. Соли 1998 Ҳиндустон ва Покистон ба эътирози аҳлии олам нигоҳ накарда, озмоиши яроқи ҳастаиро дар зери замин идома доданд. Умуман афзоиши яроқи ҳастай ва хавфи экологии он ба сайёраи мо хеле зиёд аст.

3. Васеъшавии блоки ҳарбии НАТО. Ин блоки ҳарбӣ-сиёсӣ ҳанӯз соли 1949 таъсис ёфта, дар ҳайати худ то солҳои наздик 16 мамлақати Амрикои Шимолӣ ва Аврупои Ғарбиро муттаҳид мекард. Солҳои 90-уми асри гузашта васеъшавии блоки НАТО ба тарафи Аврупои Шарқӣ ба он овард, ки соли 1999 ба ҳайати он Лаҳистон (Польша), Ҷумҳурии Чех ва Маҷористон (Венгрия), Латвия, Литва ва Эстония дохил шуда, боз чанд давлати дигар Украина, Гурҷистон ба ин блок майл доранд. Ҳатто дар баъзе машқҳои муштараки он дар Осӣи Марказӣ нерӯҳои давлатҳои Ёзбекистон, Қирғизистон ва Қазоқистон иштирок карданд.

Илова ба матн (далелҳои ҷолиб)

1. Баъди Ҷанги Якуми ҷаҳон мустамлика ва ниммустамликаҳо бештар аз 72% сатҳи хушкӣ заминро ишғол мекарданд, ки дар он 70% аҳолии ҷаҳон зиндагӣ мекард. Британияи Кабир 70 мустамлика дошт, ки дар ҳамаи қитъаҳои олам паҳн шуда буданд. Дар аввали асри XXI аз рӯи маълумоти СММ, аҳолии марзҳои мустамликавӣ ҳамагӣ 0,1% аҳолии ҷаҳонро ташкил меод.

2. Дар байни давлатҳои ҳурдтарини дунё аз ҳама қадимтарин Сан-Марино мебошад. Ин ҷумҳурӣ аз соли 301 арзи вучуд дорад.

3. Дар байни 15 давлати аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Муштаракул-манофеъ ба таври расмӣ сарвари давлатҳоро маликаи Британияи Кабир ба уҳда дорад. Ин расмият ба давлатҳои собиқ доминиони Британияи Кабир, Канада, Австралия, Зеландияи Нав низ тааллуқ дорад. Агар пештар дар ин давлатҳо суруди милли аз «Худоё, маликаро нигоҳ дор» оғоз меёфт, ҳоло дар Канада бо ибораи «Оҳ, Канада» ва дар Австралия «Ба пеш, Австралия зебо!» оғоз меёбад.

4. То қабули конституцияи соли 1947, Ҷопон давлати монархияи ягона ҳисоб мешуд ва қонун барои император тамоми имтиёзҳои дода буд. Соли 1947 император мувофиқи конституция аз ҳама ҳуқуқҳои асосӣ маҳрум карда шудааст.

Дар хотир доред

Географияи сиёсӣ. Геополитика. Блокҳои ҳарбӣ. Паст намудани шиддати байналмилалӣ.

Савол ва супориш

1. *Харитаи табиӣ ва сиёсии ҷаҳонро истифода намуда, мавқеи геополитикии Тоҷикистонро тавсиф диҳед. Шумо нисбат ба ин масъала чӣ ақида доред?*

2. Чаро проблемаи идоракунии самараноки ҷаҳонӣ (глобалӣ) то ҳоло ҳалли худро наёфтааст?

Ибро
медонам

3. Кадом масъалаҳо самтҳои асосии омӯзиши географияи сис-
тёмӣ ва геополитикаро дар бар мегиранд?

4. Кадом шаклҳои сохтори давлатиро медонед?

5. Дар харитаи тарҳӣ (контурӣ) давлатҳои зеринро гузаро-
нед: Тоҷикистон, Русия, Фаронса, Чин, Ҷопон, Арабистони Сау-
дӣ, Нигерия, ИМА, Канада, Бразилия, Австралия.

Ибро
медонам

6. Нишон бидиҳед, ки аз мамлакатҳои дар поён овардашуда
кадомашон пас аз Ҷанги Дуюми Ҷаҳон истиқлолияти давлатӣ ба
даст овардаанд?

Эрон, Ҳиндустон, Индонезия, Тайланд, Миср, Алҷазоир, Ко-
лумбия, Мексика.

7. Ба ақидаи шумо, Тоҷикистон бо мамлакатҳои аъзои Ит-
тиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) бояд ҳатман созишно-
маи ҳамкорӣ дошта бошад ё не? Бо кадом давлатҳо пеш аз ҳама
ҳамкориҳои иқтисодию фарҳангӣ дошта бошад? Чаро?

БОБИ II. ТАБИАТ ВА НАҚШИ ИНСОН ДАР ҶАҶОНИ МУОСИР

§ 5. АЗ ЗАМОНҶОИ ҚАДИМ ТО ИМРӯЗ

Донистани географияи замонҳои қадим чӣ зарурат дорад? Натиҷаи фаъолияти хоҷагидорӣ гузаштагони мо дар кураи Замин чӣ гуна буд? Ойкумен чист ва чӣ маъно дорад?

Чаро мо бояд географияи замони гузаштаро донем?

Барои фаҳмидану баҳо додан ба оқибатҳои таъсири инсон ба муҳити зист, бояд мо пеш аз ҳама натиҷаи хоҷагидорӣ гузаштагони худро донем. Омӯзиши географияи замони гузашта ин мавзӯи географияи таърихӣ мебошад. Таърихи кураи Заминро дар ду маврид таҳлил намудан мумкин аст:

- 1) аз нигоҳи таърихи табиат;
- 2) аз назари эволютсияи инсоният.

Ин ду ҳолат бо ҳамдигар алоқаи ногуастаӣ доранд. Вале таърихи табиат миллиардҳо солро дар бар гирифта, нисбати таърихи инсоният хеле қадим аст, ҳол он ки таърихи инсоният ҳамагӣ даҳҳо ҳазорсоларо дар бар мегирад. Ҳамин тавр, таърихи табиат аҳаммияти муҳимро дорост.

Дар ихтиёри географияи таърихӣ ва дигар илмҳои методҳои барқарор намудани муҳити географӣ кам нест. Муҳимтарини онҳо чунинанд:

- *усули тавсифи географӣ*, ки он асоси донишҳои қадимаро дар бар мегирад. Тавсифҳои географии мисриён, ҳиндуён ва бобулиёни қадим бо ёрии ин усул бо тавсифи географии ҳозира муқоиса мегардад ва он имконияти ҳулосаи илмиро ба миён меорад;

- *усули хаританигорӣ*: бо ёрии ин усул географияи ҳозира дар ихтиёри худ миқдори ниҳоят зиёди нақшаи ҳудуди алоҳидаи Замин – аз нақшаҳои одии болои санг, расмҳо дар пӯст ва чӯб, харитаи роҳҳои римиҳо то харитаҳои басо муқаммалӣ замони Эҳёро дар бар мегирад;

- *усули геохимиявӣ*, ки бо ёрии он сифат ва миқдори мубодилаи моддаҳо дар давоми ҳазорсолаҳо санҷида мешавад;

- *усули геофизикӣ* ҳангоми омӯзиши таъсири энергияи Офтоб (рӯшноӣ, гармӣ), намнокӣ ва ғайра ба минтақаҳои табиӣ ва дар маҷмӯъ фазои васеи муҳити географӣ ба амал бароварда мешавад;

- *усули генетикӣ*: он имкон медиҳад, ки на танҳо харитаҳои генетикии халқҳои имрӯза, балки бо истифода аз маводи геннадошта ба таърихи гузаштаи он назар кунем.

ОМӮЗИШИ ГЕОГРАФИЯИ ҚАДИМА БА ПЕШГӮИҲОИ НАТИҶАИ ТАЪСИРИ БЕВОСИТАИ ИНСОН БА ТАБИАТ ДАР ЗАМОНИ ИМРӮЗА ИМКОНИЯТ МЕДИҲАД.

Ибтидои азхудкунии сайёраи Замин аз ҷониби инсон

Инсон – узви ягона ва муҳими табиат буда, ҷойи зисти он табақаҳои географии Замин, қабатҳои литосфера, атмосфера, гидросфера ва биосфера мебошад. Дар Замин бештар аз 6 млрд одам зиндагӣ мекунанд. Ба сари ҳар як нафар бештар аз 2 га қитъаи замин рост меояд, вале 1/3 ҳиссаи хушкӣ заминро ҳудуди барои зиндагии инсон номувофиқ – биёбону нимбиёбон, пираху минтақаҳои яхбандии доимӣ, ботлоқу кӯҳсори баланд ва ғайра ишғол намудаанд. Аз ин рӯ саволе ба миён меояд: дар сурати афзоиши босуръати аҳолии сайёраи мо имконияти таъмини одамон бо об ва озӯро дорад ё не? Олимон бар чунин ақидаанд, ки агар инсоният захираҳои табиӣи сайёраро оқилонаю самаранок истифода барад, пас метавонад миқдори бештари аҳолиро таъмин кунад.

Дар тӯли таърихи инсоният хусусияти алоқамандии он бо муҳити табиӣ гуногунии зиёдеро аз сар гузаронид. Ҳанӯз дар замони қадим фаъолияти инсон бештар ба ҷамъоварии мева,

шикор ва мохидорӣ алоқаманд буд, ки он ба муҳити атроф таъсири манфӣ намерасонд. Дар давоми гузариши инсон аз ҳолати истеъмолкунанда ба истеҳсолкунанда (зиرواتкорӣ ва чорводорӣ), дар ҳаёти он инқилоби иқтисодӣ ба амал омад. Ин ҳолат боиси минбаъд зиёдшавии таъсири инсонро ба табиат муҳайё кард.

5		<p>Давраи нави инқилоби илмӣ-техникӣ пешрафти заминаи техникаи истеҳсолот; тағйирёбии босуръат дар системаи «чамъият – муҳити табиӣ»</p>	<p>Аз миёнаи асри XX</p>
4		<p>Инқилоби саноатӣ Тағйирёбии босуръати ландшафтҳои табиӣ; афзоиши миқёси таъсири инсон ба муҳити атроф</p>	<p>300 сол муқаддам</p>
3		<p>Баланд гардидани таъсири инсон ба заминҳои кишоварзӣ, рушди касибӣ, дар ҳаҷми васеъ ҷалб намудани сарватҳои табиӣ дар фаъолияти хоҷагӣ</p>	<p>Асри миёна</p>
2		<p>Инқилоби кишоварзӣ Гузариш аз шикор ва мохидорӣ ба заминдорӣ; тағйирёбии на он қадар шадиди ландшафтҳои табиӣ</p>	<p>6-8 ҳаз. сол қабл</p>
1		<p>Чамъоварии мева, шикор ва мохидорӣ; инсоният ба табиат мутобиқ мешуд, онро тағйир наметод.</p>	<p>Тахминан 30 ҳаз. сол қабл</p>

Расми 5. Давраҳои таърихи ташаккулёбии чамъияти инсонӣ

Муносибати инсон ба табиат дар давлатҳои қадими соҳибтамаддун, дар водихои дарёи Нил, Дачлаю Фурот, Ҳинду Ганг, Хуанхе, Янтсизи ва баъдтар худуди Риму Юнони қадим шакли дигарро гирифт. Дар ин давлатҳо кишоварзӣ ва ҳунармандӣ бо

суръат рушд ёфт. Одамони қадим обанбор сохта, бо кофтани канал, ботлоқзорхоро хушк мекарданд. Вале дар дигар қисмҳои сайёра таъсири мутақобили инсон ба табиат дар сатҳи ибтидоӣ қарор дошт.

Ба гуфти олимон, дар замонҳои пеш аз милод ва аввали милодӣ аҳолии кураи Замин аз 200 то 250 млн нафарро ташкил меод. Дар замонҳои баъдӣ афзоиши аҳоли хеле суст суръат мегирифт, зеро инсон дар шароити ниҳоят мушкил барои ҳаёт мубориза мебард. Ҳазорсолаҳо гузаштанд ва дар асрҳои миёна алоқамандии ҷамъият ба муҳити зист хеле васеъ гардид. Дар соҳаҳои хоҷагии ғайр аз таъминоти талабот бо хӯрокворӣ, инчунин диққати асосӣ ба захираҳои маъданӣ ва ҷангал дода мешуд. Шумораи аҳоли афзуд, ки он минбаъд боиси зиёдшавии фишор ба замин гардид, хусусан ин дар қитъаи Осиё ва Аврупои Ғарбӣ ба ҷашм мерасид. Муносибати ғайриоқилона боиси пастшавии ҳосилнокии замин, фарсоиши хок, завољбии ҷарогоҳ ва минбаъд ба камшавии майдони ҷангалзор оварда расонд.

БО МУРУРИ ЗАМОН АЗ ҚОНИБИ ИНСОН АЗХУД НАМУДАНИ ЗАМИН ВА ИСТИФОДАИ ЗАХИРАҲОИ МАЪДАНИЮ ҶАНГАЛ ВОБАСТА БА СИСТЕМАИ «ҶАМЪИЯТ – МУҲИТИ ЗИСТ» ДАР ФАЪОЛИЯТИ ХОҶАГИИ ОН ВАСЕЪ ГАРДИДА, ТАЪСИРИ ИНСОН БА МУҲИТИ ЗИСТ БЕШТАР ШУД.

Вале дар асрҳои миёна воситаҳои истеҳсолот ва таъсири инсон ба табиат ба он дараҷа зиёд набуд, зеро ба таври чуқур шудгор накардани замин, истифодаи нуриҳои органикӣ ва кори дастӣ баргарӣ дошт. Бештари заминҳои азхудшуда ва шумораи зиёди аҳоли дар қисмҳои шарқӣ ва ҷанубии Осиё, Аврупои Ғарбӣ ҷойгир буданд. Заминҳои васеъ дар Амрикои Шимолӣ ва Ҷанубӣ мавҷуд буданд. Дар Австралия заминҳо кам азхуд карда шуда, шумораи аҳоли дар он низ кам буд.

Васеъшавии босуръати сарҳади ойкуменҳо

Ойкумен – қисми барои ҳаёт мувофиқи қитъаи хушкӣ, ки ҳудуди сараҳоли ва азхудшударо дар бар мегирад.

Ҷаҳиши бузург барои азхудкунии сайёра ба замони инқилоби саноатӣ алоқаманд аст. Кашфиёти бузурги географӣ тамоми уфуқҳои (марзҳои) ойкуменҳоро

васеъ намуда, имкони азхуд кардани заминҳои навро дар қитъаҳои Амрико, Австралия, Океания ба амал овард. Давлатҳои

Испания, Португалия, Британияи Кабир, Нидерландия ва Фаронса дар ду нимкураи Замин империяҳои бузурги мустамликадориро ташкил карданд.

Дар баробари инкишофи корхонаҳои саноатӣ, миқёси даҳолати инсон ба муҳити зист низ васеъ гардид. Ин дар бисёр ҳолат боиси сар задани ихтилоф байни истехсолот ва табиат шуд. Инкишофи босуръати коркарди металлургияи сиёҳ дар Аврупои Ғарбӣ ва минбаъд дар минтақаҳои дигари ҷаҳон дар охир ба несту нобуд шудани ҳазорҳо гектар майдони бешазор оварда расонд. Баъдан ангиштсанг (кокс) ҷойи ангишти ҷӯбро иваз намуд. Ин боиси зиёд шудани фишори техногенӣ ба табиати атроф гардид. Хусусан, фишори техногенӣ ба табиат дар нимаи дуоми асри XX суръати бемайлон гирифт. Ҳамин тавр, ҳатто дар қаъри уқёнус ва Антарктида низ нақши даҳолати техногении инсон ба назар мерасад.

Дар натиҷаи бо суръати баланд афзоиш ёфтани шумораи аҳолии ҷаҳон, саноатикунонӣ ва пайдоиши шаҳрҳои бузург, дар назди инсоният масъалаи ҳифзи табиат ва ба наслҳои оянда боқӣ гузоштани намудҳои набототу ҳайвонот ба миён омад. Бо вучуди он ки тамаддуни замони пеш низ ба табиат таъсири манфӣ мерасонид, вале чунин ҳолат то ин андоза ҳеҷ гоҳ нарасида буд.

Олими шинохтаи норвегиягӣ Тур Хейердал Замиро ба киштӣ шабоҳат дода менависад: «Ҳамаи мо дар як киштӣ нишастаем... Барои он ки дар он ҳаёт ба сар барем, бояд бо ҳам дӯст бошем. Зеро ки киштӣ метавонад дар зери фишор нам гирифта ба қаъри баҳр фуру равад. Ба ин набояд роҳ дод!»

Бояд ҳар яки мо дар атрофи ин суҳанҳои пурмуҳтаво андеша кунем.

Дар хотир доред

Географияи таърихӣ. Усулҳои барқарорсозии муҳити географияи гузашта (геофизикӣ, геохимиявӣ, генетикӣ ва ғайра). Ойкумен.

Савол ва супориш

1. *Зери мафҳуми ойкумен маълум аст, ки қисми барои ҳаёт мувофиқи қитъаи хушкӣ ва он ҳудуди сераҳолиро азхудшударо мекӯшонанд. Дар харита марзҳои оғӯб, ки ба ойкумен ворид шудаанду дар шароити имрӯза онҳоро метавон дар ин самт баҳссталаб номид.*

2. *Чаро барои васеъ намудани сарҳади ойкумен имрӯз ҷидду ҷаҳд доранд?*

Ибро
мелонам

3. Таърихи Замин ин аз як тараф таърихи табиат ва аз ҷониби дигар таърихи инсоният аст. Дар кадом ҳолат сайёра бе ёрии инсон шакли худро тағйир дода метавонад?

4. Ба ақидаи шумо, чаро дар тараққиёти ҷамъияти инсонӣ асри биринҷ аз оҳан пеш буд, чаро ин ҳолат баръакс нашуд?

5. Кадом хусусиятҳои фарқкунандаи нимаи дуюми асри XX-ро ҳамчун даври нав дар таъсири мутақобилаи инсон ва муҳити табиӣ медонед?

6. Алоқамандиро ёбед:

а) Кашифиёти бузурги географӣ бо хусусиятҳои хосси хоҷагидорӣ дар баъзе ҳудудҳои навазхудишуда;

б) давраи мустамликадорӣ бо муҳоҷирати аҳоли ва ба таври интенсивӣ азхудкунии сайёра.

Ибро
метавонам

§ 6. ШАРОИТ ВА САРВАТҲОИ ТАБИӢ – ЗАМИНАИ РУШДИ ИҚТИСОДИЁТ

Сарватҳои табиӣ воситаи ҳастии одамон мебошанд, ки бе онҳо зиндагонӣ қарда наметавонанд ва онҳоро аз табиат пайдо мекунанд.

Сарватҳои табиӣ дар раванди ҳаёт ва фаъолияти одамон чӣ гуна нақш доранд? Оё байни захираҳои табиӣ ва захираҳои иқтисодӣ тафовут вуҷуд дорад? Кадом давлатҳо аз тамоми навъи сарватҳои табиӣ боянд? Бо кадом меъёр боигарии мамлакатро муайян мекунанд?

Ба зинаи баланди инкишофи иҷтимоию иқтисодӣ расидани инсоният, пеш аз ҳама ба истифодаю коркарди сарватҳои гуногуни табиӣ алоқаманд аст.

Дар ҳама давру замон талаботи одамон ба сарватҳои табиӣ як хел нест. Масалан, бе об инсон ва дигар мавҷудоти зинда дер зиндагӣ карда наметавонад, ҳол он ки бе истифодаи баъзе навъи ашёи маъданӣ вай тӯли ҳазорҳо сол ҳаёт ба сар бурдааст. Харчу маблағгузорӣ нисбати истихроҷу коркарди захираҳои табиӣ низ якхела нест. Дар бисёр ҳолат сарфу харчи коркарду истифодаи сарватҳои табиӣ аз нуқтаи назари иқтисодӣ оқилона буда, дар ҳолати дигар маблағгузорию калон ва техникаю технологияи мураккабу гаронро талаб мекунад.

Бисёр намудҳои сарватҳои табиӣ баъди тадқиқу истихроҷ ба ашёи хоми соҳаҳои гуногуни истеҳсоли табдил меёбанд. Аз тарафи дигар, ашёи хоми ба истеҳсолоти ҷамъиятӣ ҷалбшуда дар зинаи дувум ба захираи иқтисодӣ табдил меёбад. Ҳамин тариқ, унсурҳои табиӣ ҳангоми сарфи меҳнат ба олоқи истеҳсоли, бино ва дигар неъматҳои моддӣ мубаддал мешаванд.

Сарвати табиӣ – ҷисм ва қувваи табиӣ, ки инсон бевосита дар раванди фаъолияти хоҷагии худ, чун воситаи меҳнат, манбаи энергия, ашёи хом, предмети истеъмолӣ ва мавзёи истироҳат истифода мекунад.

Сатҳи кураи Замин дорои захираҳои беҳамтою гуногуни табиӣ мебошад, вале онҳо дар ҳама қитъаю материкҳо баробар ҷойгир нашудаанд. Шумо аз дарсҳои гузаштаи география медонед, ки захираҳои табиӣ ба навъҳои захираи ашёи минералӣ, Замин, манбаи об, ҷангал ва ғайра тақсим мешавад. Дар навбати худ онҳоро ба навъҳои барқароршаванда ва барқарорнашаванда ҷудо мекунад. Нобаробар ҷойгиршавии онҳо дар сатҳи замин, пеш аз ҳама ба шароити иқлимю гуногунии ҷараёни пайдоиши қанданиҳои фойданок дар давраҳои гузаштаи геологӣ вобаста аст. Ин боиси нобаробар пайдо ва тақсимшавии захираҳои табиӣ дар ҳама ноҳияю мамолики ҷаҳон шудааст. Масалан, қисми зиёди давлатҳои Осиёю Амрикои Ҷанубӣ бо бешаҳои тропикӣ, давлатҳои Шарқи Наздик бо захираи нафту гази табиӣ фарқ мекунанд.

Таснифоти сарватҳои табиӣ аз рӯи хусусиятҳои истифодаи он

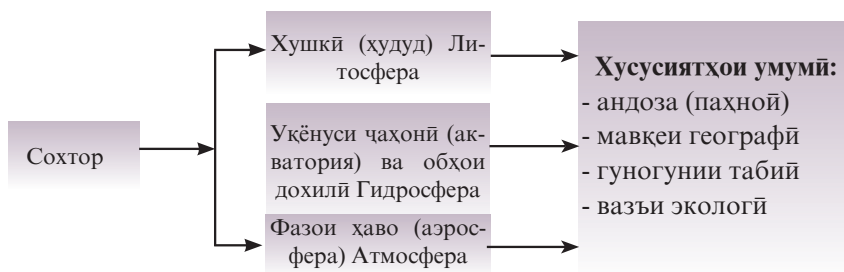
Хусусияти истифодабарӣ	Сарватҳо
Барои саноат	Сӯзишворӣ-энергетикӣ Ашёи хоми металлургӣ Ашёи хоми химиявӣ Ҷангал Об
Барои осоиши инсон	Табиӣ-рекреатсионӣ
Барои кишоварзӣ	Агроиклимӣ Об Замин

Шумо боз кадом намуди таснифоти сарватҳои табииро кунед?

Бо назардошти ин таснифот, сарватҳои табииро ба гурӯҳҳо ҷудо кунед.

Дар дунё давлатҳои ҳастанд (ба мисли ИМА, Русия ва Ҷумҳурии Мардумии Чин), ки қариб бо тамоми навъи сарватҳои табиӣ таъминанд. Ба ин гурӯҳ Ҳиндустон, Бразилия, Австралия ва боз чанд давлати дигар (гарчанде бо баъзе навъи сарватҳои табиӣ худ аз давлатҳои номбурда қафо меистанд, вале онҳоро низ ҳамчун мамлакатҳои бо захираи сарватҳои табиӣ таъминбуда эътироф мекунанд) дохил мешаванд.

Худуди ба захираҳои табиӣ таъминбуда – худуди табиӣро меноманд, ки маҷмӯи сарватҳои табиӣ ин худуд барои коркарди технологӣ имкониятҳои мувофиқ доранд.

Расми 6. Муҳити географӣ

1. Барои чӣ андоза ва мавқеи географӣ муҳимтарин хусусияти худуди табиӣ маҳсуб меёбанд?

2. Ба хотир биёред, кадом давлатҳо аз ҷиҳати масоҳат бузурганд?

Худуд ҳамчун сарват чӣ гуна тавсиф мешавад?

Муҳимтарин сарват ин худуд ё қаламрави мамлакат мебошад, зеро ки дар он сарватҳои табиӣ мавҷуданд, аҳоли зиндагонӣ ва фаъолият мекунад. Ҳар қадаре ки худуд васеъ бошад, он дорои сарватҳои гуногуни табиӣ аст.

Муҳити географӣ қисми табиати рӯи Замин аст, ки тавасути ҳаёт ва фаъолияти хоҷагидорӣ инсон тағйир ёфта, асоси зиндагӣ ва фаъолияти инсониятро ташкил медиҳад (расми б). Мафҳуми табиат ва «муҳити географӣ» қариб бо ҳам монанданд. Вале мафҳуми табиат нисбатан васеътар аст. Муҳити географӣ аслан дар натиҷаи фаъолияти бевоситаи инсон дар тӯли ҳазорсолаҳо вучуд дорад, ки дар ин муддат шахру корхонаҳо, иншооти гуногун, азхудкунии замин, нақлиёт ва ғайра пайдо шудаанд. Ба таври дигар гӯем, муҳити географӣ ҳамон қисмати табиати кураи Замин мебошад, ки ҷамъияти инсонӣ дар он ҳаёт ва фаъолияти истехсолии худро пайваستا идома медиҳад. Он на танҳо муҳити зиндагӣ, балки ягона манбаи зисту зиндагӣ ва маънавиёту тандурустии одамон ба шумор меравад.

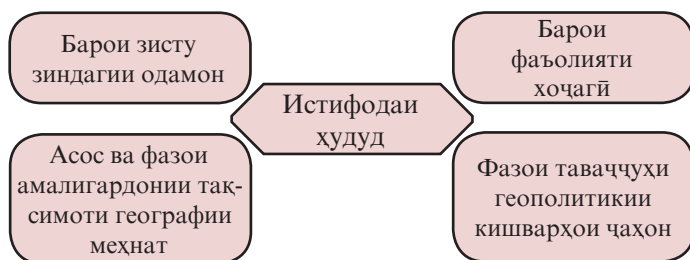
Бо вучуди ин, ҳангоми муайян намудани мавқеи муҳити географӣ дар ҳаёти ҷамъиятӣ нуқтаи назари якхела вучуд надорад. Баъзе аз донишмандон мавқеи онро аз ҳадди имкон зиёд, гурӯҳи дигаре онро қариб инкор мекунанд.

Солҳои охир дар баробари мафҳуми муҳити географӣ, боз истилоҳи муҳити зист паҳн шудааст. Муҳити зист муҳити зисту зиндагонӣ ва фаъолияти истехсолию ҳамаҷонибаи ҷамъияти инсонӣ (таъсири табию антропогенӣ)-ро дар бар мегирад.

Худуди сермахсул (босамар) гуфта чиро дар назар доранд?

Худуди сермахсул (босамар) қаламравест, ки шароити табиаш мувофиқ буда, барои фаъолияти хоҷагидорӣ инсон мусоидат мекунад.

Худуди шароити табиаш номувофиқ худудеро меноманд, ки аз сатҳи баҳр дар баландии зиёда аз 2 ҳаз. км ҷойгир буда, ҳарорати миёнаи солонаш аз -2°C паст аст.

Расми 7. Самтҳои асосии истифодаи ҳудуд

Самаранокии ҳудуди мамлакатҳои ҷаҳон, ки масоҳати васеъ доранд.

Мамлакат	Масоҳат ба ҳисоби км ²	Самаранокии ҳудуд	
		млн. км ²	% аз масоҳати умумӣ
Бразилия	8,5	8,0	94
ИМА	9,6	7,9	82
Австралия	7,7	7,7	100
Чин	9,6	6,0	62
Русия	17,1	5,5	32
Канада	10,0	3,4	34
Ҳиндустон	3,3	2,9	88

Таносуби самаранокии масоҳати Австралия ва Бразилияро арзёбӣ намоед. Оё дар ҳақиқат, ҳудуди ин мамлакатҳо босамаранд?

Оид ба самаранокии ҳудуди Тоҷикистон чӣ гуфта метавонед? Чаро чунин аст?

Умуман, дар сайёраи мо давлате вучуд надорад, ки ин ё он навъи сарвати табиӣ надошта бошад. Ҳангоми кам ва ё набудани ин ё он навъи захираи табиӣ, ба дигар давлатҳо муроҷиат мекунаманд. Бо вучуди дар ҳудуди Ҷопон набудани бисёр навъҳои захираҳои табиӣ, бо истифода аз ашёи хом, сӯзишвории кашонда ва комёбиҳои илму техника ба дараҷаи ниҳоят баланди пешрафти иқтисодӣ ноил шудааст. Бар хилофи Ҷопон давлатҳои зиёде низ ҳастанд, ки бо вучуди доштани захираҳои зиёди сарватҳои табиӣ дараҷаи инкишофи иҷтимоию иқтисодиашон назаррас нест.

Чунин мешуморанд, ки дар ҳазорсолаи сеюм яке аз самтҳои асосии рушди тамаддун азхудкунии фазо ва сарватҳои Уқёнуси ҷаҳонӣ мебошад. Раванди азхудкунии сарватҳои уқёнус дар сиёсати миллии аксари мамлакатҳои ҷаҳон ва ҷомеаи ҷаҳонӣ таъсири зиёд мерасонад. Оё шумо ба ин ақида розиед? Чаро?

Яке аз роҳҳои истифодаи оқилонаи сарватҳои табиӣ – арзёбии (баҳои иқтисодӣ додан ба ҳаҷму сифату тарзи истифодаи) онҳо мебошад. Сарфи назар аз давлатҳои мутараққӣ, дар аксари мамлакатҳо ба ин масъала диққати ҷиддӣ намедиханд, ки он боиси талаф ва истифодаи ғайриоқилонаи садҳо ва миллионҳо тонна захираи бебаҳои сарватҳои табиӣ мешавад.

Ҳамин тавр, сарватҳои табиӣ яке аз омилҳои муҳими инкишофи ҷамъияти инсонӣ мебошанд ва танҳо истифодаи оқилонаи онҳо дар асоси пешрафти комёбиҳои илму техника боиси пурзӯр гардидани иқтисоди ин ё он мамлакат хоҳад шуд.

Хулоса, нобаробар ҷойгиршавии сарватҳои табиӣ дар қураи Замин аз як тараф ба ҷараёни тақсимои байналмилалӣ меҳнат ва муносибатҳои байналмилалӣ иқтисодӣ имконият медиҳад, аз тарафи дигар ба аксари давлатҳои, ки аз норасоии сарватҳои табиӣ танқисӣ мекашанд, мушкилиҳои иловагӣ зам мекунад. Мамлакатҳо аз ҷиҳати гуногунӣ, ҳаҷми истихроҷ, коркарди сарватҳои табиӣ аз якдигар фарқ мекунанд. Истифодаи бемайлони сарватҳои табиӣ боиси маҳдуд шудани захираи онҳо гардидааст. Бинобар ин ҷомеаи ҷаҳонӣ роҳҳои азхуд кардани манбаъҳои алтернативии ашёи хоми маъданӣ ва сарватҳои сӯзишвориро пешкаш кардааст.

Дар хотир доред

Шароити табиӣ. Сарватҳои табиӣ. Иқтисоди сарватҳои табиӣ. Муҳити географӣ (фазои географӣ). Ҳудуди сермаҳсул (босамар). Бо сарват таъмин будан.

Савол ва супориш

1. Бо истифода аз атлас ва харита давлатҳои, ки аз аксар намудҳои сарватҳои табиӣ (маъданӣ, хок, наботот, ҳайвонот, об ва ғ.) бой мебошанд, нишон диҳед. Мафҳумҳои «ҳудуд» ва «сарватҳои ҳудуд»-ро шарҳ диҳед.

2. Ҳудуд аз рӯйи кадом нишондиҳандаҳо тавсиф дода мешавад? Чаро дар ҳаёти ҳамаи мамлакатҳо ин аҳаммият дорад?

Ибро
медонам

3. Кадоме аз давлатҳои дар поён овардашуда қариб нурра бо сарватҳои табиӣ таъминанд:

1) Русия, Чопон, ИМА; 2) ИМА, РАЧ, Бразилия; 3) Русия, Чин, ИМА.

4. Мувофиқа намоед:

а) нафт; б) мис; в) фосфорит.

1) Чили; 2) Қувайт; 3) Марокаи.

5. Кадом мамлакат, ба ақидаи шумо, аз сарватҳои табиӣ бой аст, аммо дар руидаи иқтисодӣ дастовардҳои назаррас нестанд?

6. Қойиришави сарватҳои табиӣ дар сайёра ба кадом омилҳо вообастагӣ дорад? Оё метавон тасдиқ кард, ки онҳо ба инсон умуман вообастагӣ надорад?

7. Маълумоти дар нақша овардашударо истифода намуда, чӣ гуна таъмин будани Чин ва ИМА-ро бо ангишт ва маъдани оҳан ҳисоб кунед.

Мамлакат	Ангишт			Маъдани оҳан		
	Захира, млрд.т	Истихроҷ, млн.т.	Таъминот, сол	Захира, млрд.т	Истихроҷ, млн.т.	Таъминот, сол
Чин	296	1240		15	224	
ИМА	445	1020		7	63	

8. Таъмини аҳолии Тоҷикистонро бо замини кишт ҳисоб кунед, агар масоҳати умумии заминҳои киштишаванда 6,3 ҳаз. га бошад.

Ибро
метавонам

§ 7. ЗАХИРАҲОИ МАЪДАНИ: ОЁ ОНҲО БАРОИ ОЯНДАИ ИНСОНИЯТ БАСАНДААНД?

Ба ақидаи шумо, захираи ҳозираи сарватҳои ашӣ маъданӣ барои наслҳои оянда басанда аст? Оё имконияти истифодаи такрорӣ ашӣ маъданӣ вуҷуд дорад?

Канданиҳои фойданок аз қадимулайём ҳадафи фаъолияти кории инсон буданд. Ин ҳолат дар замони чунин давраҳои таърихии тамаддуни ҷамъияти инсонӣ, мисли асри санг, асри биринҷ, асри фулузот таҷассум ёфтаанд. Дар асрҳои миёна

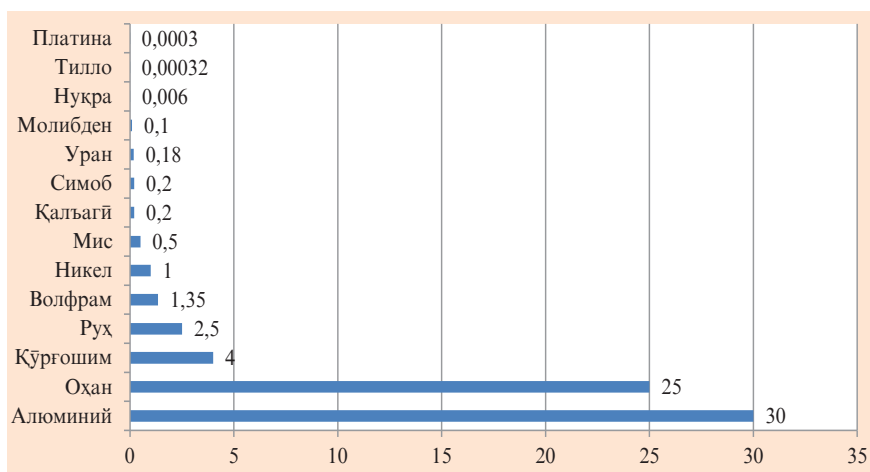
инсон аз қаъри Замин 18 номгӯй, асри XVII – 25, асри XVIII – 29, асри XIX – 47, ибтидои асри XX – 54 ва ҳоло зиёда аз 200 навъи гуногуни ашёи маъданиро истифода мебарад. Мувофиқи ҳисоби олимон, инсоният дар тӯли ҳастиаш аз қаъри Замин 200 млрд тонна ангишт, 100 млрд тонна нафт, 50 млрд тонна маъдани оҳан, 300 млн тонна маъдани мис, 2 млрд тонна боксид истихроҷ кардааст. Аз ин 50-80% истихроҷ (ғайр аз тилло) ба 40 соли охир рост меояд. Дар айни замон соли аз қаъри Замин зиёда аз 100 млрд тонна навъи гуногуни ашёи минералӣ ва сӯзишворӣ истихроҷ карда мешавад, ки агар онро ба қатораҳо бор кунем, дарозии ин қатораҳо (вагонҳои роҳи оҳан) ба 700 ҳазор километр мерасад ва ин дарозӣ метавонад атрофи хатти экваторро 17 маротиба печонад.

Таҳқиқотҳои геологӣ аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки захираи навъҳои гуногуни канданиҳои фойданок дар кураи Замин як ҳел нест.

Захираи ҷаҳонии баъзе намудҳои канданиҳои фойданок

Намуди канданиҳои фойданок	Ченак	Захираи умумии геологӣ	Аз он ҷумла, захираҳои таҳқиқшуда	Истихроҷ дар як сол
Ангишт	млрд тонна	4000	1000	4568 млн тонна
Нафт	млрд тонна	500	190	3,2 млрд тонна
Гази табиӣ	трлн. м ³	400	187	2,4 трл. м ³
Маъдани оҳан	млрд тонна	350	165	527 млн. тонна

Тавре маълум аст, ҷойгиршавии канданиҳои фойданок дар сатҳи Замин ба қонуниятҳои геологӣ саҳт алоқаманд мебошад. Қишри Замин дорои минералҳои зиёд аст. Аммо мавҷудияти онҳо дар таркиби маъдан вобаста ба хусусиятҳои геологӣ гуногун аст. Масалан, дар таркиби маъданҳои кӯҳӣ мавҷудияти оҳан дар баъзе конҳои метавонад то 70% бошад, лекин баъзе металлҳои нодирро пароканда чунон кам вомерхӯранд, ки ҳаҷми унсури онҳо асосӣ садҳо ва ҳатто ҳазорҳо фоизро ташкил медиҳанд.

Расми 8. Ҳаҷми минималии мавҷудияти металлҳо дар таркиби маъдан, ки истифодаи онҳо самаранок мебошад.

БАРОИ САМАРАНОКИИ ИСТИХРОҶИ КАНДАНИҶОИ ФОИДАНОК КОНСЕНТРАТСИЯИ БАЛАНДИ УНСУРҶОИ ЗАРУРӢ ВА ШАРОИТИ МУВОФИҚИ ХОБИШИ ОНҶО ЗАРУР АСТ.

Канданиҷои фойданоки сӯзишворӣ

Захираҳои сӯзишворӣ пайдоиши таҳнишинӣ дошта, аксар дар қабат ва ҷойҳои қатшудаи платформаҳои қадима воমেҳӯранд.

Дар кураи Замин қариб 4000 ҳавзаю кони ангишт вучуд дорад, ки онҳо дар якҷоягӣ 15 дарсади сатҳи хушкиро ташкил мекунанд. Захираҳои калонтарини ангишт дар қисмати шимолии Осиё, Амрикои Шимолӣ ва Аврупо мавҷуданд. Ҳавзаҳои бузургтарини ангишт – дар Русия (6800 млрд тонна), ИМА (3600 млрд тонна), Чин (1500 млрд тонна), Австралия (700 млрд тонна), Канада (550 млрд тонна) ва ғайра ҷойгир шудаанд.

2/3 ҳиссаи захираи нафти муайянгардида дар ҷаҳон 1/3 ҳиссаи истихроҷи он ба мамлакатҳое, ки дар соҳили халиҷҳо ҷойгир шудаанд, мансуб аст.

Миқдори ҳавзаҳои кашфшудаи нафту газ дар кураи Замин бештар аз 600 ва истихроҷшаванда қариб 460 буда, миқдори умумии конҳои нафт ба 50 ҳазор мерасад. Захираҳои зиёди нафт дар Нимкураи

шимоли дар қабати чинҳои давраи мезозой воқеанд. Аз рӯи миқдори ҳавзаҳои бузурги нафт халиҷи Форс ва ҳавзаҳои газ Сибири Ғарбӣ фарқ мекунанд.

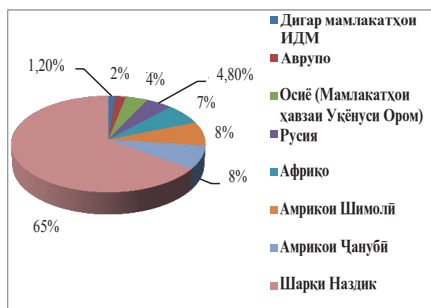
Уран, ки барои истехсоли энергияи атомӣ зарур аст, дар кураи Замин ба миқдори зиёд паҳн шудааст. Захираҳои таҳқиқшудаи уран қариб 1,5 млн тонна буда, бештар дар Австралия, Канада, ИМА, РАЧ, Нигерия, Бразилия, Намибия ва Русия маълум карда шудаанд.

Сохтори истифодаи манбаъҳои аввалини сарватҳои энергетикӣ дар ҷаҳон, %

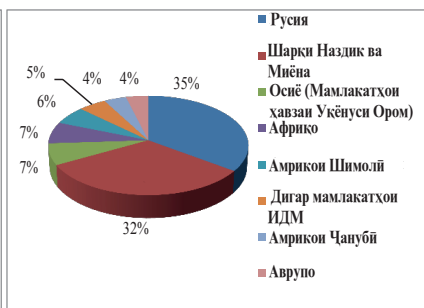
Манбаъҳои энергия	с. 1971	с. 1991	с. 2000	с. 2005	с. 2015
Нафт	47,9	39,2	38,6	38,3	37,2
Ангишт	30,9	29	28,7	28,8	29,1
Гази табиӣ	18,9	22	22,1	22,4	23,5
Неругоҳҳои атомӣ	0,6	7	6,9	6,7	6,1
Неругоҳҳои барқи обӣ ва дигар манбаъҳои барқароршаванда	2,2	2,8	3,7	3,8	4,1

Аксар мутахассисон бар он ақидаанд, ки бо назардошти ҳар се категорияи захираҳои сӯзишворӣ (таҳқиқшуда, имкониятдошта, эҳтимоли) ангишт барои 400-500 сол, гази табиӣ ва уран барои на зиёда аз 50 сол басандаанд.

Ҷойгиршавии захираҳои сӯзишворӣ бо географияи истихроҷи онҳо мувофиқ аст, ҳол он ки баъзе кишварҳо (масалан, ИМА) сарватҳои худро «консерватсия» карда, захираи сарватҳои берун аз кишварро истифода мекунад ва кишварҳои сустинкишофёфта то ҳол имконияти пурра азхудкунии сарватҳои табиӣ худро надоранд. Аз ҷиҳати истихроҷи нафт Арабистони Саудӣ, Русия, ИМА ва газ Русия, ИМА ва Канада дар ҷаҳон пешсафанд.

Расми 9. Захираи маълумшудаи нафт дар ҷаҳон

Расми 10. Захираи маълумшудаи газ дар ҷаҳон

Захираҳои маъданӣ

Маъданҳо одатан дар худуди шикастаҳои платформаҳои қадимаи қисмати чиндори кураи Замин пайдо шудаанд. Дар чунин ҷойҳо маъданҳо баъзан

Захираи аз ҳама зиёди маъдани оҳан ба Русия, Бразилия, Австралия, Украина, Чин ва Канада рост меояд.

ба дарозӣ хеле кашол ёфта, минтақаҳои калони маъдандорро ташкил кардаанд (минтақаҳои маъдани Алпу Ҳимолой, укёну-си Ором ва ғайра). Қаламрави ин минтақаҳо заминаи ташаккули саноати маъдани кӯҳӣ буда, аксар тахассуси хоҷагидорӣ ноҳияҳои алоҳида ва як қатор давлатҳоро муайян мекунад. Мавҷудияти канданиҳои ғойданокӣ маъданӣ омилҳои муҳимми пешрафти иқтисодии ин ё он мамлакат аст. Хусусан, маъдани оҳан дар ҳаёти гузаштаи ҳозираи инсоният мавқеи бағоят бузург дорад. Ҳавзаҳои калони маъдани оҳан дар Русия, ИМА, Чин, Ҳиндустон ва ғайра ҷойгиранд. Кофтуковҳои геологӣ солҳои охир захираҳои калони маъдани оҳанро дар мамлакатҳои Осиёи Африқо ва Амриқои Лотинӣ кашф кардаанд.

Аз металлҳои ранга бештар алюминий паҳн шуда, захираҳои калони ашӯи хоми он (боксит, нефелин, алунит ва ғайра) дар Фаронса, Италия, Ҳиндустон, ИМА, Африқои Ғарбӣ, давлатҳои хавзаи Баҳри Кариб ва Русия воқеанд.

Мамлакатҳои Замбия, Ҷумҳурии Демократии Конго (Зоир), Чили, ИМА, Канада аз захираи мис; ИМА, Канада, Австралия аз руху сурб; Сингапур, Малайзия, Боливия аз қалъагӣ боянд.

Дар айни замон на ҳамаи мамлакатҳои мутаракқӣ миқдори кифояи маъдани металл доранд ва ҳамеша муҳтоҷи дигар давлатҳо мебошанд. Масалан, Олмон аз кам будани маъдани оҳан, Италия мис, Фаронса металлҳои ранга ва Ҷопон аз камбудии захираи саноатии қисми зиёди маъданҳо танқисӣ мекашанд. Аз рӯйи захираи истихроҷи як қатор маъданҳои металлӣ мамлакатҳои рӯбаинкишоф мақоми баланд доранд: Габон – манган; Чили, Замбия, Ҷумҳурии Демократии Конго (Зоир), Перу, Мексика – мис; Бразилия, Ҳиндустон – оҳан; Гвинея, Ямайка, Суринам – боксит ва ғайра.

Канданиҳои ғойданокӣ ғайриметаллӣ

Дар ҷаҳони имрӯза аҳаммияти ашӯи хоми ғайриметаллӣ ба монанди – ашӯи хоми химиявӣ (сулфури фосфоритҳо, намаки

калий), масолеҳи бинокорӣ ва ашёи хоми техникӣ (алмос, графит ва ғайра) низ калон аст. Дараҷаи пахншавии онҳо дар кураи Замин як хел нест. Масалан, масолеҳи бинокорӣ қариб дар ҳама ҷо, вале фосфориту сулфур ва графит нисбатан кам вомехӯрад. Чунин ҳолат на танҳо барои барпо кардани саноати истехсоли маҳсулоти сохтмонӣ имконият медиҳад, балки ба таҳассуси хоҷагидорӣ кишварҳо таъсири назаррас мерасонад.

Ҳоло дар кураи Замин конҳои хушсифату дастраси сарватҳои зеризаминӣ хеле кам шудаанд. Чунончи, коркарди босуръати конҳои маъдани оҳан дар Лотарингия (Фаронса), Урал (Русия), Кӯлҳои Бузург (ИМА), конҳои мис дар Замбияю Чумҳурии демократии Конго (Зоир), фосфорит дар Науру боиси қариб тамомшавии захираҳои он шудааст.

Аз тарафи дигар, миқдори ниҳоят зиёди чинсҳои кӯҳӣ, ки аз қаъри Замин истихроҷ мешаванд, танҳо зиёда аз 20% барои истехсоли маҳсулоти тайёр истифода мешаваду халос. Тавассути чунин истифодаи ғайриоқилона дар таркиби партовҳои солҳои зиёд садҳо миллиард тонна чинсҳои кӯҳӣ ҳам шудаанд, ки дар таркибашон миллионҳо тонна металл дигар партовҳои барои саноати химияю масолеҳи бинокорӣ зарур маҳфуз мебошанд.

Истифодаи самараноки захираҳои минералӣ ба таври маҷмӯъ истифодаи онҳоро тақозо дорад. Ин маънои онро дорад, ки дар ҷараёни истехсолот ашёи хом пурра ба маҳсулоти тайёр табдил меёбад.

Аксари донишмандон тақроран истифодаи захираҳои табиӣро тавсия додаанд. Яъне, партовҳои саноатӣ як соҳа барои соҳаи дигар ашёи муҳим шуда метавонанд. Масалан, ҳангоми коркарди маъдан дар саноати кӯҳӣ аз он партовҳо боқӣ мемонанд, ки онҳо дар назди фабрикаҳои маъдантозакуни ғарамҳои бузургро ташкил медиҳанд. Ин ғарами партовҳо барои саноати масолеҳи бинокорӣ ашёи муҳим буда, аз он хишту шағал, сементу оҳак ва ғайра тайёр кардан мумкин аст.

Мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ, ИМА ва Ҷопон дар ҷодаи ба таври маҷмӯӣ истифодаи ашёи хом ва партовҳои саноатӣ ба дастовардҳои баланд ноил шудаанд. Онҳо аз чунин партовҳо миқдори хеле зиёди металлҳои алюминий, мис, металлҳои рангаю нодир ва ғайра истехсол мекунанд. Ҳамин тариқ, захираҳои минералӣ сарчашмаи муҳими ашёи хоми гуногун барои

иктисодиёти чаҳон мебошанд. Онҳо дар сайёраи мо вобаста ба сохти геологияшон нобаробар ҷойгир шудаанд. Қисме аз захираи канданиҳои фойданок дар натиҷаи истифодаи ғайриоксона хароб ва ё тамом шуда истодаанд. Ҳоло комёбии илму техника истифодаи такрорӣ захираи канданиҳои фойданокро пешкаши инсоният кардааст.

КАНДАНИҲОИ ФОИДАНОКИ ЗЕРИЗАМИНИИ ҒАЙРИ-МЕТАЛЛӢ ДАР СОҲАҲОИ САНОАТИ ХИМИЯ, СОХТМОН ВА ДИГАР СОҲАҲО БА ТАВРИ ВАСЕЪ ИСТИФОДА БУРДА МЕША-ВАНД.

Дар хотир доред

Сарватҳои сӯзишворӣ. Сарватҳои металлӣ. Сарватҳои ғайриметаллӣ.

Савол ва супориш

1. Атлас ва харитаро истифода намуда, калонтарин ноҳияҳои маъдани чаҳонро ёбед. Конҳои канданиҳои фойданокро дар ин ноҳияҳо муайян карда, тавсиф диҳед. Давлатҳои бо сарватҳои минералӣ таъминбуда ва таъминнабударо ёбед.

2. Бузургтарин конҳои нафт дар чаҳон дар кучо ҷойгир шудаанд:

1. Австралия, Африқои Ҷанубӣ, Осиёи Шарқӣ;
2. Осиё, Амриқои Шимолӣ, Африқои Шимолӣ;
3. Аврупои Ғарбӣ, Африқои тропикӣ, Австралия.

3. Бузургтарин конҳои маъданҳои металлӣ дар минтақаҳои маъдандори:

1. Амриқои Ҷанубӣ;
2. Минтақаи уқёнуси Ором;
3. Ҳавзаи баҳри Миёназамин ҷойгир шудаанд?

4. Марказҳои асосии истихроҷи фосфорит дар кучо ҷойгир шудаанд?

- 1) Ҷопон, Чили, ИМА, Канада;
- 2) ИМА, Чин, Мароқаш, Русия;
- 3) Қазоқистон, Бразилия, Австралия, Олмон.

5. Шарҳ диҳед, ки дар тӯли таърихи инсоният таркиб ва миқёси истифодаи сарватҳои минералӣ чӣ гуна тағйир ёфтааст?

6. Иқтисодии захираҳои минералии Тоҷикистонро чӣ гуна арзёбӣ мекунед? Қадом минтақаҳои он аз захираҳои минералӣ боянд?

7. Аввалин истихроҷро инсоният аз кадом навъи маъдани зеризаминӣ сар кард ва чаро?

8. Кадом роҳҳои истифодаи партовҳои саноати маъдани кӯҳӣ ва бартараф кардани хавфи захролудшавии муҳитро аз ин партовҳо медонед?

9. Сабаб дар чист, ки бисёр давлатҳо захираҳои зиёди сарватҳои зеризаминӣ доранду сатҳи инкишофи иқтисодияшон хеле паст аст?

10. Дар харитаи контури калонтарин ноҳияҳои канданиҳои фойданоки

а) металл, б) гайриметаллӣ, в) сӯзишвориро гузаронед.

11. Таъмин будани аҳолии Тоҷикистонро бо замини кишт ҳисоб кунед, агар масоҳати умумии заминҳои киштишаванда .... га бошад.

Ибро
мегавонам

§ 8. ЗАХИРАҲОИ ЗАМИН: ДУ РАВАНДИ МУҚОБИЛ

Фонди замини ҷаҳон гуфта шумо чиро мефаҳмед? Сохти он чӣ гуна аст? Сабаби нобаробар тақсимишавии заминҳои ҳосилхези кураи Замин дар чист? Заминҳои кишоварзӣ чӣ гуна тағйир меёбанд? Кадом роҳҳои нешириши талафи заминҳои ҳосилхез вучуд доранд?

Қариб нисфи заминҳои қорами ҷаҳон ба шаш давлат – Русия, ИМА, Ҳиндустон, Чин, Канада ва Бразилия рост меояд.

Замин яке аз захираҳои муҳимми табиат ва манбаи ҳаёт мебошад. Сатҳи хушкӣ 29% қабати болоии Заминро ишғол мекунад. Миқдори умумии захираи замини ҷаҳонӣ ба 13, 4 млрд

га баробар аст, вале на ҳама қисматҳои он барои истифода мувофиқ аст. Заминҳои киштшаванда қимати зиёд дошта, 88 дарсади маҳсулоти истеъмолии одамонро медиҳанд. Заминҳои кишоварзӣ 13% аз ҳаҷми умумии масоҳати Русия, дар Бразилия – 29%, Чин – 43%, ИМА – 51%, Фаронса ва Ҳиндустон зиёда аз 60%-ро ташкил медиҳанд. Танҳо ин нишондиҳанда дар байни мамлакатҳои калонмасоҳат дар Канада кам аст, ки ҳамагӣ 8%-ро ташкил медиҳад. Заминҳои киштшаванда аз 25 то 32 млн. км²-ро ишғол карда, боқимондари кӯҳу яхбандиҳои доимӣ, биёбону пирахҳо ва ботлоқу бешаҳои касногузар дар бар мегиранд. Фазои калони қутбӣ дар Гренландия ва шимолӣ Русияю Канада, Аляска, биёбони Саҳрои Кабир, биёбонҳои Австралия ва ғайра барои кишту кор мувофиқ нестанд. Миллионҳо гектар замин дар зери маҳалҳои аҳолинишини шаҳру деҳот, роҳҳои нақлиёт, хатти барқ, обанбору заминҳои ҳарбӣ ва дигар иншоот банд мебошанд.

Заминҳои киштшаванда асосан дар минтақаи беша, бешадашт ва дашти кураи Замин паҳн шудаанд. Аҳаммияти заминҳои чарогоҳу марғзор низ кам набуда, онҳо бештар аз 10 дарсади талаботи ба хӯрокворӣ доштаи инсониятро таъмин мекунанд.

Замини киштшавандаи ҷаҳон бештар дар нимкураи шимолӣ – қисми ғарбию шарқии Аврупо, ҷануби Сибир, қисми шарқӣ, шимолу шарқӣ ва ҷануби Осиё, ҳамвориҳои Канада ва ИМА паҳн шудаанд.

Таркиби миқдори умумии Замин доимӣ нест. Айни замон дар истифодаи замин ду ҳолати бо ҳам муҳолиф ба назар мерасад. Аз як тараф, дар тӯли ҳазорсолаҳо инсоният баҳри зиёдкунии майдони кишт мубориза мебарад.

Захираи фонди замин дар ҷаҳон

Қитъаҳо	Фонди замин	Заминҳои хоҷагии кишоварзӣ, киштзор	Марғзору чарогоҳ	Беша	Заминҳои дигар
Ҷаҳон	100	100	100	100	100
Аврупо	20	27	16	10	16
Амрикои Шимолӣ	15	15	10	20	14

Амрикои Ҷанубӣ	15	8	17	22	9
Осиё	25	32	18	27	34
Африко	19	15	24	17	22
Австралия ва Океания	6	3	15	4	5

Танҳо дар давоми асри XX майдони кишт ду баробар афзуд. Дар ин давра микёси васеи замини навкорам ба ҳиссаи собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ, ИМА, Канада, Чин ва Бразилия рост меояд.

Майдон ва сохтори фонди замини ҷаҳонӣ:

– замини киштшаванда; – марғзор ва ҷарогоҳ; – беша ва буттазорҳо; – шаҳру деҳот ва саноату нақлиёт; – заминҳои камҳосилу беҳосил (ботлоқ, биёбон, пирахҳо ва ғайра).

Расми 11. Заминҳои кишоварзӣ

Давлатҳои хурди камзамин, вале сараҳолӣ (Ҷопон, Нидерландия ва ғайра) минтақаҳои назди соҳили баҳрхоро ишғол намудаанд. Дар Нидерландия тӯли садсолаҳо ба воситаи оббанду дарғот 1/3 қисми масоҳати мамлакатро аз ҳисоби баҳр васеъ карданд.

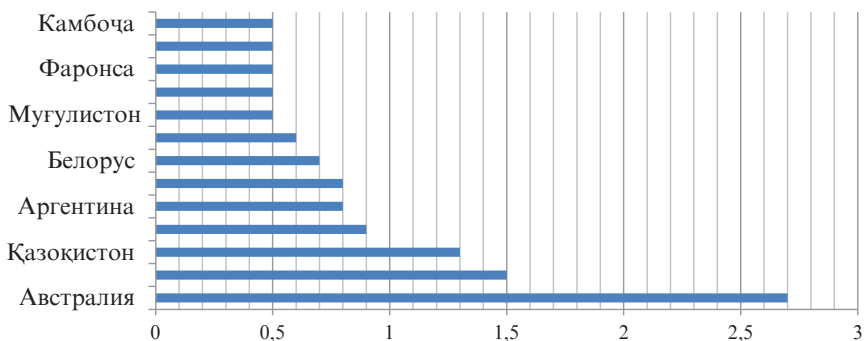
Аз тарафи дигар, ҳоло харобшавии Замин ва аз доираи истехсолоти кишоварзӣ баромадани он ҳодисаи доимӣ шудааст.

Дар натиҷаи ботлоқшавию афзоиши шӯразамин низ соле то 1,5 млн. га замини сайёраи мо аз истифода берун мемонад. Афзоиши аҳоли ва аз ин ҳисоб зиёд шудани сохтмону нақлиёт ва шаҳрҳо боиси кам шудани майдони замини кишоварзӣ шуда истодааст. Агар солҳои 70-ум ба ҳар сари аҳолии кураи Замин 0,45 га замини кишт ва дар аввали солҳои 90-ум 0,28 га рост меомад, пас ҳоло он ба 0,20 га расидааст.

Ҳисоб карда шудааст, ки айни замон дар натиҷаи эрозия (фарсоиши замин) соле 6-7 млн. га замин талаф мешавад.

Яке аз ҳодисаҳои хавфнокӣ сайёраи мо ин таҳдиди биёбоншавии заминҳои кишоварзӣ мебошад. Ҳисоб карда шудааст, ки дар натиҷаи даҳолати антропогенӣ биёбоншавӣ зиёда аз 900 млн. га заминро фаро гирифтааст.

Ба 3 млрд. га замин биёбоншавӣ таҳдид дорад. Дар 30 соли оянда ин ҳодиса метавонад ба тариқи илова боз майдони баробари ними Аврупои Ғарбиро фаро гирад. Хусусан, биёбоншавӣ ба тариқи хеле васеъ дар қитъаи Осиё, Африқо, Амрикои Шимолию Чанубӣ ва Австралия авҷ гирифтааст. Дар худуди чунин майдонҳо бештар аз 80 млн нафар умр ба сар мебаранд. Яке аз сабабҳои асосии биёбоншавӣ ин аз ҳад зиёд истифода кардани заминҳои кишоварзӣ, қоркарди нодурусти замин, несткунии чангалзор ва аз меъёр зиёд истифодаи чарогоҳ мебошад. Барои пешгирии ин ҳодисаи хавфнок ва барқарор намудани майдони замин маблағи зиёд ва муҳлати дурудароз лозим меояд.

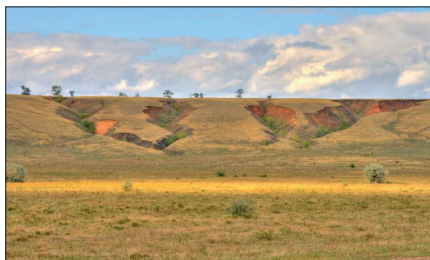

Расми 12. Майдони заминҳои кишт ба сари аҳоли (га)

Мубориза барои нигоҳ доштани захираи заминии дунё яке аз вазифаҳои муҳимтарини инсоният аст. Ин талаб мекунад, ки

талафи заминҳои ҳосилхез пешгирӣ карда шуда, шаклҳои бехтарини инкишофи кишоварзӣ ва маданияти зироаткорӣ раванг дода шавад. Хусусан, дар шароити ҳозира азнавбарқароркунии (рекултиватсия) қабати хок дар заминҳои истихроҷи канданиҳои ғоиданок ва қорҳои сохтмонӣ аҳаммияти калон пайдо намудааст.

Ба ақидаи шумо, кадом омилҳо боиси қорношоям шудани замин шудаанд? Маҳдуд гардидани майдони заминҳои кишт ба чӣ вобаста аст?

Дар хотир доред

Заминҳои кишоварзӣ. Зироаткорӣ ва ҷароғоҳҳо. Қорношоям гардидани замин.

Савол ва супориш

1. *Харитаи хокҳои ҷаҳонро бодикҷат омӯсед. Бифаҳмонед, ки кадом давлатҳо хокҳои ҳосилхези сиёҳзамин ва лёсӣ (хоқаҳое, ки дар натиҷаи вазии бод ба вучуд омадаанд) доранд.*

2. *Оид ба олами хокҳои Тоҷикистон чиро медонед? Оё дар Тоҷикистон намуди хоки сиёҳзамин вучуд дорад? Ҳа ё не, фаҳмонед.*

3. *Ба сари ҳар нафар аҳолӣ нисбатан бо замин таъмин аст:*

1) Ҳиндустон; 2) Аргентина; 3) Австралия.

4. *Ҳаҷми майдони заминҳои кишт дар ҷаҳон ба сари аҳолӣ –*

1) кам шудааст; 2) тағйир наёфтааст; 3) зиёд мешавад.

5. *Мафҳумҳои зеринро фаҳмонда, маънояшонро шарҳ диҳед: «захираи замин», «олами хок», «заминҳои кишоварзӣ».*

6. *Миқдори умумии замини киштшавандаи ҷаҳон чӣ қадар аст ва майдони он дар кадом минтақаҳо бешитар аст?*

7. *Дар тӯли солҳои охир чӣ қадар майдони заминҳои кишоварзӣ талаф ёфтаанд?*

8. *Биёбоншавӣ чӣ маънӣ дорад ва дар кадом қисматҳои қураи Замин паҳн шудааст?*

Ибро
медонам

9. Сабаби нобаробар тақсимшавии заминҳои ҳосилхези қураи Замин дар чист?

10. Сабаби дар сайёраи мо зиёдашавии майдони ботлоқу шӯразамин дар чист?

11. Кадом роҳҳои пешгирии талафи заминҳои ҳосилхез вучуд доранд?

12. Оё саросар кишт намудани тамоми заминҳои қураи Замин зарур аст?

13. Магар гайр аз зиёд намудани майдони кишт боз дигар роҳҳои афзун кардани захираи хӯрокворӣ вучуд надорад?

Ибро
метавонам

ДАР НАТИҶАИ ТАЛАФЁБИИ ЗАМИНҲОИ КИШТ ДАР ҶАҲОН, МАЙДОНИ ОНҲО КАМ МЕШАВАД, АММО АЗ ҲИСОБИ ЗАМИНҲОИ БАҶҚАРОРКАРДАШУДА, АЗХУД НАМУДАНИ ЗАМИНҲОИ НАВ, ЗАМИНҲОИ СОҲИЛИ БАҲР МАЙДОНИ ОНҲО МЕТАВОНАД ВАСЕЪ ШАВАД.

§ 9. ЗАХИРАҲОИ ОБ: ПРОБЛЕМАИ ОБИ НҶШОКӢ ДАР САЙӢРА

Дар қураи Замин чӣ миқдор об ҳаст? Сабаби дар асри ХХ зиёд шудани талабот ба оби нӯшокӣ дар ҷаҳон ба чӣ вобаста аст? Захираи обҳои нӯшокӣ басанда аст? Оё имконияти пешгирии нарасидани оби нӯшокӣ дар сайёраи мо мавҷуд аст?

Майдони сатҳи Замин, ки об ишғол намудааст, 361,2 млн. км²-ро ташкил медиҳад. Ин танҳо майдони ишғолнамудаи уқёнус ва баҳрҳо аст, гайр аз ин 16,3 млн. км² бо пирахҳо пӯшида шудааст

(11% майдони сатҳи хушкӣ), кӯлу дарёҳо 2,3 млн. км² (1,7%) ва қариб 3 млн. км² ботлоқзорҳо мебошанд. Ҳамин тариқ, гидросфера 380 млн. км² сатҳи Замиро ишғол намудааст, ки 75% -и масоҳати онро ташкил медиҳад. Бо шарофати гардиши доимии об дар табиат, он сарвати барқароршаванда мебошад.

Об дар кураи Замин чӣ гуна паҳн шудааст?

Қисми зиёди захираҳои об дар Уқёноси ҷаҳонӣ маскан гирифтааст, вале таркиби он сермаҳлул буда, барои нӯшоки ва корҳои технологӣ мувофиқ нест. Ҳаҷми Уқёноси ҷаҳонӣ 1338 млн. км³ ва ё 96,5 дарсади тамоми обҳои кураи Замиро ташкил медиҳад. Майдони умумии уқёносу баҳрҳо нисбат ба қаламрави хушкӣ 2,5 баробар зиёд буда, он аз 1/4 ҳиссаи кураи Замиро бо ғафсии 4 метр пӯшонудааст. Ба яхҳои Арктикаю Антарктида 24 млн. км³ ё ки 65%-и ҳамаи оби нӯшокии Замин рост меояд.

Объектҳои оби	Ҳаҷми об, ҳаз. км ²	Ҳиссаи он аз ҳаҷми умумии об, %
Кӯлҳои обашон ширин	91	0,007
Кӯлҳои обашон шӯр ва баҳрҳои дохилӣ	85	0,006
Дарёҳо	2	0,0002
Обанборҳо	6	0,0004
Ботлоқзор	11	0,0008
Обҳои зеризаминӣ	23 400	1,69
Яхҳои зеризаминӣ	300	0,022
Пиряхҳо ва барфҳои доимӣ	25 800	1,86
Уқёносу ҷаҳонӣ	1 338 000	96,4

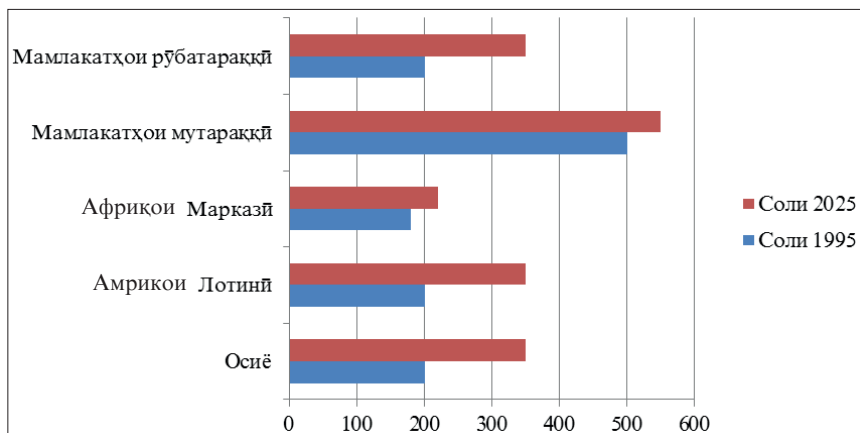
Расми 13. Тақсимишавии об дар гидросфера

Захираи оби нӯшоки маҳдуд буда, ҳамагӣ 2,5 дарсади ҳаҷми умумии гидросфераро ташкил медиҳад. Манбаи асосии захираи оби нӯшоки кӯлу обанборҳо, дарёҳо ва қисман обҳои зеризаминӣ мебошанд. Оби пиряхҳо, барфҳои доимӣ, яхбандҳои зеризаминӣ манбаи оби нӯшоки ба шумор мераванд, вале дастрасӣ ба онҳо хеле мушкил аст. Маҳз пиряхҳо 85% ҳаҷми умумии оби нӯшокиро ташкил мекунанд.

Захираи дастраси оби нӯшокӣ дар сатҳи Замин нобаробар тақсим шудааст. Масалан, агар дар Африқо фақат 10 дарсади аҳоли ба таври доимӣ бо об таъмин бошад, пас дар Аврупо бештар аз 95 дарсад аст. Чунин фарқи таъмини об дар қитъаю мамлакатҳо пеш аз ҳама ба омилҳои иқлимӣ, сатҳи релйефу ҷойгиршавии маҳал вобастагӣ аст.

Аз ҷиҳати мавҷудияти манбаъҳои бештари оби нӯшокӣ ба як воҳиди масоҳат дар ҷойи аввал Амрикои Ҷанубӣ, пас Аврупо, Осиё, Амрикои Шимолӣ, Африқо ва дар охир Австралия мебошанд. Талабот ба оби нӯшокӣ сол то сол дар сайёраи мо зиёд мешавад ва дар соли 2003 зиёда аз 4 ҳазор км³-ро ташкил намуд. Қисми асосии сарфи об ба хоҷагии кишоварзӣ, ки аксар барои обёрӣ харҷ мекунад ва сипас ба соҳаҳои саноату хоҷагии коммуналӣ рост меояд.

Ҳоло ҳар шаҳрванди мамлакатҳои мутараққӣ дар як шабонарӯз аз 300 то 400 литр об сарф мекунад. Ҳол он ки дар замони қадим истеъмоли шабонарӯзии об ба ҳар кас 12-18 литр рост меомад. Ин нишондиҳанда дар асри XIX ба 40-60 литр ва дар айни замон танҳо шаҳрванди Нью-Йорк дар як шабонарӯз 1045 литр, шаҳрванди Париж – 500 литр об сарф мекунанд. Олимон муқаррар кардаанд, ки барои тандурустии инсон дар як шабонарӯз 2 литр об кифоя аст.

Расми 14. Афзоиши талабот ба об дар сайёра ба сари аҳоли дар як сол (м³). Нақшаро таҳлил кунед.

Дар аксар минтақаҳои камоби ҷаҳон (Саҳрои Кабир, Австралия, Осиёи Марказӣ ва ғайра) солҳои охир захираҳои зиёди обҳои зеризаминӣ муайян карда шудааст, ки барои баъзе кишварҳо ин перспективаи навро кушод. Аммо гардиши обҳои зеризаминӣ ниҳоят суст буда, дар қабатҳои ниҳоят чуқури кишри замин ҷойгир шудаанду дар таркибашон намакҳои зиёд мавҷуд аст. Аз ин сабаб аксари онҳо барои обёрии заминҳо ва нӯшидан номувофиканд.

ДАСТРАСӢ БА ОБИ НӢШОКӢ БА ИНСОНИЯТ ДАР ШАРОИТИ ИМРӢЗАИ РУШДИ ҚУВВАҲОИ ИСТЕҲСОЛКУНАНДА ОН ҚАДАР ЗИЁД НЕСТ.

Истифодаи об дар ҷаҳон

Дар ибтидои асри ХХI дар соҳаҳои гуногуни хоҷагӣ соли то 4 млрд м³ об истифода мешавад. Аз ин сабаб талабот ба оби нӯшокӣ меафзояд (расми 14). Ҳамзамон дар натиҷаи истифода захираи онҳо кам шуда, таркибашон бо партовҳо олуда мегардад, ки боиси паст шудани сифати онҳо мешавад. Мувофиқи маълумоти ТБТ (Ташкилоти байналмилалӣ тандурустӣ) ҳар рӯз дар ҷаҳон зиёда аз 1 млрд нафар мунтазам обҳоеро менӯшанд, ки ба талаботи санитарияи гигиенӣ ҷавобгӯӣ нестанд ва боиси сар задани аз 3/4 ҳиссаи бемориҳои гуногун ва 1/3 ҳиссаи ҳодисаҳои фавти одамон мешавад. Ҳоло дар қитъаи Осиё зиёда аз 1 млрд, дар Африқо 350 млн ва дар Амрикои Лотинӣ бештар аз 100 млн одам аз оби тозаи нӯшокӣ маҳрум мебошанд. Аз ин рӯ, дар Африқо бештар аз 80 дарсади бемориҳо ба сифати пасти об ва бад будани шароити санитарияи гигиенӣ ва набудани иншооти обтозакунии алоқаманд мебошанд. Қисми зиёди иншооти обтозакунии дар аксари давлатҳои ҷаҳон такмил наёфтаанд, ки он боиси ба миқдори зиёд ба обҳои ҷӯю дарёҳо якҷояшавии омехтаҳои ғайриорганикӣ (азот, фосфор, калий, намакҳои захрнокӣ металлҳои вазнин ва ғайра) мегардад.

Аз ин хотир, СММ бо пешниҳоди Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон соли 2003-ро «Соли байналмилалӣ оби тоза», солҳои 2005-2015-ро даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об – барои ҳаёт», соли 2014-ро соли «Ҳамкорӣ оид ба истифодаи об» ва солҳои 2018-2028-ро Даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об – барои рушди устувор» эълон кард.

Дар ҷаҳон истифодабарандагони асосии об соҳаҳои кишоварзӣ (пеш аз ҳама заминдорӣ обёриванда), саноат ва ҳоҷаҳои хизмати маишӣ-коммуналӣ мебошанд.

Кишоварзӣ на танҳо калонтарин истифодабарандаи об, балки соҳаи махсуси истифодабарандаи об маҳсуб меёбад, ки қариб 80% ҳаҷми умумии оби истифодашуда ба ин соҳа рост меояд.

Дар саноат низ ҳаҷми истифодаи об рӯз аз рӯз меафзояд ва яке аз асоситарин ифлоскунандаи оби нӯшокӣ маҳсуб меёбад. Масалан, барои истеҳсоли 1 т пӯлод 15-20 т об, селюлоза – 400-500 т, нахҳои синтетикӣ – 500 т, матоъҳои пахтагӣ – 300-1100 т лозим аст.

Вобаста ба афзоиш ёфтани аҳолии шаҳр, миқёси истифодаи об дар соҳаи хизмати маишӣ-коммуналӣ меафзояд.

Роҳҳои бехтарини пешгирӣ намудани ифлосшавӣ ва сарфаи оби нӯшокӣ ин кам намудани хароҷоти об дар соҳаҳои истеҳсоли металлургӣ, химиявӣ, ҳоҷагии коммуналӣ ва обёрии заминҳои шолӣ ва пахта мебошад. Захираҳои обро бо роҳи истифодаи такрорӣ низ сарфа кардан мумкин аст. Яъне, оби дар ҷараёни технологӣ ва коммуналӣ истифодашударо тоза карда, такроран ба ҳамон мақсад қор фармудан мумкин аст.

Барои истифодаи оби нӯшокӣ дар бисёр давлатҳои ҷаҳон, аз ҷумла дар собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ чанд нақшаҳои азими ба воситаи канал ба ноҳияҳои камоб овардани об дар назар дошта шуда буд. Вале бо сабаби оқибатҳои экологӣ бештари ин нақшаҳо амалӣ нашуданд. Дар давлатҳои атрофи халиҷи Форс, назди баҳри Миёназамин, Туркманистон, ҷанубии ИМА, Ҷопон ва ҷазираҳои баҳри Қариб кайҳо боз аз оби баҳр барои нӯшидан истифода мекунанд. Хусусан, давлати Қувайт яке аз истеҳсолкунандаи асосии ҷунин обҳо мебошад. Оби нӯшокӣ аллақай дар бозори тичорат мавқеъ пайдо кардааст. Айни замон як қатор нақшаҳои калони аз сохилҳои Антарктида ба минтақаҳои беоб кашонидани айсбергҳо дар назар аст.

Захираҳои гидроэнергетикӣ

Обро бештар ҳамчун манбаи муҳими истеҳсоли неруи барқ истифода мебаранд. Ҳоло иқтисоди ҷаҳонии захираи он ба 10 трлн. кВт-соат баҳо дода мешавад, ки қисми зиёди он ба ҳиссаи 6 мамлакат: Русия, Чин, ИМА, Конго, Канада ва Бразилия рост меояд.

Захираҳои гидроэнергетики дар минтақаҳои ҷаҳон чунин ҷойгир шудаанд: Осиё (бидуни давлатҳои ИДМ) – 27,3%, Амрикои Лотинӣ – 19,4%, Африко – 16,4%, Амрикои Шимолӣ – 16,4%, мамлакатҳои аъзои ИДМ – 27,3%, Аврупо – 7,3%, Австралия ва Океания 2%. Азхудкунӣ бошад аз ҳама бештар дар Аврупо (70%) ва Амрикои Шимолӣ (38%) дида мешавад. Иқтидори гидроэнергетикии Тоҷикистон 527 млрд кВт соат ё 4% аз ҳаҷми умумии иқтидори гидроэнергетикии ҷаҳонро ташкил медиҳад.

АЗ ҲАМА БЕШТАР ИҚТИДОРИ ГИДРОЭНЕРГЕТИКӢ ДАР ҶАҲОН БА ОСИЁ ВА АМРИКОИ ЛОТИНӢ ВА АЗХУДКУНИИ ОНҲО БА АВРУПОИ ҒАРБӢ ВА АМРИКОИ ШИМОЛӢ РОСТ МЕОЯД.

Дар хотир доред

Истифодаи об. Норасоии оби нӯшоки. Истифодаи оби баҳрҳо барои нӯшидан. Кашонидани яхҳои шинокунанда (айсбергҳо). Иқтидори гидроэнергетики.

Савол ва супориш

1. Дар кураи Замин ноҳияҳои мавҷуданд, ки ё аз беоби танқисӣ мекашанд ё ин ки захираи зиёди об доранд. Бо ёрии харитани иқлимӣ нишон диҳед, ки онҳо дар кучо ҷойгиранд. Дар ҳаёти одамон чӣ гуна нақш доранд?

2. Роҳи асосии ҳалли проблемаи оби нӯшоки дар чист?

- 1) кашонидани қӯҳҳои яхӣ (айсбергҳо);
- 2) сарфа намудани об дар истеҳсолот ва соҳаҳои маишӣ;
- 3) обтаъминкунии гардишдиҳанда ё сарбаста;
- 4) аз як ҳавза ба ҳавзаи дигар гардонидани обҳо.

3. Ҳаҷми оби нӯшоки аз захираи умумии об дар ҷаҳон чанд фоизро дар бар мегирад:

- 1) камтар аз 3%; 2) 30%; 3) 75%.

4. Таъмин будани мамлакат ё минтақа бо оби нӯшоки чӣ гуна тавзеҳ дода мешавад?

Ибро
метавонам

5. Норасоии оби нӯшоки на танҳо минтақаҳои камоб, инчунин минтақаҳои аз захираҳои об бойро низ таҳдид мекунанд. Сабаб чист?

6. Проблемаи оби нӯшоки то чӣ андоза барои –

а) ҷаҳон;	в) Душанбе;
б) Африқои тропикӣ;	г) Хучанд;
д) маҳалли зисти шумо	актуалӣ аст?

Ибро
метавонам

7. Сабаби қисми зиёди сатҳи қураи Замиро ишғол кардани оби баҳру уқёнусҳо дар чист?

8. Нобаробар тақсимишавии оби нӯшокӣ дар минтақаҳои қураи Замин ба чӣ вобаста аст?

9. Аз чӣ сабаб талабот ба оби нӯшокӣ сол то сол зиёд мешавад?

10. Ифлосшавии манбаъҳои об дар кадом давлатҳо бештар ба назар мерасад?

§ 10. ЗАХИРАИ ЧАНГАЛ ВА ҲИФЗИ ОН

Чангалзор дар ҳаёти инсон чӣ аҳаммият дорад? Кадом қисмҳои серчангали ноҳияҳои қураи Замиро медонед? Камшавии майдони чангалзор боиси авҷ гирифтани кадом ҳодисаҳои ноҳуш дар табиат мешавад?

Захира ва ҷойгиршавии чангалзор

Захираҳои чангал ва бешазор дар ҳаёти табиат ва инсон аҳамияти бағоят бузург доранд. Онҳо пайдарҳам миқдори оксигенро афзун намуда, танзими обҳои зери заминро нигоҳ дошта, вайроншавии қабати хокро пешгирӣ менамоянд. Нестшавии чангалзор боиси пастшавии сатҳи обҳои зеризаминӣ, камшавии оби кӯлу дарёҳо ва хушкшавии қабати хок мешавад. Муддати чандин аср боз чангалзор сарчашмаи масолеҳи сохтмонию сӯ-

Захираи чангали ҷаҳон – маҷмӯи масоҳати заминро, ки бо чангалзор пӯшида шудааст, дар бар мегирад.

зишворӣ буда, яке аз ашёи муҳими соҳаҳои саноати химияю селлюлоза ва истехсоли коғазу спирт ба шумор меравад. Умуман, аз ҷӯб бештар аз 200 номгӯйи

маҳсулот истехсол карда мешавад. Ҳисоб карда шудааст, ки ҳар инсон дар давоми умр тақрибан 200 дарахтро (барои сохтмон, мебел, коғаз, дафтар, гӯгирд, бозича барои кӯдакон ва ғайра) истифода мебарад. Фақат ба хотири истехсоли гӯгирд соли 1,5 млн. м³ дарахт бурида мешавад. Майдони умумии бешазор 5,1 млрд га ё 30 дарсади сатҳи хушкии заминро ишғол намуда, он анбӯхи бузурги гази карбонро фуру мебарад. Ҳеч як экосистемаи Замин аз рӯи маҳсулнокии биологӣ ба ҷангалзор баробар шуда наметавонад. Як гектар ҷангалзори санавбар (сосна) дар як сол 30 тонна ва ҷангали дарахтони шамшод (бук) қобиляти фуру бурдани 68 тонна ҷангро доранд.

Аксари майдони ҷангалзор дар Осиё ва камтар дар Австралия воқеанд. Вале анбӯхи бешазор дар Амрикои Ҷанубӣ сатҳи хеле зиёдро ишғол кардааст.

Майдоне, ки бо ҷангалзор пӯшида шудааст, ин ҳаҷми майдон аз масоҳати умумии мамлакат, минтақа, материк мебошад.

Ҳангоми баҳои иқтисодӣ додан ба ҷангалзор, нишондиҳандаи захираҳои он аҳаммияти аввалиндараҷа пайдо мекунад. Аз рӯи ин нишондиҳанда қитъаи Осиё, Амрикои Ҷанубию Шимолӣ ва дар байни давлатҳои ҷаҳон – Русия, Канада, Бразилия ва ИМА дар мадди аввал меистанд. Баробари мамлакатҳои камҷангал боз давлатҳои волеҳуранд, ки умуман ҳудуди онҳо аз ҷангал холист (Қатар, Баҳрайн, Лубнон ва ғайра).

Захираи ҷангали ҷаҳон

Минтақаҳо	Майдони ҷангалзор		Майдони аз масоҳати умумӣ, ки бо ҷангалзор пӯшида шуда, млн. га	Ҷангалзор %	Захираи ҷӯб	
	млрд. м ³	%			млн. га	%
Аврупо (бе давлатҳои ИДМ)	195	3,7	150	27	19	5,0
Осиё (бе давлатҳои ИДМ)	660	12,9	500	19	55	14,3
ИДМ	940	18,4	755	35	84	21,9
Африко	1140	22,2	545	18	56	14,6
Амрикои Шимолӣ	750	14,7	455	25	53	13,8
Амрикои Лотинӣ	1260	24,5	970	48	110	28,6

Австралия ва Океания	180	3,6	70	9	7	1,8
Ҳамаи ҷаҳон	5125	100	3445	27	384	100,0

Истифодаи ҷангалзор

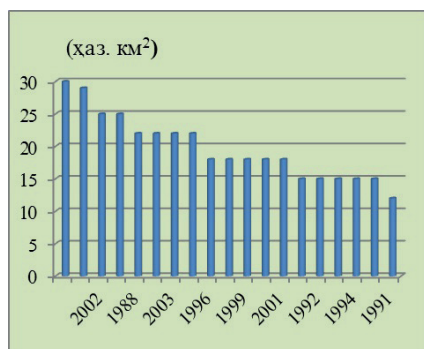
Дар дунё дар як сол қариб 4 млрд. м³ дарахт бурида мешавад. Дар як қисм давлатҳо ҷангалро ба таври ваҳшиёна бурида, дарахтони нодир дар ҳолати нестшавӣ қарор доранд. Қариб аз нисф зиёди ҷӯби буридашуда дар дунё ба сифати сӯзишворӣ истифода мешаванд, ки аксари ин ба мамлакатҳои тропикӣ ва экватории Осиё, Африқо ва Амрикои Лотинӣ рост меоянд. Масалан, Ҷопон ҷангалзори худро консервация карда, талаботашро аз ҳисоби воридоти ҷӯб аз кишварҳои Осиёи Ҷанубу Шарқӣ таъмин мекунад.

Солҳои охир миқёси коркарди химиявӣ ва химияю коркарди механики ҷӯб хеле васеъ шудааст. Истехсоли фанер, селюлоза, қоғаз ва картон босуръат меафзояд. Аммо истехсолот дар ин самт дар кишварҳои дунё фарқ мекунад. Агар дар кишварҳои мутараққӣ аз 1000 м³ ҷӯб то 200 т қоғазу картон истехсол кунанд, ин нишондиҳанда дар Африқо танҳо 13 тоннаро ташкил менамояд.

Ҷангалзор манбаи ашёи хоми саноати хӯрокворӣ, сабук, дорусозӣ, атриёт мебошад. Дар мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ ҳиссаи афзоиши майдони ҷангалзор нисбат ба ҳаҷми буриши он зиёд аст. Дар Британияи Кабир 7% дар ибтидои асри ХХ ва то 20% дар охири он дар натиҷаи шинондани дарахт майдони ҷангалзор васеъ шудааст.

Рисми 15. Дах мамлакате, ки аз ҷиҳати майдони ҷангалзор дар ҷаҳон дар ҷойи аввал меистанд

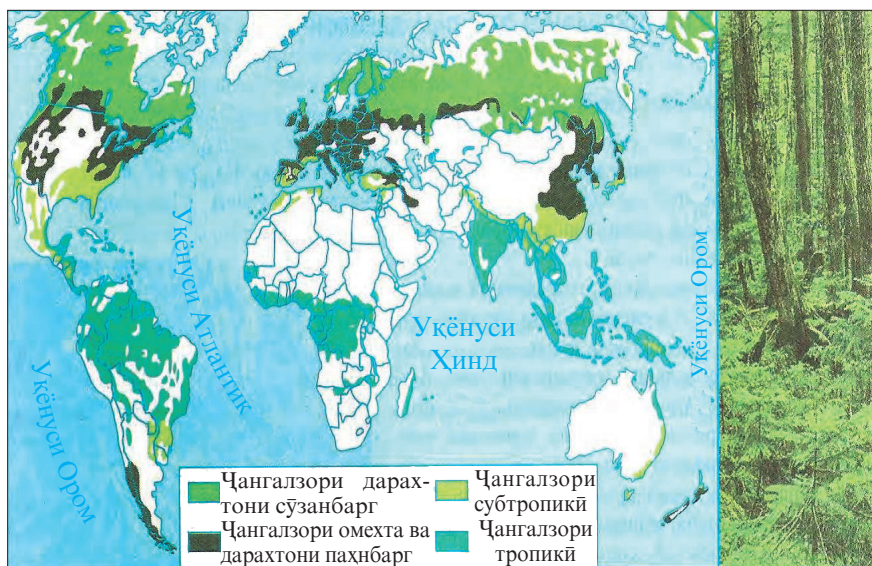

Рисми 16. Буридаи ҷангалзори Амазония

Боигарии муҳимми кураи Замин бешаҳои намноки ҳамешасабзи тропикӣ мебошанд, ки аксар дар нимкураи ҷанубӣ ҷойгир шуда, дар афзоиши ҳаёти органикии сайёраи мо саҳми бағоят бузург доранд. Аз ҷиҳати географӣ онҳо асосан дар Амрикои Марказию Ҷанубӣ, Африқои экваториалӣ, инчунин дар ҳудуди Ҳиндустону Шри-Ланка, Малайзия, Индонезия, ҷазираҳои Океания ва ғайра паҳн шудаанд. Бешазори намноки тропикӣ майдони бештар аз 1 млрд. га-ро дар бар мегирад. Ҳоло дар Амрикои Лотинию Осиё қариб 40 дарсад ва дар қитъаи Африқо зиёда аз 50 дарсади майдони чунин бешазорҳо нобуд карда шудаанд.

Ба қавли олимон, то миёнаи асри XXI таҳдиди нестшавии ин бешазорҳо вучуд дорад. Камшавӣ ва нобудшавии майдони бешазор дар сайёраи мо боиси авҷгирии шусташавии (эрозия) хоки сатҳи Замин ва камшавии захираи оксиген дар атмосфера мешавад. Ҳол он ки тайи 200 соли охир майдони ҷангалзори кураи Замин ҳадди ақал ду баробар кам шудааст. Ҳар сол дар дунё 125 ҳазор км² ҷангалзор нобуд карда мешавад, ки ин ба масоҳати Австрия ва Швейтсария (дар якҷоягӣ) баробар аст.

Расми 17. Паҳншавии захираи ҷангали сайёра

Яке аз сабабҳои асосии буридани ҷангал васеъкунии майдони кишт ва истифодаи он барои соҳаҳои саноат мебошад. Қисми зиёди дарахтонро инчунин барои гузаронидани хатҳои алоқа, хусусан роҳҳои автомобилию роҳи оҳан мебуранд. Масалан, шохроҳи трансамазонкаи Амрикои Ҷанубӣ аз миёни бешаҳои тропикӣ ва роҳи васеи автомобилии Хуросон аз миёни анбӯҳи ҷангали Мозандарон гузаронида шудаанд. Одатан қад-қади чунин роҳҳо маҳалҳои аҳолинишин пайдо шуда, бо мурури замон ба дохили ҷангалзор васеъ мешаванд.

Бешазор бо якҷоягии дигар набототу ҳайвонот биомассаи Заминро ташкил медиҳанд. Дар айни замон 98 дарсад тамоми биомасса ба ҳиссаи олами наботот ва қариб 2 дарсад ба ҳиссаи олами ҳайвонот рост меояд. Ҳамин тавр, бояд инсон муносибати худро ба ҷангалзори сайёра дигар кунад, зеро он як амали зинда мондани табиат ва зебоии он мебошад.

ТАҲДИДИ АСОСИИ ЗАХИРАИ ҶАНГАЛ ДАР ҶАҲОН НОБУДШАВИИ МАЙДОНИ ВАСЕИ ҶАНГАЛЗОР ДАР НАТИҶАИ ФАЪОЛИЯТИ ИНСОН МЕБОШАД, КИ БЕШТАР БА МИНТАҚАИ ҶАНУБӢ ХОС АСТ.

Дар хотир доред

Захираи ҷангал. Ҷангалзор. Маҳсулнокии ҷангалзорҳо. Минтақаи шимолии ҷангалзори кураи Замин. Минтақаи ҷанубии ҷангалзори кураи Замин. Истифодаи ҷангал. Барқароркунии ҷангалзор.

Савол ва супориш

1. Бо ёрии харита ва атлас муайян кунед, ки заҳираҳои асосии

а) ҷангалҳои сӯзанбарг;

б) ҷангалзорҳои намноки тропикӣ ба кадом минтақа ва мамлакатҳо хосанд.

2. Ҷавоби дурустро ёбед:

1) 65% хушкӣ бо ҷангалзор нӯшида шудааст;

2) 20% заҳираи ҷаҳони чӯб ба Русия рост меояд;

3) Аз нисф зиёди чӯби дар дунё истифодашаванда барои сӯзишворӣ истифода мешавад.

3. Тақсимишавии майдони ҷангалзор дар сатҳи замин ба кадом омилҳо вобаста аст?

Ибро
медонам

4. Ба ақидаи шумо, барои чӣ афзоиши солони дарахтони минтақаи экваторӣ дар 1 га нисбат ба ҷангалзори сӯзанбарг бештар аст?

5. Кадом соҳаҳои саноат бештар ба маҳсулоти ҷангал ниёз дорад?

6. Камшавии майдони бешазор боиси авҷ гирифтани кадом ҳодисаҳои нохуш дар табиат мешавад?

7. Биомассаи Замин гуфта чиро мефаҳмед?

8. Сабаб дар чист, ки ҳама одамони дунё барои ҳифзи майдонҳои бешазор мубориза мебаранд?

9. Оё роҳҳои пешгирии буридани дарахтони бешазор вуҷуд дорад?

10. Кадом давлатҳо аз нарасидани майдони бешазор танқисӣ мекашанд?

Ибро
мегавонам

§ 11. НАҚШИ УҚЁНУСИ ҶАҶОНӢ ДАР ҲАӢТИ ИНСОН

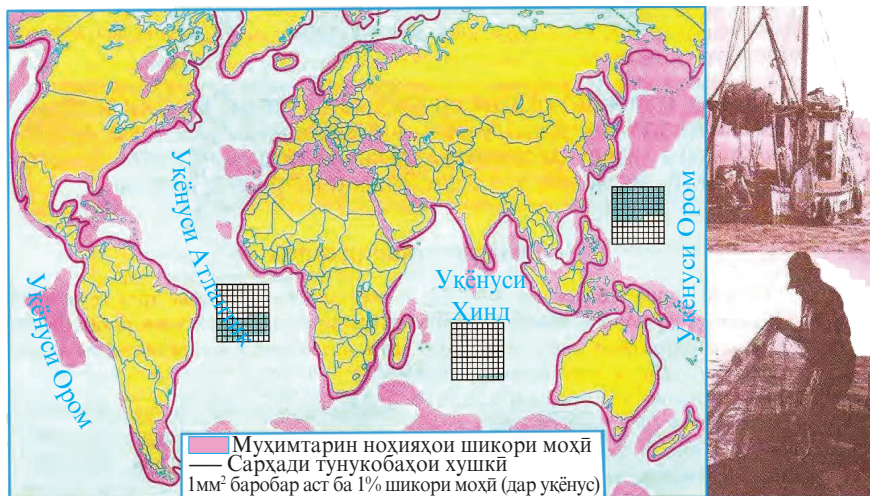
Мавқеи Уқёнуси ҷаҷонӣ дар ҳаӢти ҷамъияти инсонӣ чӣ гуна аст? Чӣ пешомадҳои истифодаи захираҳои Уқёнуси ҷаҷонӣ мавҷуд аст? Марикултура чист? Ба партовгоҳи ҷаҷонӣ табдил додани Уқёнуси ҷаҷонӣ чӣ хатар дорад?

Нақши Уқёнуси ҷаҷонӣ дар ҳаӢти инсон иҳоят бузург аст. Ин пеш аз ҳама гахвораи ҳаӢт дар рӯйи Замин мебошад. Ба ақидаи аксар олимон, маҳз дар уқёнус ҳаӢт пайдо шудааст ва сипас дар рӯйи Замин паҳн гардидааст.

Маҳз Уқёноси ҷаҳонӣ ҳаҷми асосии радиатсияи офтобро, ки ба Замин ворид мешавад фуру бурда, манбаи бузурги ҷамъшавии (акамулятсия)-и гармӣ мебошад, ки он тавассути ҷараёнҳои уқёносӣ ҳаракат намуда, боиси нарм гардидани иқлими сайёра мегардад. Уқёноси ҷаҳонӣ барои гардиши об дар табиат нақши асосиро мебозад. Он дорои захираҳои беҳамтои табиӣ мебошад. Дар қабри он шумораи зиёди набототи ҳайвонот ва захираҳои бузурги канданиҳои фойданок мавҷуданд.

АҲАММИЯТИ УҚЁНОСИ ҶАҲОНИРО МАВҶУДИЯТИ БОИГАРИҲОИ ГУНОГУНИ ТАБИИИ ОН ВА НАҚШИ ОН ДАР ТАҚСИМОТИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ МЕҲНАТ БА СИФАТИ ЯКЕ АЗ МУҲИМТАРИН ЗВЕНОИ СИСТЕМАИ НАҚЛИЁТӢ ДАР ДУНӢ МУАЙЯН МЕНАМОЯД.

Солҳои тӯлонӣ уқёнос одамонро, ки дар материкҳои гуногун зиндагонӣ мекарданд, аз ҳам ҷудо мекард. Ҳоло он ба ташаккули нақлиёти баҳрӣ ва ҷабҳол шудани савдои ҷаҳонӣ мусоидат мекунад.

Расми 18. Ноҳияҳои шикори моҳӣ

Биомассаи уқёнос бештар аз 140 ҳазор навъро муттаҳид менамояд, ки дар якҷоягӣ зиёда аз 40 млрд тоннаро ташкил медиҳанд.

Захираҳои биологӣ. Дар айни замон захираҳои биологӣ қабри Уқёноси ҷаҳонӣ

мавкеи хос доранд. Онҳо аз навъҳои гуногуни набототу ҳайвонот иборат мебошанд.

Бештар аз 85 дарсади биомассае, ки инсон аз баҳру уқёнус истифода мебарад, ба моҳиҳо рост меояд. Боқимондаи онро моллюскаҳо, харчангшаклҳо ва баъзе ҳайвоноти ширхӯри баҳрӣ ташкил медиҳанд. Умуман, ҳар сол то 70-75 млн тонна моҳӣ, харчанг, моллюска ва дигар навъи ҳайвонот аз баҳру уқёнусҳо гирифта мешавад, ки он бештар аз 20 дарсади талаботи ба сафеддаи ҳайвонот доштаи одамонро таъмин мекунад. Неъматҳои уқёнусро ҳамчун ашёи хом барои истеҳсоли хӯроки серғизои ҳайвонот низ истифода мебаранд.

Дар муҳити оби баҳр плантатсия ва фермаҳои сунъӣ ташкил дода, барои афзоиши организмҳо шароит муҳайё мекунад. Чунин ҷойҳоро **марикултура** меноманд. Агар дар муҳити обҳои нӯшокии ширин ин организмҳо парвариш ёбанд, онро **аквакултура** меноманд.

Ба уқёнуси Ором тақрибан 59% (хусусан, баҳрҳои Ҷопон, Охота, Чини Шарқӣ, Чини Ғарбӣ), уқёнусҳои Яхбастаи Шимолӣ ва Атлантик (дар ин ҷо баҳрҳои Баренс, Норвегия, Гренландия, Шимол, Балтика бартарӣ

доранд) 39% ва уқёнуси Ҳинд 5% шикори моҳӣ дар дунё рост меояд.

Дар айни замон чунин суръати баланди шикори захираҳои баҳру уқёнус боиси ташвиш гардидааст. Аз ин хотир, дар даҳсолаҳои охир усулҳои афзоиш додани бисёр навъи организмҳои обӣ (хусусан моллюскаҳо) хеле паҳн шудааст ва марикултура ба таври васеъ рушд меёбад.

Ин усул анъанавӣ қадимӣ аст. Масалан, дар Ҷопон 200 сол қабл то милод моҳии устритсро бо ин роҳ афзоиш меоданд. Дар айни замон плантатсияи устритсро дар Чин, ИМА, Нидерландия, Фаронса, Австралия ва ғайра дидан мумкин аст.

ЗАХИРАҲОИ АСОСИИ БИОЛОГИИ УҚЁНУСИ ҶАҲОНӢ ДАР НОҲИЯҲОИ СОҲИЛӢ ВА ТУНУКОБАҲОИ БАҲРӢ ҶОЙГИР ШУДААҶД. ЗИЁДА АЗ 85%-И БИОМАССАИ БАҲРИРО, КИ ИНСОН ИСТИФОДА МЕКУНАД, МОҲИҲО ТАШКИЛ МЕДИҲАҶД.

Сарватҳои минералӣ

Таркиби оби баҳр қариб тамоми унсурҳои химиявиро до-
рост. Ҳанӯз мисриёни қадим ва чиниҳо усули аз таркиби оби
баҳр гирифтани намакро медонистанд. Оби баҳр манбаи
муҳимми ҳосилкунии магний, бром, йод ва дигар унсурҳо ме-
бошад.

Дар байни канданиҳои ғоиданоки қабри уқёнус мавқеи
нафту газ бағоят калон аст ва аз рӯйи ҳисобот ба онҳо 1/3 қисми
захираи ҷаҳонӣ рост меояд. Аз рӯйи пешгӯйиҳо, дар аввали асри
XXI бештар аз нисфи нафту гази истихроҷшаванда аз ҳисоби
Уқёнуси ҷаҳонӣ ба амал бароварда мешавад.

Ҳоло истихроҷи бештари нафти уқёнусӣ дар халиҷи Форс,
баҳри Шимолӣ, баҳри Каспий, халиҷи Венесуэла, халиҷи Мек-
сика ва соҳилҳои Калифорния ҷой дорад. Халиҷи Форс дар бай-
ни онҳо шуҳратманд буда, манораҳои нафти рамзи он шудаанд.
Аз дигар навъи канданиҳои ғоиданок маъдани оҳан захираҳои
бузургро доро мебошад. Ин навъи канданиҳои ғоиданок дар
қабри Уқёнуси ҷаҳонӣ ҳанӯз солҳои 70-уми асри XIX аз тара-
фи киштии тадқиқотию илмӣ англисҳо «Челенчер» кашф шуда
буд. Захираи умумии ин навъи маъданҳо ба 2-3 трлн тонна ва
захираи дастрасаш ба 250-300 млрд тонна мерасад. Қисми зиёди
ин захираҳо дар қабри уқёнуси Ором маҳфузанд. Ғайр аз оҳан
дар таркиби ин захираҳои кашфшуда, ба миқдори зиёд маъдани
мис, кобальт, никел, титану молибден ва дигар унсурҳои нодир
муайян карда шудааст.

Истихроҷи маъдани қабри баҳру уқёнусро бори аввал ИМА
дар ҷазираи Гавай ва баъдтар Русия, Чопон ва дигар давлатҳо ба
роҳ монданд.

Захираҳои энергетикӣ Уқёнуси ҷаҳонӣ

Бисёре аз ҳодисаҳои табиӣ дар Уқёнуси ҷаҳонӣ сарчашмаи
энергия мебошанд. Масалан, ҳодисаи мадду ҷазр, ки тавассути
он неруи барқ ҳосил кардан мумкин аст. Ҳисоб карда шудааст,
ки иқтидори умумии қувваи мадд дар сайёраи мо ба 6 млрд кВт
мерасад. Муқаррар шудааст, ки имконияти сохтани неругоҳҳои
барқи маддӣ дар 25 мамлақати ҷаҳон вучуд дорад. Захираҳои
калони қувваи маддӣ дар халиҷи Ла-Манш (Фаронса), халиҷҳои
Фанди (Канада) ва Пассамакуоди (ИМА), соҳилҳои Кимберли

(Австралия), баҳрҳои Баренс, Сафед, Охота (Русия) ва ғайра ҷойдоранд.

Дар Фаронса ҳанӯз дар асри XII бо қувваи мавҷҳои мадду ҷазр ҷарҳи осибро ба ҳаракат дароварда буданд. Бо ин усул ҳоло неругоҳҳои ҳозиразамони барқӣ сохта мешаванд, ки турбинаҳо ҳангоми мадд ба як тараф ва ҳангоми ҷазр ба тарафи дигар ҳаракат мекунанд.

Хулоса, азхуд намудани захираҳои Укёнуси ҷаҳонӣ дар худ муаммоҳои зиёдеро маҳфуз медорад. Аввал ин ки истифодаи онҳо аз нигоҳи техникӣ ва иқтисодӣ мушкилот дорад. Баъдан ифлосшавии босуръати укёнус аз партовҳо ҳолати маҳсулнокии онро кам карда истодааст. Мутаассифона, инсоният то ҳол укёнусро ҳамчун «партовгоҳ» истифода карда истодааст.

УКЁНУСИ ҶАҲОНӢ ДОРОИ ЗАХИРАҲОИ ЗИЁДИ ЭНЕРГЕТИКӢ МЕБОШАД, КИ ИСТИФОДАИ ОНҲО ДАР ЗАМИНАИ ИБТИДОӢ ҚАРОР ДОРАД.

Дар хотир доред

Укёнуси ҷаҳонӣ. Аҳаммияти укёнуси ҷаҳонӣ. Захираҳои биологӣ, минералӣ ва энергетикӣи Укёнуси ҷаҳонӣ.

Савол ва супориш

1. *Аз харитаи канданиҳои ғоиданок дар тунукобаҳои континенталӣ қонҳои нафту газро ёбед. Гӯед, ки онҳо ба кадом давлатҳо мансубанд?*

2. *Укёнуси ҷаҳонӣ дар рушди биосфераи Замин чӣ гуна нақш дорад?*

3. *Ноҳияи асосии истихроҷи нафту газ дар тунукобаҳои баҳрӣ ба ақидаи шумо кадом аст:*

а) *Халиҷи Калифорния;*   в) *Халиҷи Форс;*

б) *Баҳри Сиёҳ;*   ғ) *Баҳри Сурх.*

4. *Тақсимишавии майдони ҷангалзор дар сатҳи замин ба кадом омилҳо вобаста аст?*

5. *Ҷавоби дурустро интихоб кунед:*

а) *Захираҳои асосии нафту газ, ки ба тунукобаҳои баҳрӣ тааллуқ доранд, дар соҳилҳои Русия, мамлакатҳои Шарқи Миёна ва Наздик, Африқо, Осиёи Ҷанубу Шарқӣ, Амрикои Лотинӣ ёфт шудаанд.*

б) Зиеда аз 56% шикори моҳӣ дар дунё ба уқёуси Ҳинд тааллуқ дорад.

в) Дар заминаи захираҳои биологӣ Уқёуси ҷаҳонӣ инсоният 25% талаботи худро аз сафедаҳо таъмин мекунад.

6. Уқёуси ҷаҳонӣ чӣ аҳаммияти иқтисодӣ дорад?

7. Бо кадом роҳ афзоиши захираҳои биологӣ баҳру уқёус дар назар дошта шудааст?

8. Неъматҳои баҳру уқёусро одамони кадом қитъаҳо бештар истеъмол мекунанд?

9. Дар харитаи контури ҷойгиршавии ҳавзаҳои асосии нафту гази қабри баҳру уқёусро тасвир кунед.

10. Таҳлил кунед, ки то кадом андоза энергияи оби Уқёуси ҷаҳониро ба таври реалӣ истифода кардан мумкин аст.

Ибро
метавонам

§ 12. САРВАТҲОИ АГРОИҚЛИМӢ, ҒАЙРИАНЪАНАВӢ ВА РЕКРЕАТСИОНӢ – МАНБАИ МУҲИМ БАРОИ ОЯНДАИ ИНСОНИЯТ

Саҳми иқлим дар қураи Замин аз чӣ иборат аст? Дигаргунишавии иқлим ба кадом омилҳо вобаста аст? Зери мафҳуми захираҳои агроиқлимӣ чиро мефаҳмед? Захираҳои рекреатсионӣ чӣ аҳаммият доранд? Кадом гӯшаҳои қураи Замин аз захираи рекреатсионӣ бой мебошанд?

Зери мафҳуми захираҳои агроиқлимӣ унсурҳои иқлим – гармӣ, намӣ, рӯшноӣ ва ҳаво дар якҷоягӣ бо моддаҳои ғизоии таркиби хок доништа мешаванд, ки барои нашъунамои рустаниҳо

заруранд. Ҳамаи унсурҳои иқлим арзиши баробар доранд, аммо ҷойгиршавӣ ва махсусгардонию заминдорӣ чашон муайян менамояд, ки барои парвариши зироатҳои киштишаванда пеш аз ҳама гармӣ зарур аст. Унсурҳои дигаре, ки барои фаъолияти зироаткорӣ зарур аст, бо об таъмин будан аст. Зеро ки обро омили асосии ҳаёти рустаниҳо меноманд.

Ҳаётро бе қувваи Офтоб тасаввур кардан ғайриимкон аст. Аз рӯи ҳисоби олимон, иқтидори қувваи Офтоб чунон бузург аст, ки он даҳҳо маротиба нисбат ба тамоми қувваи захираҳои таҳқиқшудаи сӯзишвории ҷаҳонӣ бештар аст.

Неругоҳи барқи бодӣ

Вале миқдори зиёди қуввае, ки аз Офтоб ба Замин мерасад, пурра истифода намешавад. Пешомадҳои хуби истифодаи қувваи Офтоб дар мамлакатҳои минтақаи тропикӣ мавҷуданд, ки дар онҳо тӯли як сол миқдори рӯзҳои офтобӣ то 300 рӯз мерасад. Инкишофи «гелиоэнергетика» (аз юнонӣ гелио – офтоб) пешомадҳои бузургро дар минтақаҳои биёбонию нимбиёбонӣ дорост, ки пеш аз ҳама барои қори дастгоҳҳои хӯрокпазӣ, ҳаммом, дастгоҳи тозакунии обҳои шӯр, конденсионер ва ғайра мусоидат мекунад. Неругоҳҳои барқи офтобӣ (гелиоэнергетика) ҳоло дар ИМА, Русия, Фаронса ва Ҷопон амал мекунанд. Барои истифодаи қувваи Офтоб дар Италия, Ҳиндустон, Бразилия, Исроил ва ғайра қорҳои зиёде анҷом дода мешаванд.

Қувваи бод (шамол) низ ба иқтидори бузург ноил буда, ба ифлосшавии муҳит роҳ намедихад. Қувваи бод (шамол) аз замони қадим дар хидмати инсон аст. Дар Ҳиндустону Чин ва Миср 2 ҳазор сол қабл ҳаракатдиҳандаҳои одии бо қувваи бод коркунанда истифода мешуданд. Дар даҳсолаҳои охир вобаста ба мушкилиҳои энергетикӣ экологӣ рағбати инсон нисбат ба қувваи бод аз нав эҳё шуд. Дар Фаронса, Дания, ИМА, Британияи Кабир, Италия ва ғайра дар такмили истехсоли дастгоҳҳои

кувваи бод корҳои зиёд анҷом ёфтаанд. Вале доимӣ набудани самту кувваи шамол дар ин қор мушкилиҳои зиёдеро пеш меорад. Аз ин сабаб истифодаи самти бодҳои доимӣ – пассатҳо, шамолҳои қутбӣ, муссонҳо ва ғайра ба мақсад мувофиқ доништа мешавад.

Дар ҷаҳони имрӯза рағбати истифода кардан аз кувваи дохили Замин низ хеле зиёд шудааст. Ин пеш аз ҳама истифодаи имкониятҳои техникӣ дар роҳи қоркарди қувваи гидротермалӣ мебошад. Чунин нақшаҳо дар ҷойҳои муяссар мегардад, ки захираи обҳои гарми зерзаминӣ ва буғҳои тафсон муҳайё бошад. Ҷашмаҳои гейзерии соҳили Исландия, Камчатка, ғарбии ИМА, Мексика ва Зеландияи Нав аз ҳамин қабиланд.

Обҳои геотермалӣ дар гармкунии биноҳои хонаҳои истиқоматӣ, гармхонаҳо ва қувваи оро барои истеҳсоли барқ васеъ истифода бурдан мумкин аст. Неругоҳҳои барқи геотермалӣ дар Камчатка, Италия, Исландия, Зеландияи Нав ва Ҷопон амал карда истодаанд. Истифодаи васеъ аз ин навъи захираи табиӣ дар Исландия бештар аст. Гармкунии хонаву биноҳо дар пойтахти он – Рейкявик қариб пурра аз ҳисоби қувваи обҳои геотермалӣ ба роҳ монда шудааст.

САРВАТҲОИ ЭНЕРГЕТИКИИ ҒАЙРИАНЪАНАВӢ ИН ЭНЕРГИЯИ ОФТОБ, БОД, ҚИШРИ ЗАМИН ВА ҒАЙРА МЕБОШАНД. ЯКЕ АЗ БАРТАРИИ ИН МАНБАЪҲО АЗ ЧИҲАТИ ЭКОЛОГӢ ТОЗА БУДАНИ ОНҲО НИСБАТ БА САРВАТҲОИ ЭНЕРГЕТИКИИ АНЪАНАВӢ АСТ.

Захираҳои рекреатсионӣ

Захираҳои рекреатсионӣ дар қатори захираҳои муҳимтарин бо мақсади истифодаи истироҳату саёҳат ва табобат равона карда шудааст. Захираҳои рекреатсионӣ захираҳоеро меноманд, ки барои хизматрасонии аҳоли истифода мешаванд. Захираҳои рекреатсионии курортӣ, табобатӣ, варзишӣ ва саёҳатӣ (экскурсионӣ) аз ҳам фарқ мекунанд.

Ба захираҳои рекреатсионӣ маҷмӯаҳои табиӣ ва қисмҳои алоҳидаи онҳо (релеф, иқлим, олами наботот, обанбор), ёдгориҳои таърихӣ-маданӣ, шаҳру дигар нуқтаҳои аҳолинишин ва иншооти техникийи нодир дохил мешаванд.

Дар замони имрӯза захираҳои рекреатсионӣ аҳамияти бузург пайдо кардаанд. Махсусан, ҷойҳои истироҳату табобат ва саёҳат. Ин захираҳо пурра табиӣ буда наметавонанд, зеро онҳо пайдоиши антропогенӣ ҳам доранд. Масалан, ёдгориҳои таърихӣ-меъмории Петергофи

Санкт-Петербург, Версали Париж, Колизеи Рим, Акрополи Афина, аҳромҳои Миср, Точмаҳалли Агра (Ҳиндустон), Девори бузурги Чин. Бо вучуди ин, асоси захираҳои рекреатсиониро унсурҳои табиат – соҳили баҳр, бешазор, соҳили дарё, ноҳияҳои кӯҳсор ва ғайра ташкил медиҳанд.

Ҳар мамлакат дар дохили худ ягон навъи захираи рекреатсиониро дорад. Ҳоло сайёҳонро на соҳилҳои зебоманзари баҳри Миёназамин, Африқои тропикӣ, қазираҳои Гавай ва Нимҷазираи Қрим, балки қуллаҳои пириҳои кӯҳҳои Анду Ҳимолой, Помиру Тёншон ва Алпу Қавқоз бештар ҷалб мекунад.

Укёнус низ барои саёҳат имкони бузург дорад. Фазои беканони укёнусҳои Орому Атлантик, Ҳинд ва баҳрҳои сершумор барои одамон муҳити васеи тамошову истироҳат дорад, ки ба олами истироҳату фароғат дохил мешавад.

Сайёҳонро асосан давлатҳои Италия, Испания, Фаронса, Швейтсария, Ҳиндустон, Туркия, Мексика, Миср ва ғайра ҷалб

мекунад, ки дар баробари захираҳои бойи табиӣ-рекреатсионӣ боз ёдгориҳои бузурги таърихию меъморӣ доранд.

Тоҷикистон низ захираҳои зиёди рекреатсионӣ дорад, ки сайёҳони хориҷиро ба худ ҷалб намуда, боиси рушди сайёҳии кишвар шудааст.

Инкишофи сайёҳии байналмилалӣ ба давлатҳои алоҳида даромади зиёд меорад.

Дар хотир доред

Захираҳои энергетикӣ гайрианъанавӣ (алтернативӣ). Гелио-энергетика. Қувваи бод. Қувваи дохили замин. Захираҳои агроиклимӣ. Захираҳои рекреатсионӣ.

Савол ва супориш

1. *Харитаи иқлими ҷаҳонро истифода намуда, кӯшиши кунед, ҳадди ақал кадом давлат ва ё минтақаҳои ҷаҳон имкониятҳои беҳтар барои истифода намудани:*

а) энергияи Офтоб б) энергияи бод (шамол)-ро доранд.

Фикратонро шарҳ диҳед.

2. *Неругоҳҳои барқи офтобӣ (гелиоэнергетика) дар кадом давлатҳо беҳтар рушд ёфтааст:*

Ибро
медонам

а) Русия, Британияи Кабир;

б) ИМА, Фаронса;

в) Италия, Бразилия.

3. *Ҷавоби дурустро интихоб кунед:*

а) Арзиши захираҳои рекреатсионӣ танҳо бо пул ифода карда мешаванд;

б) Манбаи асосии энергияи бод аслан ба минтақаи муътадил хос аст;

в) Объектҳои табиӣ ва антропогенеро, ки инсон барои истироҳат, сайёҳӣ ва таъаббат истифода мебарад, захираҳои рекреатсионӣ меноманд.

5. *Чаро инсоният роҳҳои беҳтар истифода намудани захираҳои энергетикӣ гайрианъанавиро меҷӯяд?*

Ибро
метавонам

6. *Аз дарсҳои пешираи география ба хотир биёред, ки минтақанокии амудӣ ва уфуқӣ ба паҳншавии захираҳои агроиклимӣ чӣ гуна таъсир мерасонанд?*

7. *Сабаби дар замони ҳозира ба сарватҳои иқлимӣ зиёд тавачҷуҳ намудани одамон дар чист?*

8. Имконияти кадом давлат ба инкишофи истигоҳҳои офтобӣ, бодӣ ва геотермалӣ бешитар аст?

9. Барои чӣ ёдгориҳои таърихиву меъморӣ шуҳрати калон пайдо кардаанд?

10. Магар сарватҳои иқлимӣ метавонанд, ки дар оянда ба нури бузурги истеҳсоли барқ табдил ёбанд? Дурнамои истифодаи захираҳои рекреатсионӣ дар чист?

11. Дар харита ноҳияҳо ва давлатҳои асосии инкишофи рекреатсияро нишон диҳед.

§ 13. ГЕОГРАФИЯИ ИСТИФОДА АЗ ЗАХИРАҲОИ ТАБИАТ ВА МУШКИЛОТИ ОН

Одамон, аз дуруст истифода накардани қувваи табиат ва аз надониستاني воқеияти табиат, нобуд мешаванд.

Навишта аз девори ахроми Хеопс

Насли оянда ба табиати поку тоза ва зарарнадида эҳтиёҷ дорад.

Ж. И. Кусто

Ба ақидаи шумо, имрӯз истифодаи табиат бояд чӣ гуна бошад? Ҳудудҳои махсусҳифзшаванда барои чӣ заруранд? Рушди устувор чӣ маъно дорад?

Истифодаи самараноки табиат чист?

Инсоният дар тӯли мавҷудияти худ барои зиндагии худ табиат ва сарватҳои онро бераҳмона истифода мекунад. Истихроҷ, коркард ва истифодаи сарватҳои табиӣ метавонанд гуногун бошанд: ваҳшиёна (бераҳмона), фардуро фикр накарда, сарфакорона соҳибӣ намудан, яъне ғамхорӣ нисбати барқароршавии сарватҳои табиӣ.

Соҳаи фаъолияти ҷамъиятӣ-истехсолий, ки ба қонёгардонии талаботи инсон бо ёрии сарватҳои табиӣ нигаронида шудааст, **истифодаи табиат** номида мешавад.

Дар аксар минтақаҳои ҷаҳон бухрони экологӣ сар зад, ки боиси хароб шудани муҳити зисти инсон мешавад. Имрӯз дар

назди ҷомеаи ҷаҳонӣ мушкилии ягонагӣ ва алоқамандии истифодаи онҳо дар дунё ва ҷорабиниҳои махсус доир ба барқарорсозии сарватҳои табииву ҳифзи табиат пеш омадааст. Ба коркарди ин масъала соҳаи нави илм бо номи истифодаи оқилонаи табиат шуғл меварзад, ки он хусусияти комплексӣ дорад.

Вазифаи ин самти илм таъмин намудани истифодаи сарфакоронаи сарватҳои табиӣ ва речаи босамар ва барқароршавандагии онҳоро таъмин намудан аст. Ду шакли истифодаи табиатро ҷудо кардаанд: сарфакорона (оқилона) ва исрофкорона (камсамар).

ИСТИФОДАИ САРФАКОРОНАИ ТАБИАТ, БО САРВАТ ТАЪМИН НАМУДАН, ИСТИФОДАИ КОМПЛЕКСИИ САРВАТҲО, ТАКРОРАН ИСТИФОДА КАРДАНИ ПАРТОВҲО, ИСТИФОДАИ МАСОЛЕҲИ НАВ ВА ҲИФЗИ ТАБИАТРО ДАР ХУД ТАҶАССУМ МЕКУНАД

Худуди махсусҳифзшаванда

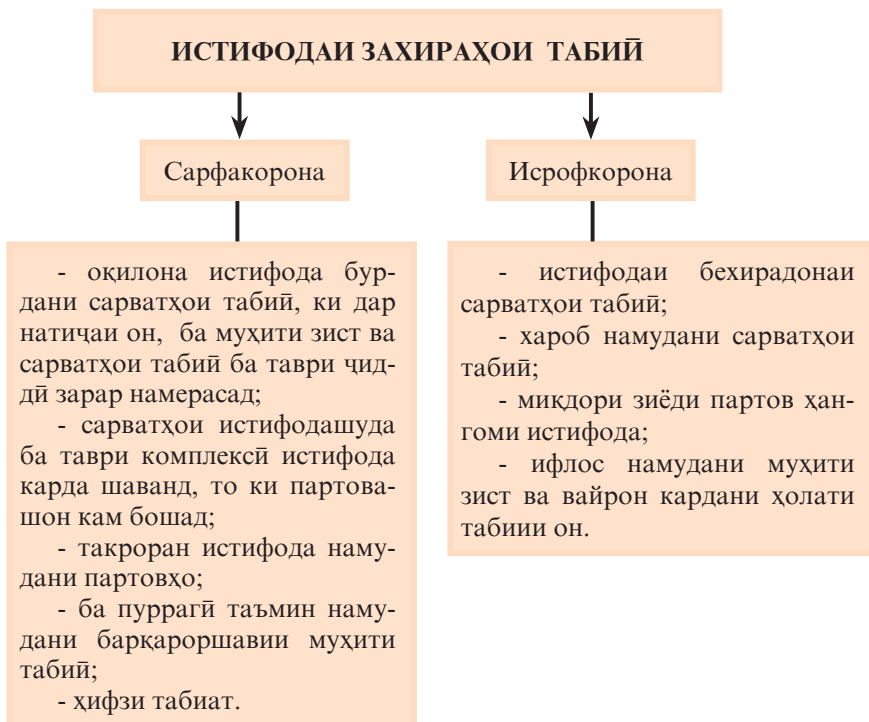
Дар масъалаи ҳал намудани мушкилоти истифодаи самараноки табиат ва ҳифзи табиат худуди махсусҳифзшаванда нақши муҳим мебозанд ва онҳо дар мамлакатҳои дунё бо шаклҳои гуногун номбар шудаанд. Масалан, дар Тоҷикистон:

- а) мамнуъгоҳҳои табиӣ давлатӣ;
- б) парваришгоҳҳои табиӣ давлатӣ;
- в) боғи миллӣ;

г) ёдгориҳои табиӣ;

ғ) боғи ботаникӣ.

Чунин ҳудуд қисман аз истифода намудан дар фаъолияти хоҷагӣ бароварда мешаванд.

Расми 20. Системаи истифодаи захираҳои табиат

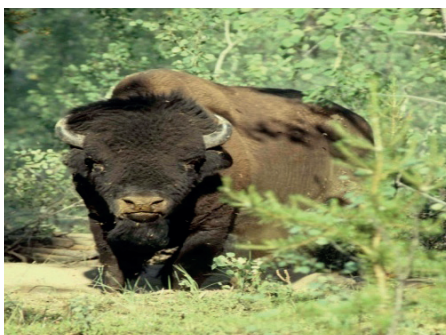
Қисми хушкӣ, сатҳи об ва фазои атмосфераи болои онҳоро, ки арзиши махсуси табиӣ, илмӣ, маданӣ, эстетикӣ, рекреатсионӣ ва аҳаммияти табобатӣ доранд, **ҳудуди табиӣ махсус ҳифзшаванда** меноманд.

Сийёсати экологии давлат, ин қабул намудани қонунҳо оид ба ҳифзи табиат, барномаҳои дарозмуҳлат оид ба беҳтаргардонии муҳити табиӣ, ҷорӣ намудани чарима барои ифлос намудани муҳити зист, ташкил намудани органи махсуси давлатӣ дар ин самт фаҳмида мешавад.

Дар қаламрави онҳо речаи махсус амал мекунад. Оид ба масоҳати ҳудуди махсусҳифзшаванда, ҳолат ва ҷорабиниҳо дар бораи рушди онҳо метавон оид ба *сийёсати экологии давлатҳо*,

нигохдории генофонди олами набототу ҳайвонот натицагирӣ кунем. Чунин ҳудуд на танҳо дар мамлакатҳои мутараққӣ (боғҳои Йеллоустон ва Йосеммит дар ИМА, боғи миллии Банф дар Канада, ҷангалзори Арлеан ва Рамбуйе дар Фаронса ва ғ.) инчунин дар мамлакатҳои рӯ-баинкишоф (масалан, боғи машҳури Серенгети дар Кения, боғи миллии Тоҷикистон) низ хеле зиёданд. Дар дунё зиёда аз 7 млн ҳудуди хифзшаванда мавҷуд аст. Дар дунё бузургтарин боғи миллии, боғи миллии Гренландия (7 млн. га) махсуб меёбад. Аз он пас боғи эҳтиётии Калахараи Марказӣ дар иёлати Боствана (5,3 млн. га), мамнуъгоҳи Гобии Бузург дар Муғулистон (4,3 млн. га) ва боғи миллии Вуд-Баффало дар Канада (4,3 млн. га) мебошанд.

Бизон муқими парки миллии Вуд-Баффало

Қисми хушкӣ, сатҳи оби ва фазои атмосфераи болои онҳоро, ки арзиши махсуси табиӣ, илмӣ, маданӣ, эстетикӣ, рекреатсионӣ ва аҳаммияти табобатӣ доранд – **ҳудуди табиӣ махсус хифзшаванда** меноманд.

ҲУДУДИ МАХСУСҲИФЗШАВАНДА АРЗИШИ БАЛАНДИ ТАБИЙ, ИЛМӢ, МАДАНӢ ВА РЕКРЕАТСИОНӢ ДОРАД. ОНҲО МЕТАВОНАНД МАМНУЪГОҲОҶО, БОҒҲОИ МИЛЛӢ, ПАРВАРИШГОҲОҶО, ЁДГОРИҲОИ ТАБИЙ ВА ҒАЙРА БОШАНД.

Рушди устувор: ривоят ё воқеият?

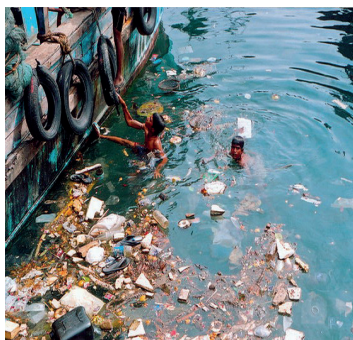
Соли 1992 дар шаҳри Рио-де-Жанейро дар сатҳи ҳукумат ва сарони давлатҳои ҷаҳон Конференсияи СММ оид ба ҳифзи муҳи-

Рушди устувор – раванди дурдароз ва идорашавандаи тағйир додани ҷамъият дар сатҳи ҷаҳонӣ (глобалӣ), минтақавӣ ва маҳаллӣ аст, ки ба беҳдошти сатҳи зиндагонии насли имрӯза ва фардо нигаронида шудааст.

ти зист ва рушд баргузор шуд, ки дар он гузариши ҷомеа ба стратегияи рушди устувор қабул гардид. Омилҳои асосии мусоидаткунанда оид ба зарурати қабул намудани стратегияи рушди устувор, тағйироти

хусусияти глобалидошта – таркиши демографӣ, коҳиш ёфтани захираҳои минералӣ, таназзулҳои биосфера ва ғайра буданд, ки инҳо боиси бад шудани ҳаёти одамон, пайдо шудани як қатор мушкилоти иҷтимоию иқтисодӣ гардиданд.

Модели нави рушди ҷамъиятӣ бояд талаботи насли ҳозира ва талаботи насли ояндаро таъмин намояд. Рушди устувор ин на танҳо рушди иқтисодӣ, инчунин рушди бехатарии экологии ҷамъиятро низ дар бар мегирад. Он устувориро дар самти сиёсӣ ва иҷтимоии ҳаёти ҷамъиятӣ нигоҳ медорад. Ба ибораи дигар, ин гузариш ба давраи нави тараққиёт дар заминаи тағйироти арзиш ва мақсадҳои ҷомеаи навин, тарзи ҳаёти одамон, нигоҳдорӣ (таъмин) ва муайян намудани самтҳои фаъолияти инсон равона карда шудааст.

Роҳандозӣ намудани рушди устувор масъалаи мушкил, аммо ҳалшаванда аст. Бинобар ин дар ин самт назарҳо гуногунанд. Баъзе олимони ба ин назаранд, ки ин масъала воқеӣ нест, аммо гурӯҳи дигар бар он назаранд, ки дар натиҷаи муттаҳид намудани ҷомеаи ҷаҳонӣ, ҳақиқати воқеӣ аст. Бинобар ин дар ин самт ҷомеаи инсониро қорҳои зиёде дар пешанд.

Масъалаҳои ҳифзи муҳити зист

Қадам манбаъҳои ифлосшавии табиат вучуд доранд? Дар қадам давлатҳо беиштар муҳити зист ифлос карда мешавад? Оё ҷорабиниҳои пешгирии ифлосшавии муҳити зист мавҷуданд?

Манбаи ифлосшавии муҳити зист ин дар шаклҳои гуногун ба табиат ворид гардидани миқдори ниҳоят зиёде партову ифлосҳои мебошанд, ки дар ҷараёни истеҳсолоту истеъмоли ҷамъияти инсонӣ ҳосил мешаванд.

Умуман, аз тарафи инсон ифлоскунии табиат таърихи тӯлонӣ дорад. Ҳанӯз соқинони Афина дар Юнони қадим нисбат ба ифлосшавии бандари Пирей изҳори ташвиш карда буданд. Дар Руми қадим низ шахрвандон аз ифлосшавии дарёи Дачла изҳори нигаронӣ кардаанд. Нахустин қонуни ҳифзи муҳити

зистро шоҳи англис Эдуарди I соли 1273 қабул кард, ки мувофиқи он дар Лондон ба сифати сӯзишворӣ истифодаи ангиштсанг манъ карда мешуд. Соли 1338 шоҳ Эдуарди III ба воситаи парламент қонун оид ба манъи партофтани ҳар гуна ифлосиро ба дарёи Темза қабул кард. Дар асри XV шоҳи Фаронса низ нисбати дарёи Сена чунин қарор қабул намуд.

Ифлосшавии муҳити зист аслан натиҷаи даҳолати антропогенӣ буда, он ҳоло ва дар оянда ба қабатҳои Замин, гидросфера, атмосфера ва умуман ба набототу ҳайвонот ва саломатии инсон метавонад зарару нохушиҳои зиёд орад.

Дар қабати Замин ифлосшавии сатҳи он дар натиҷаи фаъолияти саноату соҳтмон ва соҳаҳои кишоварзӣ ба амал меояд. Сарчашмаи асосии ин ифлосшавӣ партовҳои металл (филизу) омехтаҳои он, нуриҳои минералӣ, моддаҳои захрдори химиявӣ ва моддаҳои радиоактивӣ мебошанд. Ҳолати беҳад зиёд чамъшавии ахлоти соҳаи маишӣ низ ташвишвар аст. Тӯдаҳои бузурги ахлотҳои чамъшуда аломати характерноки атрофи шаҳрҳо шудааст. Ба ҳар як шаҳрванди Москва дар як сол 700 кг, Аврупои Ғарбӣ – 150-300 кг ва ИМА – 700 кг ахлот рост меояд.

Қабатҳои Замин, дар натиҷаи коркарди маъдан аз ҷониби соҳаҳои саноати кӯҳӣ, хеле хароб мешаванд. Онҳо на ин ки дар чуқуриҳои калон ба қабатҳои хоку чинҳои кӯҳӣ зарар меоранд, балки партовҳои ин соҳа майдони ҳазорҳо гектар заминро аз кор баровардаанд.

Ифлосшавии гидросфера бошад, дар натиҷаи ба оби кӯлу дарё ва баҳрҳо рехтани обҳои ифлоси корхонаҳои саноатӣ, соҳаи коммуналӣ ва хоҷагии кишоварзӣ ба амал меояд. То аввали соли 2010 ҳаҷми умумии партовҳои оби ифлос дар сайёраи мо ба 5 ҳазор км³ дар як сол баробар шуд. Ҳоло дарёҳои ифлостарини кураи Замин: Рейн, Дунай, Сена, Темза, Дачла, Волга, Днепр, Дон, Днестр, Нил, Ганг ва ғайра ба ҳисоб мераванд.

Ифлосшавии Укёнуси ҷаҳонӣ низ меафзояд. Соле ба он бештар аз 100 млн тонна партовҳои гуногун афканда мешавад. Олимони амрикоӣ муайян кардаанд, ки танҳо дар қисмати шиболии укёнуси Ором дар аввали солҳои 1980-ум чандин млн пакети пластикӣ, 70 млн зарфи шишагӣ, 35 млн зарфи пластикӣ ва 5 млн пойафзоли кӯҳна шино мекард. Аз ҳама бештар баҳрҳои канорӣ – Миёназамин, Шимолӣ, Сиёҳ; баҳрҳои дохилӣ – Ҷопон

(баҳри Чанубӣ), Ява, Кариб ва халиҷҳои Бискай, Форс, Мексика ва Гвиней ифлос шудаанд. Масалан, Баҳри Миёназамин, ки дар соҳилҳои он 18 мамлакат ҷойгир аст 130 млн нафар аҳоли зиндагӣ мекунад, 260 бандар дорад. Ба замири он, баҳри Миёназамин яке аз калонтарин роҳҳои киштигарии ҷаҳонӣ аст. Дар ҳудуди он дар як вақт 2,5 ҳазор кишти ба роҳи дур ва 5 ҳазор кишти ба макони наздик шино карда, ҳар сол бо воситаи ин баҳр 300-350 млн тонна нафт кашонида мешавад.

Ифлосшавӣ қисмҳои марказии сатҳи Уқёнуси ҷаҳониро низ фаро гирифтааст. Хусусан, дар пастхамиҳои тағи баҳр гӯр кардани моддаҳои захроку радиоактивӣ ниҳоят хавфнок аст.

Барои Уқёнуси ҷаҳонӣ хавфи ифлосшавӣ аз партовҳои нафт беҳад зиёд шуда истодааст. Дар натиҷаи ғарқшавии танкерҳои нафткешӣ, коркарди нафт сола қариб то 10 млн тонна нафт ва маҳсулоти он ба Уқёнус ҳамроҳ мешавад. Аз рӯи таҳқиқоти кайҳонӣ аллакай аз 1/3 қисми сатҳи оби Уқёнуси ҷаҳонӣ бо пардаи тунуки нафти пӯшонидани шудааст, ки он ба ҳолати буғшавии об ва алоқамандии сатҳи оби уқёнусу атмосфера халали ҷидди мерасонад.

Ифлосшавии атмосфера тавассути корхонаҳои саноатӣ ва нақлиёт рӯй дода, онҳо сола дар якҷоягӣ ба ҳавои атмосфера бештар аз 200 млрд тонна ҳар гуна дуду чанг ва газҳои захролуд мепартоянд. Қабати атмосфера бештар аз ҳисоби гази карбон ва гази сулфур, ки маҳсули сӯзишвории ҳархела мебошанд ва инчунин дигар газу пайваस्ताгҳои металлӣ, ифлос карда мешавад. Газҳои сулфурдор асоси пайдошавии боронҳои кислотай дар қитъаи Аврупо ва Амрикои Шимолӣ шудаанд. Ин боронҳо натиҷаи хушкшавии бешазор, пастшавии ҳосилнокии зироат, зарар дидани биноҳои хонаҳои истиқоматӣ ва дигар ҳодисаҳои нохуш мешаванд. Масалан, муқаррар намудаанд, ки дар натиҷаи боронҳои кислотай дар 20 ҳазор кӯли давлатҳои Скандинавия нави бехтарини моҳиҳо нобуд шудаанд. Ғайри давлатҳои Аврупои Ғарбӣ аз ин ҳисоб нестшавии бешазор дар Русия низ мушоҳида мешавад.

Агар дар асри ХХ ҳаҷми партовҳои гази карбон ба атмосфера ҳамагӣ 6 млрд тоннаро ташкил меод, ҳоло ин нишондиҳанда қариб ба 27 млрд тонна расидааст. Ба ин ҳодиса саҳми давлатҳои мутараққӣ ва як қатор давлатҳои рӯбаинкишоф хеле зиёд аст.

Чунин суръати баланди партовҳои гази карбон (CO_2) боиси ҳодисаи «эффeкти парникӣ» ва тағйирёбии иқлиму зиёдшавии ҳарорати сайёраи мо хоҳад шуд. Ин ҳодиса боиси нигарониву ташвиши аҳли башар шудааст. Ифлосшавии муҳити зист дар назди инсон як қатор роҳҳои муҳими пешгирӣ ва тоза нигоҳ доштани унсурҳои табиатро пешкаш кардааст:

– роҳи якум, ин сохтмони ҳар гуна иншооти тозакунандаи ифлосиҳо, истифодаи сӯзишворихое, ки дар таркибашон миқдори ками сулфур доранд, коркарду несткунии ҳар гуна ахлот, сохтмони лӯлаҳои дудбарояшон баланд, аз нав барқароркунии (рекултиватсия)-и Замин ва ғайра. Вале иншооти беҳтарини ҳозиразамон ҳоло қудрати то охир тозакунии партову ифлосиҳоро надоранд. Лӯлаҳои дудбаро имконияти дар маҳал кам кардани концентратсияи моддаю газҳои зарарнокро доранд. Онҳо метавонанд газу ифлосиҳоро ба масофаи дур паҳн намоянд. Масалан, лӯлаи бо баландии 250 м моддаҳои захролудро то радиуси 70-75 километр паҳн мекунад;

– роҳи дуюм, ин коркарду истифодаи технологияи пешкадам, ки асоси онро истехсолоти бепартов ташкил мекунад. Бо ин усул аслан истифодаи такрорӣ об ва дар ин асос ба оби чӯю дарёҳо кам ва ё худ тамоман нарехтани обҳои ифлос ба амал бароварда мешавад. Вале усули мазкур бо вучуди самаранокии худ хароҷоти зиёдро талаб мекунад ва на ҳар мамлакат ба ин қудрат дорад;

– роҳи сеюм, харчи оқилона ҷойгиркунии корхонаҳои ба муҳити зист зараррасонро дар назар дорад. Ба ин корхонаҳои соҳаҳои саноати химия, нафту химия, металлургияи ранга, коғазу селлюлоза, истехсоли масолеҳи бинокорӣ дохил мешаванд.

Аз ин хотир, ҳанӯз солҳои 1970-80-ум қисми зиёди давлатҳои мутараққӣ фаъолияти ҳифзи муҳит ва сиёсати экологиро пеш гирифтанд. Як қатор қонунҳои ҷиддии ҳифзи табиат ва барномаҳои дарозмуддати беҳтаркунии муҳит пайдо

шуд. Дар аксари давлатҳо вазорату мақомоти махсуси ҳифзи табиат ташкил ёфта, ҳаракатҳои оммавии ҷамъиятӣ оид ба ҳифзи муҳит авҷ гирифт. Дар бисёр мамлакатҳо ҳизбу ҳаракатҳои ҳифзи табиат ба фаъолият пардохтанд, ки дар байни онҳо «ҳизби сабзҳо» эътибори зиёд пайдо кард. Дар натиҷаи як қатор чорабиниҳои солҳои 1990, сатҳи ифлосшавии муҳити зист дар бисёр давлатҳои мутараққӣ беҳтар шуд. Ҳол он ки дар аксари давлатҳои рӯбаинкишоф ҳолату вазъи экологӣ хеле мураккаб аст.

Дар айни замон гузаронидани фаъолияти ҳифзи табиат ва сиёсати экологӣ аксар дар қисми зиёди давлатҳо мувофиқи таъб нест. Ин масъала ҳатман кӯшишу талоши якҷояи ҳамаи давлатҳоро зери сарварии Созмони Милали Муттаҳид (СММ) ва дигар ташкилотҳои байналмилалӣ ба миён мегузорад. Соли 1972 дар Стокҳолм нахустин конференсияи СММ доир ба масъалаи ҳифзи муҳити зист баргузор шуд. Ин рӯзро (5-уми июн) Рӯзи умумиҷаҳонии ҳифзи табиат эълон карданд. Минбаъд бо ташаббуси СММ боз як ҳуҷҷати муҳим – «Стратегияи умумиҷаҳонии ҳифзи табиат» қабул шуд, ки дар он барномаи васеи ҳамкории ҳамаи давлатҳои дунёро оид ба ҳифзи табиат нишон додааст. Соли 1992 дар Рио-де-Жанейро конференсияи махсуси ҳифзи табиат даъват шуд, ки он «Рӯзномаи асри XXI» ва дигар ҳуҷҷатҳои муҳимро нисбат ба ин масъала қабул кард. Ҳоло дар назди СММ мақомоти махсус – Барномаи СММ оид ба ҳифзи муҳит (ЮНЕП) таъсис ёфтааст, ки он қору таҷрибаи тамоми давлатҳои дар ин ҷода бударо ҷамъбасту роҳнамоӣ мекунад. Инчунин, нисбат ба масъалаи ҳифзи табиат фаъолияти Иттифоқи байналмилалии муҳофизати табиат Иттиҳоди байналмилалии географҳо ва ғайра хеле калон аст. Солҳои 1980-90-ум бо ташаббуси ин ташкилотҳо як қатор шартномаҳои байналмилалӣ оид ба кам кардани партовҳои гази карбон, фреонҳо ва ғайра қабул шудаанд. Охири соли 1990 дар сайёраи мо қариб 10 ҳазор нуқтаҳои ҳифзи табиат амал мекард. Қисми зиёди ин ҳудуди зарурӣ дар ИМА, Австралия, Канада, Чин ва Ҳиндустон воқеъ шудаанд.

Асри XXI дар назди ҳар фарди сайёраи мо, аз ҷумла, дар назди ҳар хонанда масъулияти зиёдро нисбат ба табиати дилангез ва ҳифзи муҳити он пеш мегузорад.

Илова ба матн (далелҳои ҷолиб)

1. Дар асри миёна одамон аз қаъри замин ҳамагӣ 18 элементи ки-миёвӣ истихроҷ мекарданд, дар асри XVII – 25, асри XVIII – 29, асри XIX – 47, дар аввали асри XX – 54 ва дар нимаи дуюми асри XX ин нишондиҳанда ба зиёда аз 80 расид.

2. Амиқтарин шахтаҳои истихроҷи конҳои тилло дар мавзеи шаҳри Йоханнесбургӣ Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ ҷойгиранд. Амиқи ин шахтаҳо ба 3700 м мерасад.

3. Амалиёти биёбоншавӣ бо суръати тахминан 6,9 млн. га дар як сол сурат мегирад. Файр аз ин ҳар сол зиёда аз 20 млн. га заминҳои минтақаи биёбону нимбиёбон ба ҳолати фарсоиш (деградатсия) ду-ҷор меоянд.

4. Дар Арабистони Саудӣ бештар аз 30 таҷҳизоти тозакунии оби баҳр кор мекунанд, ки онҳо 70% талаботи мамлакатро бо оби нӯшоқӣ таъмин мекунанд.

5. Лоихаи техникийи кашонида овардани айсбергҳои ҳаҷми миёнадошта (бо дарозии 1000 м, паҳнии – 600 м ва баландии – 300 м) пешниҳод шудааст. Ҳангоми кашида бурдан, шояд ҳаҷми болоии он зери таъсири шуои Офтоб хеле «хароб» мешавад, бо вучуди ин аз назари иқтисодӣ самаранок аст.

6. Дар миёнаи асри XIX аз ҷӯб 4,5-5 ҳазор намуди маҳсулоти ҳар-хела мегирифтанд, вале ҳоло то 20 ҳазор расидааст. Ҳисоб карда шудааст, ки як кас дар давоми умр то 200 дарахтро барои сохтмони манзил, мебел, бозичаҳо, дафтар, рӯзнома, китоб, гӯгирд ва ғ. исти-фода мебарад.

7. Соли 1970 дар Африқо 5 млн фил ба ҳисоб гирифта шуда буд ва соли 1980 ин миқдор ба 1,3 млн расид. Дар Осӣ ҳамагӣ 15 ҳа-зор фил боқӣ мондаасту ҳалос. Сабаби асосии ин ҳодисот шикори бераҳмонаи исрофкорони табиат ба хотири дандонҳои ашки фил мебошад.

8. Шикори наҳанг дар Укёнузи ҷаҳонӣ ба соли 1868 рост меояд. То имрӯз бештар аз 2 млн сар намуди он нобуд карда шуданд. Танҳо соли 1962 зиёда аз 66 ҳазор наҳанг шикор карда шуд, ки ин нишо-надихандаи «рекордӣ» ҳисоб мешавад. Аз ин хотир Комиссияи бай-налмилалӣ шикори онро зери назорат гирифта, аз соли 1982 шикори наҳанг манъ карда шуд.

9. Аввалин қонун доир ба ҳифзи муҳит аз ҷониби шоҳи англис Эдуарди I соли 1273 қабул шуд, ки мувофиқи он истифодаи ангиштро барои гармкунии хонаҳои Лондон манъ карда буд. Дар замони ҳукмронии Эдуарди III (соли 1338) парламент қонун қабул кард, ки мувофиқи он ба дарёи Темза партофтани ҳар гуна ахлот манъ карда шуд.

10. Соли 1947 олим ва сайёҳи бузург Тур Хейердал хангоми саёҳати худ бо қайқи «Кон-Тики» дар уқёнуси Ором ягон намуди партовро мушоҳида накард. Соли 1969, вақте бо қайқи бодбонии «Ра» аз уқёнуси Атлантик шино мекард, қайд кард, ки ҳатто дар қисми марказии уқёнус дар масофаи 1400 мил об бо қабати нафт ифлос шуда буд.

Дар хотир доред

Истифодаи табиат. Сарфакорона ва ғайриокилона истифода кардани захираҳои табиат. Сиёсати экологии давлат. Рушди устувор.

Савол ва супориш

1. Дар харита боги миллии Аляска, боги Калахараи Марказӣ, мамнӯъгоҳи Серенгети, мамнӯъгоҳи Гобии Калон ва дигар ҳудуди махсус ҳифзшавандаеро, ки медонед, ёбед. Фаҳмонед, ки ташиқил намудани онҳо то чӣ андоза самаранок аст.

2. Мафҳумҳои «истифодаи сарфакоронаи захираҳои табиат» ва «исрофкорона истифодаи захираҳои табиат»-ро шарҳ диҳед.

3. Хангоми ташиқил намудани ҳудуди махсусҳифзшаванда кадом масъалаҳо ба инобат гирифта мешаванд?

4. Ба вуҷуд омадани консепсияи рушди устувор ба чӣ мусоидат мекунад ва мақсади он чист?

5. Бо кадом сабабҳо муҳити зист ифлос мешавад?

6. Сиёсати экологӣ гуфта чиро мефаҳмед?

7. Сабаби ба масъалаи ҳифзи муҳити зист эътибори зиёд додани аҳли башар дар чист?

8. Ифлостарин дарё ва баҳрҳои дунёро номбар кунед ва дар харитаи контурӣ тасвир намоед.

9. Кадом роҳҳои пешгирии ифлосшавии ҳавои атмосфера, об, хок ва олами наботот мавҷуд аст?

БОБИ Ш. ГЕОГРАФИЯИ АҲОЛИИ ҶАҶОН

§ 14. АҲОЛӢ ВА БОЗТАВЛИДИ ОН

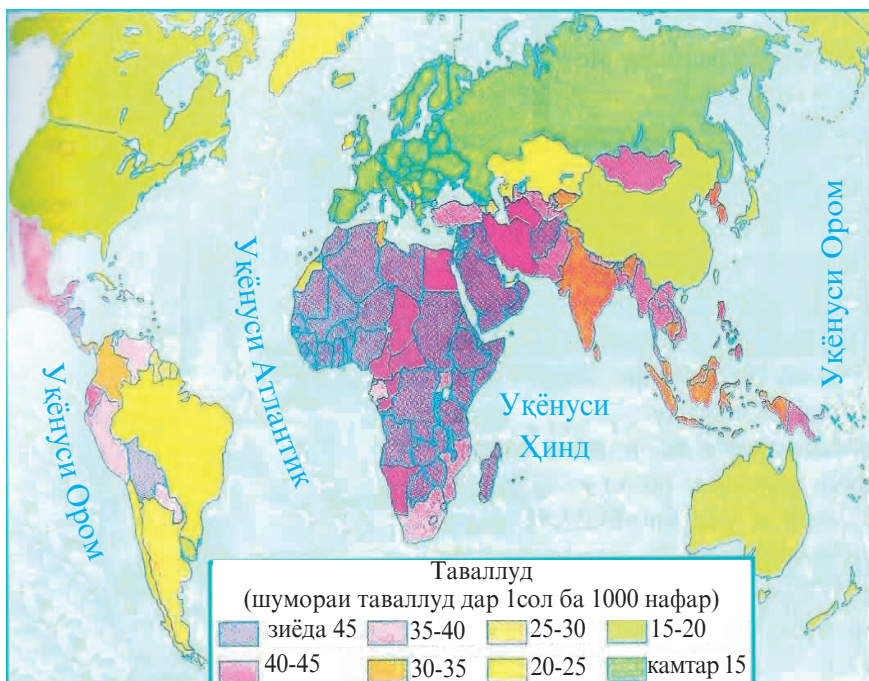
Афзоиши аҳоли дар марҳалаҳои таърихи ҷӣ гуна дигаргун шудааст? Оё барои пешгирии афзоиши суръатноки аҳоли имконият ҳаст? Таърихи демографӣ ва назарияи гузариши демографӣ гуфта, чиро мефаҳмед?

Аҳоли қувваи асосии истеҳсолкунандаи ҷамъият буда, бе мавҷудияту иштироки он дар ҷараёни кор ва истеҳсолот, тараққиёти илму техника ғайриимкон аст. Дар баробари ин, аҳоли истеъмолкунандаи асосии маҳсулоти саноат, соҳаи кишоварзӣ ва истифодабарандаи воситаҳои нақлиёту навъҳои мухталифи хидматрасонӣ мебошад. Аз ин сабаб, шумораи аҳоли яке аз омилҳои муҳими тараққиёти ҳар як мамлакат ва умуман тамоми ҷамъияти инсонист.

Аҳолии сайёра дар як рӯз тақрибан аз 0,25 млн, то 90-100 миллион нафар дар як сол зиёд мешавад. Маълумот нишон медиҳад, ки 35-40 ҳазор сол қабл аҳолии кураи Замин қариб 1 млн будааст. Барои ду баробар афзудани аҳоли инсониятро 120 сол – аз соли 1810 то 1930 лозим омад. Минбаъд афзоиши аҳолии ҷаҳон дар чунин шакл сурат гирифт: соли 1960 3 млрд, соли 1975 – 4 млрд, соли 1987 – 5 млрд, соли 1999 – 6 млрд.

Дар таърихи демографӣ ду давраро ҷудо кардаанд. Давраи аввалро тамаддуни аграрӣ номидаанд. Ин давра то нимаи дууми асри XVII давом кард. Барои ин давра дараҷаи баланди таваллуд, наздик ба ҳадди табиӣ (40-45 кас ба 1000 нафар), дараҷаи баланди фавт (30-35 кас ба 1000 нафар) ва дар интиҳо дараҷаи пасти афзоиши табиӣ аҳоли хос аст.

Ба давраи дуюм, ки давраи саноатӣ ном дорад, афзоиши баланди табиӣ аҳоли хос аст.

Суръати аз ҳама баланди афзоиши аҳоли аз ибтидои солҳои 60-уми асри XX оғоз ёфт, ки он қариб 20 дарсадро ташкил мекард.

Суръати солонаи афзоиши аҳоли (ба ҳисоби дарсад)

Солҳо	Дунё	Мамлакатҳои мутаракқӣ	Мамлакатҳои рӯбаинкишоф
1960-1965	20	9	25
1975-1980	17	6	20
2000	15	5	18
2025 (пешгӯӣ)	9	3	11

Агар дар нимаи аввали асри XX афзоиши мутлақи солонаи аҳолии дунё ба 10-15 млн нафар мерасид, пас дар миёнаи ин аср 40-50 млн нафар ва дар охири он ба 80-85 млн нафар расид.

Чунин афзоиши суръатноки аҳолиро, ки боиси пайдоиши пешгӯйҳои воҳиманоки афзоиши аҳоли дар қураи Замин

шудааст, «таркиши демографӣ» номидаанд. Таркиши демографӣ пеш аз ҳама ба мамлакатҳои рӯбаинкишоф хос аст. Пас аз ба даст овардани истиқлолият дар мамлакатҳои рӯбаинкишоф сатҳи зиндагонӣ ва хизматрасонии тиббӣ беҳтар шуд. Дар

Таркиши демографӣ – яку якбора бо суръати баланд зиёдшавии аҳолиро меноманд, ки боиси тезутундшавии проблемаҳои рушди иқтисодӣ-иҷтимоии аҳоли дар сатҳи глобалӣ ва минтақавӣ мегардад.

натича якбора пастшавии дараҷаи фавт дар тамоми гурӯҳҳои синну сол ба назар мерасид. Таваллуд ё ҳолати аввалаи худро нигоҳ дошт, ё то андозае паст шуд, аммо на ба он сатҳе, ки дар фавт дида мешавад.

Дар айни замон дар дунё тамоюли пастшавии суръати афзоиши аҳоли мушоҳида карда мешавад. Вале мамлакатҳои ҳастанд, ки дар онҳо вазъияти демографӣ номусоид гардида, боиси тезутундшавии вазъи иҷтимоии одамон шудааст.

ДАР ТҶУЛИ ТАЪРИХИ МАВҶУДИЯТИ ИНСОНИЯТ АФЗОИШИ АҲОЛӢ ДАР САӢӢРА СУСТ БУД, ТАНҲО ДАР 300 СОЛИ ОХИР СУРЪАТИ ОН АФЗУД. ХУСУСАН, ДАРАҶАИ БАЛАНДИ ТАВАЛЛУД ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ ХХ ОҶОЗ ШУД.

Афзоиши аҳоли ба вазъияти таҷдидшавии он вобаста аст. Бозтавлиди аҳоли (ҳаракати табиӣи аҳоли) гуфта, ҳамаи ҳолатҳои таваллуд, фавт ва афзоиши доимии онро меноманд, ки тавассути онҳо доимо азнавбарқароршавӣ ва ивазшавии насли инсон ба вучуд меояд.

Ҳолати таваллуду фавт вазъи ҳаракати табиӣи аҳолиро нишон медиҳад ва фарқи байни онҳоро афзоиши табиӣи аҳоли меноманд.

Дараҷаи таваллуду фавт дар мамлакатҳои ҳақон ҳар хел буда, он асосан ба шароити иҷтимоӣ-иқтисодии ҳаёти одамон вобаста аст. Дараҷаи таваллуд ба таркиби иҷтимоӣ-иқтисодии ҷамъият, шароити зиндагии одамон, дараҷаи фавт ва шароити моддии ҳаёти онҳо (хӯрок, шароити санитарӣ-гигиенӣ, қор, маишат, дараҷаи нигоҳдории тандурустӣ) вобастааст. Инро ба инобат гирифта, бозтавлиди аҳолиро ба ду навъ ҷудо кардаанд:

Навӣи якум ба мамлакатҳои тараққикарда алоқаманд буда, ба онҳо нишондиҳандаи нисбатан ками таваллуд, фавт ва афзоиши табиӣ хос аст. Дар баъзеи ин мамлакатҳо бозтавллиди васеъ

нигоҳ дошта шудааст. Дар ин навъи афзоиши табиӣ одатан ба ҳар 1000 кас 5-10 нафарро ташкил медиҳад.

Навъи дуҷуми афзоиш таваллуди аз ҳад зиёд ва фавти нисбатан кам мебошад. Ин навъ ба мамлакатҳои рӯбатараққии Осиё, Африқо ва Амриқои Лотинӣ хос аст ва сабабҳои гуногун дорад: дараҷаи пасти инкишофи иқтисодӣ, бартариҳои соҳаи кишоварзии бештар ба меҳнати дастӣ асосёфта, камсаводӣ ва риоя накардани меъёрҳои санитарии гигиенӣ дар байни аксари аҳоли, никоҳи бармаҳал ва бартариҳои урфу одатҳои динӣ. Дар баробари ин, аксари мамлакатҳои рӯбаинкишоф тавассути бехтаркунии хизматрасонии тиббӣ солҳои охир ба пасткунии дараҷаи фавт ноил шуданд, ки ин боиси зиёдшавии афзоиши табиӣ шуд. Дар ин шакли бозтавлид афзоиши табиӣ ба ҳар 1000 кас аз 20 то 30 нафарро ташкил медиҳад.

Дар миёнаи солҳои 80-уми асри XX аз рӯйи нишондиҳандаи таваллуд (54 нафар ба ҳар 1000 кас) ва афзоиши табиӣ (40 кас ба ҳар 1000 нафар) дар ҷаҳон давлати Кения дар ҷойи аввал буд. Чунин суръати баланди афзоиш аҳолии мамлакатро дар тӯли 17 сол дучанд мекунад. Ҳол он ки барои дучандшавии аҳоли дар Британияи Кабир 360 сол лозим аст.

Айни замон 9/10 қисми афзоиши аҳолии ҷаҳон ба ҳиссаи мамлакатҳои рӯбаинкишоф рост меояд.

Суръати афзоиши аҳоли дар минтақаҳо ва мамлакатҳои алоҳида фарқ мекунад ва дар маҷмӯъ дар ҷаҳон то 3%-ро дар як сол ташкил медиҳад. Аммо дар баъзе мамлакатҳои қитъаи Африқо ин нишондиҳанда паст буда, боиси камшавии шумораи аҳоли (депопулятсия) мегардад. Дараҷаи баланди афзоиши аҳоли дар Осиё (Ҳиндустон, Яман, Уммон, Урдун, Афғонистон ва ғ.) ва Африқо (Кения, Кот-д'Ивуар, Мали, Нигер, Гамбия, Того, Либерия, Мадагаскар, Уганда, Конго, Эфиопия ва ғ.) бештар ба ҷашм мерасад. Дар Аврупо ғайр аз Албания чунин мамлакатҳо вучуд надоранд.

СУРЪАТИ АФЗОИШИ АҲОЛИ ДАР МИНТАҚАҲО ВА МАМЛАКАТҲОИ АЛОҲИДА БА ТАВРИ ВАСЕЪ ФАРҚ МЕКУНАД. ҲИССАИ АСОСИИ АФЗОИШИ АҲОЛИ БА МАМЛАКАТҲОИ РҶБАИНКИШОФ РОСТ МЕОЯД.

Чин дар ин самт дар ҷаҳон пешсаф аст. Ҳоло 20% аҳолии ҷаҳон дар ин мамлакат зиндагӣ мекунад (1,3 млрд). То ҳол

ақидае буд, ки Чин аз ҷиҳати шумораи аҳоли дар ҷаҳон пешсаф боқӣ мемонад. Аммо аз сабаби бо суръати баланд афзоиш ёфта- ни аҳолии Ҳиндустон (қариб 20%), солҳои наздик онро ба ҷойи аввал мебарорад. Солҳои охир дараҷаи таваллуд дар ин мам- лакат то андозаи паст шуда бошад ҳам, дар маҷмӯъ шумораи аҳоли бо сабаби паст шудани дараҷаи фавт афзуда истодааст, ки он аз 1 млрд зиёд шуд. Дар Ҳиндустон, ки ҳамагӣ 2% масоҳати умумии сайёра дар бар мегирад, 17% аҳолии ҷаҳон маскун шудааст.

Сиёсати демографӣ

Дар замони ҳозира аксари мамлакатҳои ҷаҳон кӯшиш доранд, ки вазъи демографии худро танзим кунанд. Бо ҳамин мақсад онҳо сиёсати давлатии демографӣ мегузаронанд.

Маълум аст, ки ҳадафи сиёсати демографӣ қабл аз ҳама ба вазъи демографии мамлакат вобаста аст.

Дар мамлакатҳои навъи якуми бозтавлиди аҳоли сиёсати де- мографӣ ба зиёдкунии таваллуд афзоиши табиӣ нигаронида шу- дааст. Дар мамлакатҳои тараққикарда ин сиёсат бештар дар Фа- ронса ва Чопон гузаронида мешавад.

Аксари мамлакатҳои рӯбаинкишоф даҳсолаҳои охир ба гуза- ронидани сиёсати демографӣ шурӯъ намуданд, ки ҳадафи он кам кардани таваллуду афзоиши табиӣ аҳоли аст. Ва дар ин бора давлатҳои Чину Ҳиндустон кӯшиши зиёд ба харҷ додаанд.

Сиёсати демографӣ – маҷ- мӯи ҷорабиниҳои маъмурӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, ташвиқотӣ ва ғайра мебошанд, ки бо ёрии онҳо давлат ба ҳаракати таби- ии аҳоли, қабл аз ҳама ба вазъи демографии мамлакати худ таъсир мерасонад.

Масалан, Ҳиндустон аввалин шуда, соли 1951 барномаи миллии банақшагирии оиларо ба сифа- ти сиёсати расмии давлатӣ қабул кард.

Тавассути болобардории син- ну соли ақди никоҳ, ташвиқот оид ба доштани фарзанд иборат аз чор нафар ва ғайра таваллуду афзоиши табиӣ аҳоли кам шуд. Бо вучуди ин, ҳоло қариб 1/5 ҳиссаи кӯдакони навзод ба Ҳиндустон рост меояд.

Дар Конститутсияи Чин навишта шудааст, ки оила бояд нақ- шаи таваллуд дошта бошад. Кумитаи банақшагирии таваллуди фарзанд таъсис дода шуда, муҳлати дери ақди никоҳ муқаррар карда шудааст. Ақди никоҳ дар давраи таҳсил дар мактаби оли

манъ аст. Шиори асосии сиёсати демографии давлат «Як оила – як фарзанд» аст. Ба амалбарории ин сиёсат натиҷаи назаррас дод.

Дар Ҳиндустон ва мамлакатҳои Африқо то ҳол сиёсати демографӣ натиҷаи дилхоҳ надодааст.

СИЁСАТИ ДЕМОГРАФӢ ДАР МАМЛАКАТҲОИ МУТАРАҚҚӢ САМТИ БАЛАНД НАМУДАНИ ТАВАЛЛУДРО ДОРАД, АММО ДАР МАМЛАКАТҲОИ РӢБАИНКИШОФ БАРӢАКС БА ПАСТ НАМУДАНИ МИҚДОРИ ТАВАЛЛУД НИГАРОНИДА ШУДААСТ.

Дар хотир доред

Депопулятсия. Таркиши демографӣ. Назарияи гузариши демографӣ. Сиёсати демографӣ.

Савол ва супориш

1. Мамлакатҳоро аз рӯйи шумораи аҳолиашон пайдарпай ҷойгир кунед.

- 1) ИМА;   2) Чин;   3) Индонезия;
4) Ҳиндустон;   5) Русия;   6) Бразилия.

2. Давлатеро ёбед, ки аз ҷиҳати шумораи аҳоли аз Русия неш бошад

- 1) Олмон;   2) Чопон;   3) ИМА;   4) Нигерия.

3. Суръати афзоиши аҳоли дар мамлакат ва минтақаҳои ҷаҳон чӣ тафовут дорад?

4. Сиёсати демографии минтақавӣ кадом чорабиниҳоро роҳандозӣ кардааст, ки ба ақидаи шумо, нисбатан фаъоланд?

5. Дар асоси матни китоби дарсӣ ва маводди иловагӣ мамлакат ва минтақаҳоеро дар ҷаҳон муайян намоед, ки дар давраҳои гуногуни гузариши демографӣ қарор доранд.

6. Соли 1798 рӯҳони англис Т. Малтус асари худ бо номи «Таҷриба доир ба қонуни нуфуси аҳоли»-ро нашр кард. Хулосаҳои ӯ чунин буданд, ки суръати афзоиши аҳоли аз суръати истехсолот неш гузаштааст. Барои аз меъёр зиёд нашудани аҳоли пешниҳод карда буд, ки бо роҳи танзими таваллуд ва ақди никоҳ неши роҳи инро бояд гирифт. Дар замони Ҳокимияти Шӯравӣ ақидаи Малтусро зиддишлӣ медонистанд. Ақидаи шумо нисбати ин фарзия чӣ гуна аст?

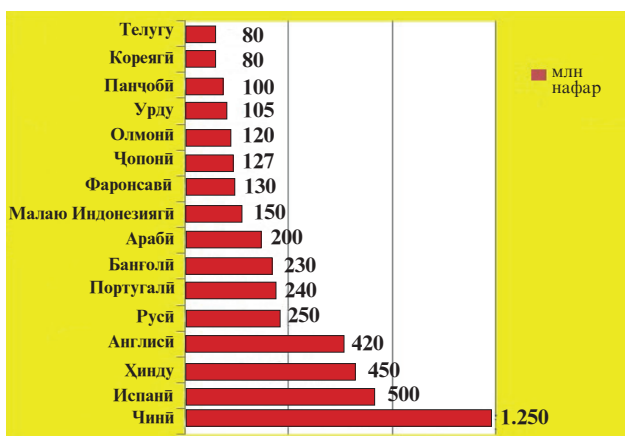

§15. ТАРКИБИ АҲОЛӢ (ҲАЙАТИ НАЖОДӢ, МИЛЛӢ, ЧИНСӢ, СИННУСОЛӢ, СИНФӢ ВА ДИНӢ)

Афзоиши аҳоли дар марҳалаҳои таърихӣ чӣ гуна дигаргун шудааст? Оё барои пешгирии афзоиши босуръати аҳоли имконият ҳаст? Таркиши демографӣ ва назарияи гузариши демографӣ гуфта, чиро мефаҳмед?

Ҳайати синфӣи аҳолиро сохти ҷамъиятӣ муайян мекунад. Дар мамлакатҳои тараққикарда дар ҳаёти сиёсӣно иқтисодӣ мавқеи ҳалқунандаро буржуазияи калон мебозад, аммо он ҳиссаи ками аҳолиро ташкил медиҳад. Қисми зиёди аҳолии қобили меҳнатро (45%) дар ин мамлакатҳо коргарони кирои ташкил менамоянд. Дар мамлакатҳои рӯбаинкишофи Осиё, Африқо ва Амрикои Лотинӣ шумораи коргарони кирои нисбатан кам буда, қисми зиёди аҳолиро синфи деҳқон ташкил медиҳад. Қисми начандон бонуфузи онро буржуазияи миллӣ ва заминдорони калон ташкил мекунад. Дар ҳар ду гурӯҳи мамлакатҳо зиёиёну хизматчиён мавҷуданд.

Расми 20. Калонтарин забонҳои ҷаҳон

Ҳайати нажодӣ. Аз курси ибтидоии география ба шумо маълум аст, ки аҳли башарро ба се нажоди асосӣ: аврупой, муғулӣ ва зангӣ чудо кардаанд. Баъзе олимони нажоди чорумро низ чудо карда, онро нажоди австралоидӣ номидаанд. Намояндагони камшумори он дар ҷанубу шарқии Осиё, Океания ва Австралия зиндагӣ мекунанд.

Намояндаи се нажоди асосӣ 70 дарсади тамоми аҳолии сайёраро ташкил медиҳанд ва 30 дарсади боқимондари гурӯҳҳои нажоди омехта ва мобайнӣ мисли ҳабашҳо, малагасиҳо, полинезиҳо, меланезиҳо ва ғайра ташкил мекунанд.

Намояндагони гурӯҳи нажодии омехта бештар дар Амрико (тавассути омехташавии аврупоиёни муҳоҷир ва ҳиндуҳои маҳаллӣ, зангиҳои аз Африқо омада) зиндагӣ мекунанд.

Ҳайати миллӣ (этникӣ). Аҳолии ҷаҳон аз гурӯҳҳои зиёди этникӣ (беш аз се ҳазор) иборат буда, он натиҷаи ҳолати таърихан дурудароз аст. Дараҷаи поёни ин умумият қабила, миёнааш халқият ва олиаш миллат мебошад. Аз чунин миқдори зиёди халқҳо аксарияташон камшумор буда, 18-тои халқҳои бузург (чинӣҳо, ҳиндустонӣҳо, амрикоӣҳои ИМА, русҳо, банғолиҳо, ҷопонҳо, бразилиҳо, итолиёвӣҳо, олмонӣҳо ва дигарҳо) ҳар кадоме аз 50 млн нафар зиёданд ва аз нисф зиёди аҳолии ҷаҳонро ташкил менамоянд.

Яке аз принсипҳои ташкилшавии давлат ин миллат мебошад.

Халқҳои дунёро аз рӯи шумора ва забонҳо тасниф кардаанд. Қисми асосии аҳолии кураи Замин халқҳои сершумор буда, ҳиссаи садҳо халқи камшумор ҳамагӣ чанд дарсади аҳолии дунёро ташкил додаанд.

Тасниф аз рӯи шумора ва фарқи калони байни онҳоро нишон медиҳад, яъне чинӣҳо аз 1,3 млрд зиёданду қабилаи веддҳо ҳамагӣ 1 ҳазор нафар.

ДУНЁ КАЛЕЙДОСКОПИ ХАЛҚУ МИЛЛАТҲО МЕБОШАД, КИ ШУМОРАИ ОНҲОРО 4-5 ҲАЗОР АРЗЁБӢ МЕКУНАНД.

Васеъ паҳн шудани забонҳои англисӣ ва испанӣ дар дунё ба давлатҳои мустамликадор Британияи Кабир ва Испания алоқаманд аст.

Асоси таснифи халқҳоро забон ва ҳеш будани онҳо ташкил медиҳад.

Ҳамаи забонҳо дар оилаи забонӣ муттаҳиданду онҳо дар навбати худ

ба гурӯҳҳо тақсим мешаванд. Оилаи халқҳои аз ҳама сершумор аврупоӣ, чину тибетӣ, малайӣ-полинезӣ, дравидӣ, самито-хамитӣ, банту, олтой мебошанд. Ба забонҳои оилаи ҳиндуаврупоӣ 150 халқ гуфтугӯ мекунанд. Онҳо ба 11 гурӯҳи забонҳо мансубанд ва дар тамоми қисмҳои дунё зиндагӣ доранд. Дар Аврупо ва Амрико 95% аҳоли ба забонҳои ин оилаи забонӣ гуфтугӯ мекунанд. Ба забонҳои оилаи чину тибетӣ беш аз 1 млрд одам гуфтугӯ мекунанд ва асосан чиниҳоянд.

Агар ҳудуди миллӣ (этникӣ) бо ҳудуди сиёсӣ мувофиқ биёяд, давлати миллӣ ташкил меёбад, ки ин ҳолат дар Аврупо, Амрикои Лотинӣ, Австралия, Океания ва Шарқи Наздик хубтар мушоҳида мешавад. Давлатҳои думиллата (Белгия, Канада ва ғайра) ва бисёрмиллата (Ҳиндустон, ИМА, Русия, Испания ва ғайра) низ мавҷуд буда, онҳо соҳти федеративии маъмурӣ-худудӣ доранд.

Ҳайати динӣ. Дар шароити имрӯза дин ба шуури одамон таъсири зиёд дорад. Вобаста ба паҳншавӣ ва мавқеи динҳо, онҳоро ба динҳои ҷаҳонӣ ва миллӣ ҷудо кардаанд. Имрӯз дар дунё се дини ҷаҳонӣ – насронӣ, ислом ва буддой вучуд доранд. Аз ҳама паҳншудатар дини насронист, ки беш аз 1 млрд аҳолии дунё ба он эътиқод дорад. Таъсири он дар мамлакатҳои Аврупо, Амрико, Австралия зиёд аст. Эътиқодмандони ин дин дар Осиёю Африқо низ ҳастанд. Шоҳаҳои дини насронӣ: православӣ, протестанӣ, католикӣ буда, онҳо мувофиқан дар Юнон, Австралия ва Амрикои Лотинӣ ҳукмронанд.

Дини дигари ҷаҳонӣ – ислом (мусулмонӣ) буда, дар Осиё, Африқо, Туркия, Эрон, Ироқ, Афғонистону Покистон, Алҷазоир, Бангладеш, Марокаш, Миср, Осиёи Миёнаю Қазоқистон, Тотористону Бошқирдистони Русия, Индонезия ва ғайра паҳн шудааст. Шумораи умумии мусулмонони дунё қариб 1 млрд нафар аст.

«Гаҳвора»-и дини ислом шахрҳои Маккаю Мадина буда, ин дин ду равия дорад: суннӣ ва шиа. Сунниҳо аксариятро ташкил дода, шиаҳо асосан дар Эрон, Ироқ маскан гирифтаанд.

Имрӯз ҳам дини ислом қисми таркибии тарзи ҳаёти халқҳои машриқзамин буда, аксари мамлакатҳо дар Конститутсияи худ онро дини давлатӣ донистаанд ва баъзе ҳизбҳои сиёсӣ дар барномаҳои ҳуҷҷатии худ онро сармашқ кардаанд.

Дини буддой аз нигоҳи географӣ маҳдуд буда, эътиқодмандони он дар Непал, Мянма, қисман дар Ҳиндустон, Шри-Ланка,

Чин, Муғулистон мебошанд. Шумораи умумии буддоиҳо қариб 300 млн нафаранд.

Ба динҳои миллии индуизм, канфусианӣ, синтоизм, яҳудӣ мансуб буда, дар Ҳиндустону Чин, Ҷопону Исроил ва дигар мамлакатҳо амал мекунанд. Дар маҳалҳои қафомондаву дурдасти Африқои тропикӣ, Осиё ва Амриқои Лотинӣ намуди этнокодҳои маҳаллӣ боқӣ мондаанд, онҳо объектҳои табиӣ ва рӯҳиро мепарастанд.

Чӣ тавре ки дидем, аксари аҳолии сайёра пайрави ягон дин мебошанд. Онҳо дар ҳалли бисёр масъалаҳои ҷаҳонӣ саҳмгузоранд. Махсусан, вақте ки сухан аз боби муҳофизати сулҳ, яроқпартоӣ ва ҳифзи муҳити атроф меравад. Мавқеи дин дар инкишофу бойгардонии худшиносии миллии, ҳифзи боигарихии умумибашарӣ назаррас аст. Донистани мансубияти динии аҳоли ба фаҳми дуруст хусусиятҳои географияи иқтисодию иҷтимоии ноҳияҳои ҷудогонаи дунё ёрӣ мерасонад. Анбанаҳои динӣ, алаҳхусус дини ислом дар речаи бозтавлиди аҳоли, дараҷаи фаъолияти қорӣ занон таъсир дорад.

Ҳамин тавр, географияи динҳои ҷаҳон ҷараёнҳои мураккаби азхудкунии сайёра, тараққии маданияти маънавии инсониятро ифода мекунад.

Масъалаҳои миллии дар ҷаҳони муосир

Дар мамлакатҳои ду ва бисёрмиллатаи ҷаҳон ҳоло ҳам муаммои муносибатҳои миллии вучуд дорад. Ҳодисаи миллатгароӣ, дискриминатсия (пасткунии ҳуқуқи гурӯҳи одамон бо сабаби ба ин ё он наҷод, дин ва миллати дигар мансуб будан)-и наҷодӣ аз байн нарафтааст. Ин боиси пайдоиши зиддиятҳо ва муноқишаҳои дохилии мамлакатҳо мегардад. Дар миёнаи солҳои 70-уми асри ХХ дар баъзе мамлакатҳои тараққикарда (Британиаи Кабир, Канада, Белгия, Испания) масъалаи миллии тезутунд шуд. Дар Канада ду миллати асосӣ – англо-канадҳо ва фаронса-канадҳо, ки забони давлатиашон англисию фаронсавист, зиндагӣ мекунанд. Англо-канадагӣҳо сатҳи баланди иҷтимоӣ доранд ва дар иқтисодиёт мавқеи асосиро ишғол мекунанд, ки ин бисёр вақт боиси тезутундшавии муносибатҳои миллии шавад. Фаронса-канадагӣҳо, ки дар ноҳияи Квебек зиндагӣ мекунанд, шиори «Квебеки мустақил»-ро ба миён гузоштаанд, ки маънояш ташкил додани давлати мустақили Фаронса-канадагист.

Дар Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ давлати ақаллияти сафедпӯстон сиёсати апартеидӣ (маҳрумкунӣ ё маҳдудкунии ҳуқуқи сиёсӣ, иқтисодӣ ва шахрвандии гурӯҳи аҳоли то ба ҷудокунии ҳудудӣ дар ҷойи маҳсус) ба роҳ мондааст. Барои аҳолии беш аз 20 млн нафараи африқоӣ фақат 13 дарсади қаламрави мамлакат ҷудо карда шудаасту ҳалос.

Дар мамлакатҳои рӯбаинкишоф низ зиддиятҳои байниқабилавӣ, халқиятҳои, миллатҳои вучуд доранд.

Таъмин намудани тараққиёти озодона ва баробарҳуқуқии тамоми миллатҳои ва халқиятҳои яке аз вазифаҳои хайрхоҳонаи башарият мебошад. Зеро ҳоло ҳам дар дунё нуқтаҳои «тафсон» вучуд доранд, ки онҳо сабабҳои миллӣ ва ноҳиявӣ доранд. Задухӯрдҳои байни давлати Исроил ва фаластинҳо, муҳолифати басқҳои дар Испания, турку юнониҳо дар Кипр, задухӯрдҳои дар собиқ Югославия ва ғайраҳо аз ҳамин қабиланд.

Дар хотир доред

Миллат. Халқият. Давлатҳои як, ду ва гуногунмиллат. Оилаи забонҳо. Гурӯҳи забонҳо. Динҳои ҷаҳонӣ. Динҳои миллӣ.

Савол ва супориш

1. *Аз харитаи «Халқҳои ҷаҳон» истифода намуда, муайян кунед, ки халқҳои Мугулистон, Финландия, Мали, Тунис, Исроил, Тоҷикистон ба кадом оилаи забонҳо мансубанд.*

2. *Давлате, ки ба гурӯҳи давлатҳои якмиллати дохил мешавад, кадом аст:*

а) ИМА; б) Русия; в) Ҷопон; г) Шветсия.

Ибро
медонам

3. *Давлате, ки ба гурӯҳи давлатҳои думиллати дохил мешавад, кадом аст:*

а) Олмон; б) Бразилия; в) Белгия; г) Канада.

4. *Кадоме аз ин динҳо ба дини ҷаҳонӣ мансуб аст:*

а) ислом; б) буддодӣ; в) синтоизм.

5. *Кадоме аз ин динҳо ба дини миллӣ дохил мешавад:*

а) насронӣ; б) яҳудӣ; в) анимизм.

6. *Кадам динҳои миллиро медонед? Ҷаро онҳо ба динҳои ҷаҳонӣ табдил наёфтаанд?*

7. *Ҷаро дини яҳудӣ дар тамоми дунё паҳн шудааст, аммо дини ҷаҳонӣ маҳсуб намеёбад?*

8. *Ба васеъ паҳншавии забони англисӣ дар ҷаҳон кадом омил мусоидат кард?*

9. Агар шумо ба Канада сафар кунед, бояд кадом лугати гуфтугӯйиро бо худ дошта бошед:

а) англисӣ; б) фаронсавӣ; в) олмонӣ.

10. Барои чӣ муҳимтарин ва паҳншудатарин меъёри таснифоти миллатҳо забонро қабул намудаанд, на дигар чизро?

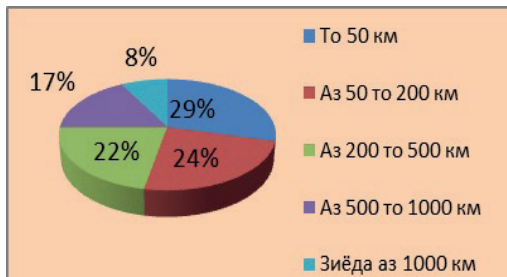
11. Забонҳои ҳинду, урду, панҷобӣ ва телугу паҳншудатарин забонҳои ҷаҳон мебошанд. Мардуме, ки бо ин забонҳо ҳарф мезананд, дар кадом давлатҳо маскун шудаанд?

§ 16. МАСКУНШАВИИ АҲОЛӢ: СОКИНИ ШАҲР ВА ДЕҲОТ

Кадам омилҳо сабаби асосии паҳншавии аҳоли дар қураи Замин шудааст? Дар кадом давлат ва ноҳияҳо зичии зиёди аҳоли ба назар мерасад? Дар кадом ноҳияҳои мамлакатҳои ҷаҳон аҳоли зиёдтар сокин шудааст? Сабабҳои зичаҳоли ё камаҳоли будан кадомҳоянд? Раванди шаҳришавӣ (урбанизатсия) чӣ гуна амалӣ мешавад? Шаҳрҳо аз якдигар чӣ тафовут доранд?

Чойгиршавӣ ва зичии аҳоли. Аҳолии ҷаҳон дар сатҳи хушкӣ нобаробар чойгир шудааст, қариб 80% дар нимқураи Шарқӣ ва камтар аз ин дар нимқураи Ғарбӣ чойгир буда, аҳолии нимқураи Шимолӣ нисбат ба Ҷанубӣ (фақат 10%) зиёдтар аст. Қисми зиёди

Расми 21. Чойгиршавии аҳолии ҷаҳон вобаста ба дурӣ аз баҳр

аҳоли дар минтақаҳои иқлимии муътадил, субтропикию субэкваторӣ дар баландҳои то 500 м аз сатҳи баҳр маскан гирифтаанд. Қариб нисфи сатҳи хушкии маскунгоҳ (ба ҳисоби миёна) дар як км² 25 нафар аҳоли дорад. Зичии аҳолии Замин (дар ҳар км²) ба ҳисоби миёна 52 нафар ва якҷоя бо Антарктида агар ба ҳисоб гирем, 48 нафарро ташкил мекунад. Майдони тамоман бе аҳоли 15 % сатҳи хушкиро ташкил медиҳад.

Ба ҷойгиршавии аҳоли бешубҳа муҳити географӣ таъсир мерасонад. Вале аҳамияти онро аз будаи зиёд нишон додан норавост. Зеро ҷойгиршавии аҳолиро, қабл аз ҳама ҷойгиршавии истеҳсолот муайян мекунад. Баробари тараққиёти истеҳсолот, таъсири омилҳои табиӣ султар гардида, мавқеи шароити иҷтимоию иқтисодӣ баланд мешавад. Дар ҷойгиршавии аҳоли омилҳои демографӣ низ таъсир мерасонад. Дарачаи баланд ва ё пасти афзоиши табиӣ аҳоли аз қабилҳои он омилҳои онд.

Аз сабаби он ки афзоиши табиӣ аҳоли дар қисмҳои алоҳидаи рӯйи Замин гуногун аст, ҷойгиршавии он низ дар қитъаҳои мамлакатҳои дунё фарқи калон дорад. Масалан, зичии аҳоли дар Аврупо ва Осиё аз зичии ҳисоби миёнаи дунё қариб се баробар беш аст; дар шимолу ҷануби Амрико ду баробар ва дар Австралию Океания 10 баробар кам. Мамлақати аз ҳама зичаҳолии ҷаҳон Бангладеш аст, ки дар 1 км² масоҳаташ 1000 нафар рост меояд. Ҷойҳои аз ҳама зичаҳолии дунёи имрӯза ноҳияҳои шарқии Осиё (Чин, Ҷопон, Кореяи Ҷанубӣ) мебошанд, ки дар онҳо зиёда аз 1,5 млрд аҳоли истиқомат мекунад. Ҷойҳои дувумро ноҳияҳои ҷануби Осиё – Ҳиндустон, Бангладеш, Шри-Ланка, баъд ҷанубу шарқӣ – Индонезия, Малайзия, Таиланду Филиппин, ноҳияҳои соҳили Атлантики Аврупо ишғол мекунанд.

НОБАРОВАР ҶОЙГИР БУДАНИ АҲОЛИ ДАР РҶИИ ЗАМИН БА ШАРОИТИ ТАБИИ ВА ИҚТИСОДИИ-ИҶТИМОИ ВОБАСТА АСТ.

Қариб 70% аҳолии сайёра дар 7 % қаламрави он зиндагӣ мекунанд. Аз нисфи зиёди сокинони сайёра дар хатти 200-километраи соҳили маскун шудаанд.

Шаҳрҳо ва шаҳришавӣ (урбанизатсия)

Пайдоиши шаҳрҳо таърихи қадима дорад ва дар ҷаҳони имрӯза шаҳрҳо қийи асосии маскуншавии аҳоли шудаанд. Яке

аз ҷараёнҳои муҳими иҷтимоӣ-иқтисодии ҳозира *шаҳришавӣ* мебошад.

Урбанизатсия (калимаи латинӣ *урб* – шаҳр) – афзоиши шаҳру аҳолии он, пурзӯршавии мавқеи он, васеъ паҳншавии тарзи ҳаёти шаҳрӣ мебошад.

Агар соли 1800 дар шаҳрҳо ҳамагӣ 3% аҳолии ҷаҳон маскун шуда бошад, соли 1900 – қариб 14%, соли 1950 – 29%, соли 1990 – 46% ва ҳоло 55% (с. 2018) аҳолии ҷаҳонро ташкил медиҳад. Дар аксари мамлакатҳои тараққикарда ҳиссаи аҳолии шаҳр 75-80% аст. Шаҳрҳо торафт ба маҳалҳои гирду атрофшон таъсири ҳамҷониба мерасонанд.

Дар мамлакатҳои рӯбаинкишоф ҳолати шаҳришавӣ (урбанизатсия) босуръат аст. Аҳолии шаҳрҳо дар Амрикои Лотинӣ зиёд аст – 2/3 дар Осиё 27 дарсад.

Чой	Агломератсия	Мамлакат	Аҳоли, млн. нафар
1	Токио	Ҷопон	36,7
2	Гуанҷжоу	Чин	26,4
3	Ҷакарта	Индонезия	26,0
4	Шанхай	Чин	26,0
5	Сеул	Кореяи Ҷанубӣ	25,5
6	Нью-Дехли	Ҳиндустон	23,7
7	Мехико	Мексика	23,6
8	Қарочи	Покистон	22,3
9	Нью-Йорк-Нюарк	ИМА	21,6
10	Сан-Паулу	Бразилия	21,4

Бузургтарин агломератсияҳои шаҳрӣ (2014)

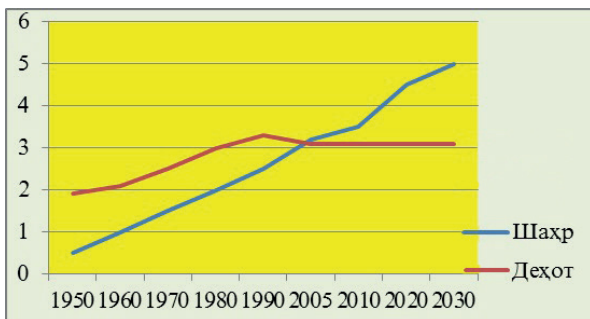
Шаҳришавӣ (урбанизатсия)-и мамлакатҳои нафтдор хусусияти хос дорад. Дар ин мамлакатҳо шаҳрҳои ҳозиразамони дорои шароити хуби зиндагӣ ба вуҷуд омадаанд. Аҳолии шаҳр дар Аморти Муттаҳидаи Араб (АМА) ба 90 дарсад, дар Қатар ба 87 дарсад, дар Кувайт ба 90 дарсад расидааст.

Дар мамлакатҳои рӯбаинкишоф дараҷаи шаҳришавӣ ба ҳисоби миёна 72 дарсадро ташкил медиҳад.

Аз ҳама дараҷаи баланди шаҳришавӣ ба мамлакатҳои мутараққӣ хос аст. Афзоиши босуръати аҳолии шаҳр дар мамлакатҳои рӯбаинкишоф низ мушоҳида мешавад.

Шаҳрҳои ба ҳам наздик бо ҳам якҷоя шуда, ба доираи шаҳри калон – «ядро» кашида мешаванду тавассути он агломератсияро ба вучуд меоранд, ки аҳолии онҳо 5-8 млн нафар ва аз ин ҳам зиёд аст.

Калонтарин агломератсияҳои ҷаҳон Токио, Нью-Йорк, Филадельфия, Мехико, Сеул, Сан-Паулу ва ғайра ба шумор мераванд. Якҷояшавии бузурги агломератсияҳои шаҳрӣ боиси ба вучуд омадани мегаполисҳо (калимаи юнонӣ *megas* – калон, *polis* – шаҳр) мешавад. Онҳо зинаи олии шаҳришавианд, яъне дар натиҷаи якҷояшавӣ ба амал омадаанд. Ташкилҳои мегаполиси Бостон – Вашингтон (Босван) дар ИМА (аҳолиаш беш аз 52 млн) мисоли он аст. Ин мегаполис дар соҳили уқёнуси Атлантик ҷойгир буда, аз қаламрави 7 иёлат ва округи Колумбия мегузараду ба ҳайати он чунин шаҳрҳои калон, мисли Нью-Йорк, Филадельфия, Вашингтон, Бостон ва дигар шаҳрҳо шомиланд. Ӯ мегаполис дар Ҷопон, соҳили уқёнуси Ором, ки зиёда аз 60 млн нафар аҳолиро дар бар мегирад (шаҳрҳои Токио, Иокогама, Кавасаки, Нагоя, Киото, Осака, Кобе ва дигарҳо) мебошад.

Расми 22. Динамикаи афзоиши аҳолии шаҳр ва деҳот (млрд нафар)

Чамъшавии саноату нақлиёти автомобилӣ дар шаҳрҳо шароити экологии онҳоро номусоид гардонид, ки ин боиси субурбанизатсия (ба атрофи шаҳр кӯчидани аҳолии шаҳрҳо) шудааст. Ҳоло ИМА-ро

«мамлакати назди шаҳрӣ» номидаанду дар он ҷойҳо 60 дарсади аҳолии агломератсия зиндагӣ мекунад. Аҳолии шаҳрҳои мамлакатҳои тараққикарда умуман хеле кам меафзоянд.

РАВАНДИ ШАҲРИШАВӢ (УРБАНИЗАТСИЯ) БА АФЗУДАНИ ШАҲРҲО, БА ВУҶУД ОМАДАНИ АГЛОМЕРАТСИЯ ВА МЕГАПОЛИС ОВАРДА РАСОНИД.

Аҳолии деҳот

Бо вучуди афзудани шаҳрҳо ҳоло ҳам қариб нисфи аҳолии ҷаҳонро деҳотиён ташкил медиҳанд. Шумораи умумии деҳот 15-20 млн адад буда, онҳо аз ҷиҳати ҳаҷм, шакл, бартарии касби одамонашон, дараҷаи тараққиёт ва таҳассуси хоҷагӣ фарқ доранд. Дар Африқо ва Осиё то ҳол аҳолии деҳот бартарӣ дорад.

Ду шакли асосии сокиншавии деҳотӣ мавҷуд аст: гурӯҳӣ ва парокандагӣ.

Дар мамлакатҳои Аврупо, Ҷопон деҳаҳои калон ба шаҳракҳо ҳамроҳ шуда, шакли сокиншавии гурӯҳиро пайдо кардаанд. Ба ин шакл хонаҳои махсуси берунишаҳрии одамони сарватманд (виллаҳо), шаҳракҳои наздишаҳрро ҳамроҳ мекунанд. Аксари аҳолии деҳоти ин мамлакатҳо касби ғайридеҳотӣ доранд.

Шакли парокандагӣ дар ИМА, Канада, Австралия, Зеландияи Нав паҳн шудааст, ки он дар намуди фермаҳо, шаҳракҳои наздишаҳрии дорои фермаҳои хизматрасонӣ мавҷуд аст. Аксари аҳолии онҳо ба кори ғайридеҳотӣ машғул мебошанд.

Дар мамлакатҳои рӯбаинкишоф сокиншавӣ хеле мухталиф буда, онҳо ба шароити табиӣ, таҳассус, дараҷаи камолоти хоҷагии деҳот вобастаанд. Деҳоти калон, бозорҳои марказии маҳаллӣ, дар ноҳияҳои плантатсиядор – шаҳракҳои ҳозиразамон зиёд буда, дар ноҳияҳои чорводорӣ сокиншавӣ умуман вучуд надорад. Шакли омехтаи сокиншавиро низ дар ин мамлакатҳо дидан мумкин аст.

Дар баробари ин барои аҳолии деҳот шакли кӯчии маскуншавӣ хос аст. Зеро мардуми кӯчӣ аслан ба чорводорӣ машғуланд. Ин намуди маскуншавӣ дар Саҳрои Кабир ва гирду атрофи он, аксар ноҳияҳои Афғонистон, Эрон, ғарби Покистон ва ғ. хос аст.

Ҳамин тавр, хусусияти асосии ҷойгиршавии аҳоли дар замони ҳозира фарқ доштани он аст ки онро боҳамтаъсиррасонии чунин омилҳо муайян мекунад: табиӣ, таърихӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва ғайра. Ҳиссаи аҳолии шаҳру деҳот қариб баробар аст. Ҳолати шаҳришавӣ (урбанизатсия) то ба пайдоиши агломератсия ва мегаполисҳо омада расидааст ва идоракунии он яке аз масъалаҳои муҳимми ҳозиразамон мебошад.

ҚАРИБ НИСФИ АҲОЛИИ ҶАҲОНРО СОКИНОНИ ДЕҲОТ ТАШКИЛ МЕДИҲАНД ВА ҚИСМИ АСОСИИ ОН БА ҚИТЪА- ҲОИ ОСИЁ ВА АФРИҚО РОСТ МЕОЯД.

Дар хотир доред

Урбанизатсия. Агломератсия. Мегapolis. Аҳолии деҳот. Аҳолии шаҳр. Кӯчманчиҳо.

Савол ва супориш

1. *Харитаи зичии аҳолии ҷаҳонро омӯzed. Ноҳияҳоero, ки дар онҳо зичии аҳоли зиёд ва кам аст ёbed. Бо ёрии харитаи табиӣ ва иқлимӣ алоқамандии зичии аҳолиро бо релйефи Замин, шароити иқлимӣ муайян кунед.*

2. *Ба ақидаи шумо, чаро имрӯз нақши шароити табиӣ дар ҷойгиришавии аҳоли оҳиста-оҳиста наст рафта, аммо нақши омилҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ меафзойд?*

3. *Калонтарин мегapolisҳои ҷаҳонро номбар кунед. Онҳо дар кучо ҷойгир шудаанд ва кадом шаҳрҳо ба онҳо дохил мешаванд?*

4. *Фарқи тарзи ҳаёти шаҳрӣ аз деҳот дар чист?*

5. *Чаро аҳолии мамлакатҳои рӯбаинкишиоф меҳоҳанд дар шаҳр зиндагӣ кунанд, аммо сокинони шаҳрҳои саноатӣ баръакс дар деҳа майли зиндагӣ доранд?*

Ибро
медонам

6. *Ҳиссаи аҳолии шаҳр дар ҷаҳон чанд фоизро ташкил медиҳад?*

а) аз 1 то 5%; б) аз 5 то 15%; в) аз 40 то 55%; г) аз 75 то 85%.

7. *Оё масъалаҳои ҳозираи шаҳрҳои сараҳоли ҳалишавандаанд? Агар ҳа, пас бо кадом роҳҳо?*

8. *Ба фикри шумо, пайдоиши мегapolisҳо ба тараққиёти хоҷагӣ фойданок аст ё зарар дорад?*

9. *Бо истифода аз матни китоби дарсӣ, хусусиятҳои асосии шаҳришавиро номбар кунед. Шаҳришавӣ чӣ гуна ба сар задани мушкилоти экологӣ таъсир мерасонад.*

Ибро
мегазнам

10. *Оид ба яке аз калонтарин агломератсияҳои ҷаҳон маълумот тайёр кунед.*

§ 17. МУҲОЧИРАТИ АҲОЛӢ: НАМУД ВА ГЕОГРАФИЯИ ОН

Муҳоҷирати дохилӣ ва берунӣ гуфта чиро мефаҳмед? Қадом намудҳои муҳоҷирати дохилиро медонед? Муҳоҷирати аҳоли чӣ аҳаммият дорад? Одамонро чӣ маҷбур месозад, ки муҳоҷират кунанд?

Муҳоҷирати аҳолиро ҳаракати механикии аҳоли ҳам мегӯянд ва он сабабҳои мухталиф дорад. Сабабҳои асосии он иқтисодӣ, сиёсӣ, динӣ ва ғайра мебошанд.

Муҳоҷират дохилӣ ва берунӣ шуда метавонад. Муҳоҷирати берунӣ ё байналхалқӣ ду ҳел аст: эмигрантсия (барои доимӣ ва ё муҳлати дароз зиндагӣ кардан аз мамлакати худ ба дигар ҷо рафтани одамон) ва иммигрантсия (омадани одамон ба мамлакати дигар баҳри истиқомати доимӣ ва ё ба муҳлати дароз).

Муҳоҷирати (калимаи юнонии migration – муҳоҷират)-и аҳоли – ҷойивазкунии одамон, ки ба ивазкунии доимӣ, муваққатӣ ва мавсимии ҷойи истиқоматашон вобаста аст.

Муҳоҷирати дохилӣ таърихан қадима буда, дар даврони капитализм авҷ гирифтааст. Макони асосии эмигрантсия Аврупои Ғарбӣ буд, сабаби он муфлисшавии деҳқонону хунармандони хурд ва зиёдшавии бекорӣ буд. Тули солҳои 1815-1915 аз Аврупо ба ди-

гар кишварҳои дунё 35-40 млн нафар ҳичрат кардаанд. Аз ибтидои ҳичрат то Ҷанги Якуми Ҷаҳон аз Аврупо 60 млн нафар ҳичрат кардаанд. Қисми зиёди онҳо ба ИМА, Канада, боқимондашон

дар Амрикои Чанубӣ, Австралия, Зеландияи Нав ва мамлакатҳои алоҳидаи Африқо сокин шуда, ҳолати забту мустамликакуниро ба амал оварданд. Дузабонӣ дар Канада (англисию фаронсавӣ), паҳншавии забонҳои испанию португалӣ дар Амрикои Чанубӣ натиҷаи муҳоҷират мебошад.

Мақони дигари эмигрантсия Осиё буд ва эмигрантҳои асосӣ коргарони чину ҳиндӣ буданд.

Баъди Чанги Якуми Чаҳон ҳаҷми муҳоҷирати берунӣ кам шуда, симо ва географияи он дигар шуд. Мавқеи муҳоҷирати байниқитъавӣ кам ва мавқеи ҳичрати дохилию қитъавӣ зиёд шуд. Мақони асосии муҳоҷирати меҳнатӣ Аврупои Ғарбӣ шуд, ки ба он ҷо 13-14 млн нафар аз чануби Аврупо ва шимолӣ Африқо, Туркия омада, ба корҳои «сиёҳ»-у каммузд машғуланд. Дар Швейтсария ҳиссаи коргарони хориҷӣ 1/4, дар Олмон 10 дарсади аҳолии фаъолро ташкил доданд.

Шарқи Наздик ба яке аз ноҳияҳои калони муҳоҷират табдил ёфтааст. Истихроҷи нафт дар Арабистони Саудӣ ва Қувайт бо нури коргарони хориҷӣ фаъолият мекунад.

Минтақаҳои асосии иммигрантсия дар шароити имрӯза Аврупои Ғарбӣ (Олмон, Фаронса, Британияи Кабир, Швейтсария), ИМА, Канада, Австралия, Исроил мебошанд.

Барои Чин 30 млн коргари эмигрантсияшуда мавқеи калони иқтисодӣ доранд. Аксари онҳо ба азнавсозии иқтисодии мамлақати худ ёрии моддию илмӣ мерасонанд. Мутахассисони ба ватани худ баргашта аз 1/4 ҳиссаи профессорону дотсентҳои мамлақатро ташкил додаанд.

Солҳои охир дар олами капиталистӣ шакли нави муҳоҷират пайдо шуда, ки он номи «*фирори мағзҳо*»-ро гирифтааст. Моҳияти он аз ҷалбукии олимони муҳандисон, духтурҳо ва дигар мутахассисони баландиқтисос иборат аст. Манбаи асосии ин намуди муҳоҷират мамлакатҳои рӯбаинкишоф мебошанд. Ин ҳолат ба ин мамлакатҳо зиёни иқтисодию маданӣ, аммо ба мамлакатҳои тараққикарда фоида меоварад.

Ба мамлакатҳои содиқунандаи қувваи корӣ давлатҳои Осиё (Ҳиндустон, Индонезия, Бангладеш, Покистон, Филиппин, Шри-Ланка, Чин) ва Амрикои Лотинӣ (Мексика, Колумбия, Ямайка, Чили, Парагвай ва ғ.) дохил мешаванд. Маркази муҳоҷирони меҳнатӣ ИМА, Канада, мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ ва

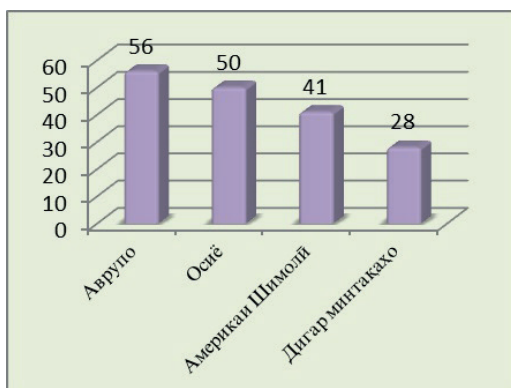
мамлакатҳои истихроҷкунандаи нафт дар Шарқи Наздик (Арабистони Саудӣ, Қувайт ва ғ.) мебошанд. Солҳои охир ба таври интенсивӣ ворид шудани муҳоҷирони меҳнатӣ ба Русия, Ҷумҳурии Корея, Аргентина, Бразилия ва ғайра ба назар мерасад.

Муҳоҷирати дохилӣ асосан аз ҳаракати аҳолии деҳот ба шаҳр, ҳаракати байнишаҳрии аҳолии иборат буда, барои тамоми давлатҳо хос аст. Муҳоҷирати дохилӣ дар мамлакатҳои рӯбаинкишоф пуравч аст.

Муҳоҷирати кӯчманчигӣ (чорводорон) низ ҳаракати аҳолии аст, вале он шакли махсуси фаъолияти хоҷагӣ ва тарзи ҳаёти ба он алоқаманд дорад. Кӯчманчиёни ҳозира асосан чорводорони биёбону нимбиёбонҳо мебошанд.

Бисёр мамлакатҳо сиёсати муҳоҷиратро ба роҳ мондаанд, ки ҳадафи он идоракунии муҳоҷирати берунӣ дохилӣ аст.

Ҳамин тавр, ҳолати муҳоҷират ба таркиби аҳолии, соҳаҳои иҷтимоӣ хоҷагӣ таъсир расонида метавонад. Хусусият ва самтҳои муҳоҷирати берунӣ дар давраҳои таърихӣ гуногун буд. Баҳисобгирии ҳолатҳои муҳоҷират барои афзоиши иҷтимоӣ иқтисодии ҳар як мамлакат муҳим аст.

Расми 23. Шумораи муҳоҷирони байналмилалӣ дар ибтидои асри XXI (млн нафар)

МУҲОҶИРАТ БА ТАРКИБИ АҲОЛИИ МАМЛАКАТ ВА МИНТАҚАҲОИ ҶАҲОН, СОҶАҲОИ ИҚТИСОДӢ ВА ИҶТИМОИИ ОНҲО ТАЪСИРИ ЗИЁД МЕРАСОНАД.

Илова ба матн (далелҳои ҷолиб)

1. Соли 1820 шумораи аҳолии дунё ба 1 млрд расид. Соли 1927 ба 2 млрд, соли 1960 – 3 млрд, соли 1974 – 4 млрд, соли 1987 – 5 млрд ва дар охири соли 1999 ба 6 млрд ва октябри соли 2011 ба 7 млрд расид.

2. Ҳар сол дар сайёра 130 млн тифл таваллуд мешавад. Ба таври дигар гӯем, ҳар дақиқа – 144 кас, ҳар соат – 8,6 ҳазор кас, ҳар шабонарӯз – 207 ҳазор кас ба дунё меояд.

3. Дар давлати Қатар ба сари 100 зан бештар аз 307 мард рост меояд.

4. Аз рӯйи шумораи кӯдакон дар дунё ҷойи аввалро Ҳиндустон (358 млн), ҷойи дуюмро Чин (263 млн) мегиранд. Аз ҳама давлати серкӯдак Нигер (50% аҳоли), сипас Буркино-Фасо, Конго ва Замбия (то 46%) мебошанд. Вале бо сокинони куҳансол Ҷопон (21,5%) ва Италияю Олмон (то 20%) пешсафанд. Куҳансолон аз ҳама камтар дар давлати Амороти Муттаҳидаи Араб, Уганда ва Мавритания (1-2%) ба назар мерасад.

5. Аз забонҳои оилаи ҳиндуаврупоӣ аз ҳама бештар забони англисӣ паҳн шудааст, ки бо ин забон 530 млн одам, бо забони испанӣ – 500 млн, ҳиндӣ – 450 млн, русӣ – 250 млн, португалӣ – 240 млн, банғолӣ – 230 млн, фаронсавӣ – 130 млн ва олмонӣ 120 млн кас гуфтугӯ мекунанд.

6. Дар ҷаҳон ҳамагӣ чанд давлат (Боливия, Мексика, Перу, Эфиопия, Афғонистон) ҳаст, ки аксари аҳолии онҳо дар баландии зиёда аз 1000 м аз сатҳи баҳр зиндагӣ мекунанд. Аммо дар Боливия, Перу ва Чин (Тибет) баландии макони зиндагии одамон то ба 5000 м аз сатҳи баҳр мерасад.

7. Соли 2010 дар дунё 467 агломератсияи шаҳрҳо бо аҳолии зиёда аз 1 млн нафар ба қайд гирифта шуд, ки 246-то – дар Осиё, 63 – дар Амрикои Лотинӣ, 53 – дар Аврупо, 51 – дар Африко, 48 – дар Амрикои Шимолӣ ва 6 – дар Австралияю Океания ҷойгир шудаанд. Дар байни давлатҳо аз ҳама бештар дар Чин – 113, Ҳиндустон – 48 ва ИМА – 43 агломератсия мавҷуд аст.

8. Соли 1931 дар дунё баландтарин бино бо номи Эмпайр Стейн Билдинг дар Нью-Йорк (102 ошона бо баландии 381 м) сохта шуда буд. Солҳои минбаъда чунин биноҳои баланд дар Шанхай (492 м), Сян-ган (415 м), Тайбэ дар Тайван (448 м) қомат афрохтанд. Соли 2009 дар Дубай (Амороти Муттаҳидаи Араб) бинои бисёррошона бо номи «Бурҷи Халифа» то баландии 828 м бо 162 ошона ба истифода дода шуд. Барои бо барқ таъмин намудани ин бино неруғоҳи бо қувваи бод коркунанда ва дар майдони 15 ҳазор м² батареяҳои офтобӣ кор мекунанд.

9. Ҳама шаҳрҳои ҷаҳон сола ба муҳити атроф то 3 млрд тонна партовҳои саноатӣ маишӣ, зиёда аз 500 км³ обҳои партови саноату ҳоҷагиро мерезанд. Барои муқоиса: дар қураи Замин 578 вулқони амалкунанда мавҷуд аст, ки то 2,5 млрд тонна моеъ, хокистар, буғи об ва газҳои ҳархела ба берун сар медиҳанд.

Дар хотир доред

Муҳоҷират. Муҳоҷирати дохилӣ ва беруна. Эмигрантсия. Иммигрантсия. «Фирори мағзҳо». Мамлакатҳои содиркунандаи қувваи қорӣ. Маркази қалби қувваи қорӣ.

Савол ва супориш

1. Ноҳияи асосии муҳоҷиратро дар гузаштаю имрӯза ҷудо кунед.

2. Рафти муҳоҷирати дохилӣ ба кадом тараф аст?

3. Фарқи байни муҳоҷирати дохилию берунӣ дар чист?

4. «Фирори мағзҳо» чист ва зиёну фоидаи онро кӣ мебинад?

5. Кӯчманчигӣ аз дигар шаклҳои муҳоҷират чӣ тафовут дорад?

6. Хориҷ шудан аз кишвари худ ба дигар мамлакат бо мақсади зисти доимӣ ё муваққатӣ, инро:

а) эмигрантсия;

б) иммигрантсия меноманд.

7. Сабабҳои муҳоҷирати меҳнатӣ дар Тоҷикистон кадомҳоянд? Ҷиҳатҳои мусбат ва манфӣи онро фаҳмонед.

Ибро
мелонам

БОБИ IV. ИНҚИЛОБИ ИLMЇ-ТЕХНИКЇ ВА ХОҶАГИИ ҶАҶОН

§ 18. ХУСУСИЯТҶОИ ТАШАККУЛИ ХОҶАГИИ ИМРЪЗАИ ҶАҶОН

*Тақсимоти байналмилалӣ кор дар ҷаҳон ба кадом омилҳои асосӣ во-
баста аст? Кадом ҳолат ба пайвастагии ягонаи иқтисодӣ кумак мера-
сонад? Сохтори хоҷагии ҷаҳон чӣ гуна аст?*

Мафҳуми хоҷагии ҷаҳон. Иқтисоди ҷаҳон маҷмӯи хоҷагиҳои миллии ҳамаи мамлакатҳои дунё буда, онҳоро муносибатҳои иқтисодии ҷаҳонӣ ва тақсимоти байналмилалӣ кор алоқаманд кардааст. Хоҷагии ҷаҳон тамоми мамлакатҳои дунёро фаро гирифтааст ва ба он зиддиятҳои дохилӣ хос мебошад.

Пайдоиши хоҷагии ҷаҳон аҳамияти таърихӣ дорад ва қариб тамоми таърихи инсониятро фаро мегирад.

Кашфиёти бузурги географӣ боиси қитъаҳои Аврупою Осиё ва Амрикоро фаро гирифтани соҳаи қорводорӣ шуд. Муомилоти мол дар байни қитъаҳои олам боиси ташкилҳои бозори ҷаҳонӣ шуд. Васеъшавии минбаъдаи ин бозорро тараққиҳои нақлиёт таъмин кард. Нақлиёти баҳрӣ ва нақлиёти роҳи оҳан алоқаи доимии байниқитъавию дохилиқитъавиро васеъ ва устувор кард. Барқароршавии алоқаҳои доимии тичоратию молиявӣ ва истеҳсолӣ дар байни мамлакатҳо, ноҳияҳо ва қитъаҳои аз ҳам ҷудои бисёрасраи

миллӣ-хочагиро, ки садди роҳи пешравихоӣ иҷтимоӣ-иқтисодии ҷаҳон буданд, аз байн бардошт.

Ибтидои пайдоиши хочагии ҷаҳон аз давраи мануфактураи тараққиёти капитализм (асрҳои XVI–XVII) оғоз ёфта, дар асрҳои XIX–XX ташкилбунӣ он ба охир расидааст. Дар ин давра дар мамлакатҳои Аврупо индустрияи калони моншинсозӣ инкишоф ёфта, он овардани ашёи хоми зиёдеро талаб мекард. Пайдоиши сохтори мустамликадорӣ хочагии аксари мамлакатҳои мустамликаро ба манбаи ашёи хоми давлатҳои империалистӣ табдил дод.

Сармоядорӣ ҳокими ягонаи иқтисоди ҷаҳон шуд. Вале ин ҳолат дар давом накард. Аз олами сармоядорӣ берун шудани собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ дар соли 1917 ва баъдтар як қатор давлатҳои Аврупои Шарқӣ ва Осӣ, иқтисоди ҷаҳониро ба ду сохтор ҷудо кард. Вале он ягонагии мавҷудияти худро гум накард. Зеро ба муносибатҳои иқтисодии ҷаҳон монеаҳои иҷтимоӣ бегонаанд.

Робитаҳои иқтисодии мамлакатҳои Шарқ ва Ғарб торафт нав мешаванд, ки муҳимтаринаш савдои тарафайн, таъсиси корхонаҳои муштарақ, алоқаҳои илмию техникӣ ва ғайра мебошанд. Ғарб барои маҳсулоти худ бозори фурӯш, Шарқ ба ивази молҳои дар бозори ҷаҳонӣ камхаридори худ технологияи нав ва асҳори устувор мегирад. Табиати инсоният ягона аст. Аз ин ҷиҳат, ҷамъияти инсонӣ ҳатман ба ташкил додани сохтори иқтисодии барои ҳаёташ беҳтарин мекӯшад. Бездимодӣ ба пешрафти иқтисодии ҷаҳон боиси қафомонии соҳаҳои муҳим дар ҳама гуна мамлакат мешавад.

Мафҳуми инқилоби илмию техникӣ (ИИТ)

Инқилоби илмию техникӣ чӣ маънӣ дорад? Вай ба сохтори иқтисоди ҷаҳонӣ чӣ таъсир мерасонад?

Тамоми тараққиёти тамаддуни инсониятро бе пешрафти илму техника тасаввур кардан ғайриимкон аст. Тӯли зиёда аз 200 соли охир дар ҷаҳон се давраи инқилоби саноатӣ ба амал омад. Якумин давраи инқилоби саноатӣ ба пайдоиши аввалин мошинаи буғӣ аз ҷониби Ч. Уатт дар Англия иртибот дорад. Оғози давраи дуюмро ба васеъ шудани истифодаи ҷараёни барқ, нафт ва маҳсулоти нафтӣ, ихтироъ намудани автомобил ва ғайра марбут медонанд. Аммо ибтидои давраи сеюми инқилоби илмию техникиро (миёнаи асри XX) ба ихтирои мошинаҳои ҳисоббарорӣ (ЭВМ) марбут медонанд.

ИИТ аз миёнаи асри XX оғоз ёфта, минбаъд васеъ шуд. Аломатҳои он хеле мухталиф буда, ба тамоми қисмҳои таркибиаш (илм, техникаю технология, истеҳсолот, идоракунии) марбут аст.

Дар давраи ҳозира дар инқилоби илму техника чор хусусияти асосиро муайян кардаанд:

Инқилоби илмию-техникӣ давраеро меноманд, ки дар тӯли он дар тараққиёти илму техника чаҳиши сифатӣ ба амал омада, ин чаҳиш қувваҳои истеҳсолкунандаро ба қуллаи нав месозад, илм ба қувваи бевоситаи истеҳсоли табдил меёбад.

1. ИИТ ҳодисаи универсалӣ буда, тамоми соҳаҳо, симои қор, маишат, фарҳанг ва рӯҳияи одамонро дигар месозад. Ҷиҳати географии он дар паҳншавиаш (дар ин ё он дараҷа) дар тамоми дунё, сатҳи географии Замин ва фазои кайҳонӣ зоҳир мешавад.

2. Афзоиши азнавсозиҳои беҳадди илмию техникӣ. Ҳоло фосилаи кашфиёти илмию техникӣ ва дар амалия ҷорикунии онҳо хеле кӯтоҳ шуда, азнавкунии маҳсулот босуръат ва доимӣ шудааст. Имрӯзҳо номгӯи маҳсулоти баъзе соҳаҳо дар давоми 15-20 сол пурра нав карда мешаванд.

3. Мавқеи инсон дар ҷараёни истеҳсолот ба қуллаи дигар шудааст. Инсон ҳоло на ҳамчун «узви иловаи мошин», балки ҳамчун омили фаъолу асосии истеҳсолот гардидааст. Талабот ба дараҷаи касбии он низ зиёд шудааст.

4. Хусусияти муҳими ИИТ дар солҳои Ҷанги Дувуми Ҷаҳон ҳамчун инқилоби ҳарбӣ-техникӣ пайдо шудани он аст. Тарқиши гулулаи атомӣ соли 1945 дар шаҳри Хиросимаи Ҷопон ибтидои пайдоиши он буд.

ИИТ имрӯза ҳодисаи хеле мураккаб буда, ҳамаи қисмҳои таркибиаш (илм, техника, истеҳсолоту идоракунии) бо якдигар таъсир мерасонанд.

Илми ҳозиразамон ба маҷмӯи мураккаби дониш табдил ёфтааст. Дар дунё беш аз 8 млн коркунони илмӣ фаъолият мекунанд. Имрӯз истеҳсолотро бе илм тасаввур кардан амри муҳол аст, ки он дар талаботи илмии истеҳсолот зоҳир мешавад. Дар дунёи мутараққӣ 2-3 дарсади даромади солона дар соҳаи илм харҷ карда мешавад. Маҳсулоти илмталаб (маҳсулоти саноати дастгоҳсозӣ, мошинсозии электротехникӣ, саноати кайҳонӣ ва ғайра) дар савдои берунаи ИМА, Ҷопон, Олмон, Англия, Фаронсаю Италия мавқеи муҳим пайдо кардааст. Техникаю технологияи ҳозира бо ду роҳ инкишоф меёбанд:

Расми 24. Мазмуни асосии ИИТ

Эволютсионӣ ва револутсионӣ (инқилобӣ). Роҳи якум дар тақмили минбаъдаи техникаю технологияи амалқунанда (зиёдшавии иқтидори истеҳсоли мошину дастгоҳҳо ва баробарии воситаҳои нақлиёт) падидор мегардад. Зиёдшавии иқтидори истеҳсоли печи домнагӣ дар Чопону Русия (5,5 млн тонна), борбардории киштиҳо дар Чопону Фаронса (500-550 ҳазор тонна) мисоли равшананд.

Роҳи инқилобӣ техникаю технологияро ба таври кулӣ нав месозад. Пайдоиши истеҳсолоти техникаи электронӣ мисоли

он аст. Беҳуда нест, ки ҳоло дар хусуси «асри электронӣ» суҳан меронанд.

Роҳи асосии ҳозираи тараққиёти илму техника роҳи инқилобӣ аст ва ҳоло он бо шаш самти асосӣ тараққӣ мекунад.

Самти аввал, электронии истеҳсолот буда, тамоми фаъолияти инсон бо техникаи электронӣ-ҳисоббарорӣ (МЭХ) мусаллаҳ карда шудааст. Ҷараёнҳои технологияи истеҳсолот такмил ёфтаанд. Таҷҳизоти электрониро дар соҳаи маориф, тандурустӣ ва хизмати маишӣ аҳоли ба таври васеъ истифода мебаранд. Шумораи мошинҳои электронии ҳисоббарор ба даҳҳо млн расида, истеҳсоли роботҳо, манипуляторҳо хеле зиёд шудааст ва онҳоро дар истеҳсолоти меҳнатталабу зарарнок васеъ истифода мекунаанд. ИМА, Ҷопону Олмон анбори калони МЭХ доранд.

Самти дуюм, азнавсозии хоҷагии энергетикӣ буда, ба қувва таъминкунӣ, истифодаи васеътари сарчашмаҳои нави қувва (атом, қувваи Офтобу обҳои геотермалӣ ва ғайра) нигаронида шудааст.

Самти сеюм, истеҳсоли зиёди навъҳои мухталифи масолеҳи нав (нимноқилҳо, нахи оптикӣ, масолеҳи сафолӣ ва истифодаи васеи металлҳои нодиру камёфт)-ро дар назар дорад.

Самти чорум, тезшавии суръати биотехнологӣ аст, ки он дар соҳаи истихроҷи маъдан, нобудкунии ҳашароти зараровари кишоварзӣ, ҳосилкунии энергия аз партови истеҳсолии соҳаҳои гуногун истифода мешавад ва яке аз самтҳои ояндадор аст. Ин самт ҳам дар ИМА, Ҷопону Олмон, Фаронсаю Русия дар инкишоф аст.

Самти панҷумро самти кайҳонӣ мегӯянд тараққии он соҳаи саноати нав – аэроқайҳониро ба вучуд овард. Истеҳсоли аксари мошинҳо, дастгоҳҳо, хӯлаҳои нав маҳсулоти ин соҳа буда, кайҳоншиносӣ боиси пайдоиши технологияи кайҳонӣ ва заминшиносии кайҳонӣ гардид.

Дар замони ҳозира аҳаммияти иқтисодии истифодаи ҳамсафарони телевизионӣ ва навигатсиониро кӣ намедонад? Дар саноати кайҳонӣ имкониятҳои зиёди ҳалли проблемаҳои иттилоотӣ, энергетикӣ ва тиббӣ маҳфузанд.

Идоракунии истеҳсолот дар замони ИИТ аҳаммияти хоса пайдо кардааст. Зеро мураккабшавии истеҳсолотро ба усули қуҳна идора кардан амри ғайриимкон аст. Тайёрии маҳсули касбӣ зарур аст.

Пайдоиши илми маҳсус – кибернетика талаби замонавии соҳаи идоракунии ва илми иттилоотӣ аст. Ҳаҷми донишҳои илмӣ

ва микдори сарчашмаҳои иттилоотӣ торафт зиёд шуда, аз ахбори одии коғазӣ ба ахбори мошинӣ гузаштанро тақозо намуда, тавасути он истехсоли техникаи мухталифи компютерӣ тавлид ёфт. Барои идоракунии он мутахассисони барнома ва операторони махсус тайёр карда мешаванд.

Автоматикунонӣ на танҳо соҳаи меҳнати ҷисмонӣ, инчунин соҳаҳои фаъолияти фикрию интеллектуалӣ, илм, маориф, молия, хизматрасонӣ, маиширо фаро гирифтааст ва ташкили системаи идоракунииҳои автоматӣ ифодаи он мебошад. Ин системаҳо ҳаҷми зиёди ахбори мухталифро ҳамчун карда, кор карда мебароянд.

Пайдоиши системаи идоракунии автоматӣ дар қори ҷойгиркунии истехсолот низ бетаъсир намондааст. Аксари соҳаҳои истехсолии илмталаб дар шаҳрҳои калону агломератсияҳои шаҳрӣ мавҷуданд. Зеро онҳо марказҳои асосии ташкили сарчашмаи ахборанд.

Ҳамин тариқ, ИИТ дар сохтори соҳавӣ ва ҷойгиркунии соҳаҳои хоҷагии ҳаҷон таъсири назаррас гузоштааст. Мавқеи баъзе соҳаҳо, ки муддати тӯлонӣ иқтисодии бузурги мамлакатҳо буданд, паст шуда, болоравии соҳаҳои маҳсулоти илмталаб ба амал омадааст. Муттаҳидкунии соҳаҳои гуногуну пайдоиши маҷмӯаҳои байнисоҳавӣ руҳ додааст.

Таносуби байни соҳаҳои истехсолию ғайриистехсолӣ ба қуллӣ тағйир ёфтааст. Электронияу автоматикунонии истехсолот, зиёдшавии талабот ба молҳои истеъмолӣ, афзоиши коркунони соҳаи такмили интеллектуалии ҷамъият (мактаб, системаи таҳсилоти олий, фаъолияти нашриёт, радио, телевизион ва ғайра) боиси афзоиши мавқеи соҳаҳои ғайриистехсолӣ шудаанд.

Таъсири ИИТ-ро таркиби қаламравии хоҷагӣ дар тағйирёбии характери таъсири омилҳои ҷойгиркунии қадима, мазмуни нав пайдокунии онҳо, пайдоиши омилҳои нав (экологӣ, илмталабӣ ва ғайра) мебинем.

1. Омилҳои ҳудуд яке аз қисмҳои муҳимми муҳити географӣ буда, ҷӣ қадаре ки ҳаҷми он қалон бошад, захираҳои табиӣ он ҳамон қадар зиёду мухталифанд ва роҳҳо (вариантҳо)-и гуногуни ҷойгиркунии истехсолоту аҳолиро тақозо доранд.

2. Омилҳои мавқеи иқтисодӣ-географӣ, ки аломатҳои гуногун (мавқеи марказӣ, дохилӣ, ҳамсоғӣ, наздибаҳрӣ) дорад. Мавқеи дохилӣ тараққиёти сустан ва мавқеи наздибаҳрӣ боиси тараққиёти суръатнок шуда метавонанд.

3. Омилҳои захираҳои табиӣ, ки дар аввалҳо соҳаҳои истеҳсолот дар ноҳияҳои ашёи хом (мисли саноати металлургӣ, сӯзишворӣ-энергетикӣ ва ғайра) ҷойгир карда мешуданд. Дар даврони ИИТ чунин ҷалбкунӣ суст шуд. Ин бештар ба соҳаҳои навтарини илмталаб хос аст.

Вале барои соҳаҳои саноати истихроҷ омили захираҳои табиӣ то ҳол чизи асосӣ аст. Он чиро низ қайд кардан лозим аст, ки қисми зиёди захираҳои ҳавзаҳо ва қонҳои ҷаҳон тамом шудаанду саноати истихроҷ ба ноҳияҳои нави мушкилгузару зеробӣ майл дорад ва ин ҳам тавассути ИИТ ба амал омад.

4. Омилҳои нақлиёт то замони ИИТ, ки дар ҷойгиркунӣ қариб мавқеи ҳалқунандаро мебозид. Такмили нақлиёт ҳароҷоти боркашониро кам карда, барои фурӯши маҳсулоти корхонаҳои таҳассусӣ ба масофаҳои хеле дур ва ҳаракати зиёди аҳоли, барои ҳаракати истеҳсолот ба ноҳияҳои наздибаҳрӣ ва ташкилҳои ноҳияҳои нави азхудкунӣ имконият ба вучуд овард. Аз ин нигоҳ, омили нақлиёт дар даврони ИИТ ҳам ба ҷойгиркунии истеҳсолот, махусан дар масоҳатҳои бузург таъсири калон дорад.

5. Омилҳои захираҳои меҳнатӣ. Ба шумо аён аст, ки ин омил ҳамеша дар ҷойгиркунии истеҳсолот таъсир дошт ва дорад. Зеро мавҷудияти қувваи кории озод фаъолияти хоҷагиро ба худ «мекашад» ва набуданаш «тела» медиҳад. Ин ҳолат аз ҳама беш ба соҳаҳои меҳнатталаб хос аст.

6. Омилҳои мутамарказонии ҳудудӣ, ки таъсири онро мо дар қалоншавии ҳаҷми корхона, зиёдшавии самаранокии он, ҷамъшавии аҳоли дар марказҳои қалони саноатӣ, гиреҳҳои нақлиётӣ ва агломератсияҳои шаҳрӣ мебинем. Ин марказу гиреҳҳо ва ноҳияҳои ҷамъиятии истеҳсолоту аҳоли маркази ба худ хоси тамоми ҳаёти хоҷагии ин ё он мамлакатро ба вучуд овардаанд. Масалан, дар ноҳияи саноатии Рури Олмон ҳазорҳо заводу шахтаҳо, истгоҳҳои барқӣ ва дигар муассисаҳо ҷамъ оварда шудаанд. Вале набояд фаромӯш кард, ки дар замони ҳозира акси концентратсия, яъне ҳолати пароканда (чудо-чудо)-гии истеҳсолот ба анъана даромадааст. Яъне, сохтани корхонаҳои ҳаҷман хурду миёна шиори замонавӣ шудааст. Зеро ин амалиёт барои иқтисодиёт фоидаовар, воситаи хифзи муҳити атроф ва урбанизатсияи оқилона аст.

7. Омилҳои илмталабӣ дар замони ИИТ омили муҳимми ҷойгиркунии истеҳсолот шудааст. Соҳаҳои нави илмталаб дар

марказҳои калони илмию шахрҳои калон ва агломератсияҳои шахрӣ ҷойгир карда шудаанд ва шахрҳои махсуси илмию техники ташкил ёфтаанд. Дар Фаронса нисфи кормандони илмию техники дар Париж, дар Ҷопон – дар Токио ҷамъ омадаанд. Дар тамоми ҷаҳон интегратсияи илм бо истеҳсолот пайдо шудааст ва натиҷаи он ташкилҳои маҷмӯаҳои илмию истеҳсолӣ (паркҳои илмию тадқиқотӣ, технополисҳо) мебошанд ва шиори онҳо «аз идеяи илмию техники то маҳсулоти тайёр» аст. Мисоли равшани он водии Силикони ИМА мебошад.

8. Омили экологӣ дар замони ИИТ аҳаммияти махсус пайдо кардааст, ки зухуроти он норасоҳои қаламрави оби нӯшокӣ, зиёдшавии харочот барои тозакунии обу партовҳои саноатӣ, бадшавии вазъи муҳити атроф ва пайдоиши дигар масъалаҳои Ҷамин тавр, ИИТ ба тамоми ҷабҳаҳои ҳасти имрӯзаи башариат ва ҳуди инсон муҳити зиндагии он таъсир мерасонад. Иқтисоди ҷаҳонӣ ба организми ягона табдил ёфтаасту берун аз он ягон давлати ҷаҳон муътадилона инкишоф карда наметавонад.

ҶАҲОНИ ИМРӮЗАРО ДАРАҶАИ БАЛАНДИ РУШДИ ИИТ ФАРОГИРИФТААСТ, КИ БА ТАМОМИ САМТҲОИ ҲАЁТИ ҶАМЪИЯТИ – ИЛМ, ИСТЕҲСОЛОТ, ХУСУСИЯТИ МЕҲНАТ, МАДАНИЯТ, ХИЗМАТРАСОНӢ, ПСИХОЛОГИЯИ ОДАМОН БЕВОСИТА ТАЪСИР МЕРАСОНАД.

Дар хотир доред

Ҳоҷагии ҷаҳон. Пайдоиши ҳоҷагии ҷаҳон. Кашфиёти бузурги географӣ. Сохтори мустамликадорӣ. Робитаҳои иқтисодӣ. Инқилоби илмӣ-техникӣ. Инкишофи илмӣ-техникӣ. Илм. Истеҳсолот. Хусусияти кор. Фарҳанг. Хизматрасонӣ.

Савол ва супориш

1. *Омилҳо ва шароити пайдоиши ҳоҷагии ҷаҳон кадоманд? Онҳоро шарҳ диҳед.*
2. *Шароити табиӣ-географӣ ба таҳассуси ҳоҷагӣ чӣ гуна таъсир мерасонад?*
3. *Оё мафҳуми «тақсимоти ҷамъиятии меҳнат» аз мафҳуми «тақсимоти географӣ меҳнат» фарқ дорад?*
4. *Таҳассуси иқтисод ба мамлакат чӣ фоида меорад?*
5. *Тафовути мафҳумҳои «инкишофи илмӣ-техникӣ» ва «инқилоби илмӣ-техникӣ»-ро шарҳ диҳед.*
6. *Ба қувваи бевоситаи истеҳсолӣ табдил ёфтани илм чӣ маъно дорад?*

Ибро
мелонам

7. Чаро нақши омилҳои ҷойгиркунии истеҳсолот тағйир ёфтааст?

8. Вазъи ИИТ-ро дар мамлакати худ таҳлил карда, аз таъсири он ба ҷойгиркунии соҳаҳои истеҳсолот мисолҳо биёред.

9. Таъсири ИИТ дар пеширави таркиби истеҳсолот дар чӣ зоҳир шудааст?

10. Дар шароити ИИТ кадом соҳаҳо бо суръати баланд тараққӣ мекунанд?

11. Чаро дар давраи ИИТ нақши захираҳои табиӣ дар ҷойгиркунии соҳаҳои хоҷагӣ паст шудааст?

12. Чаро соҳаҳои наватаринро дар марказҳои илму маориф ҷойгир мекунанд?

13. Музди кори одамони баландихтисосу пастихтисос фарқ дорад ё не? Агар ҳа, сабабашро биғӯед?

14. Тафовут миёни табодулотии саноати асри XVIII ва инқилоби илмӣ-техникии ҳозираро шарҳ диҳед.

Ибро
метавонам

§ 19. ТАҚСИМОТИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ГЕОГРАФИИ МЕҲНАТ: ДАВЛАТҶО БА ИСТЕҲСОЛИ КАДОМ МАҲСУЛОТ МАШҶУЛАНД?

Мамлакатҳо чӣ гуна мавқеи худро дар таркиби иқтисоди умумиҷаҳонӣ пайдо мекунанд? Тақсими байналмилалӣ меҳнат гуфта чиро мефаҳмед? Ҷойгиршавии соҳаҳои истеҳсолот ба кадом омилҳо вобастагӣ доранд?

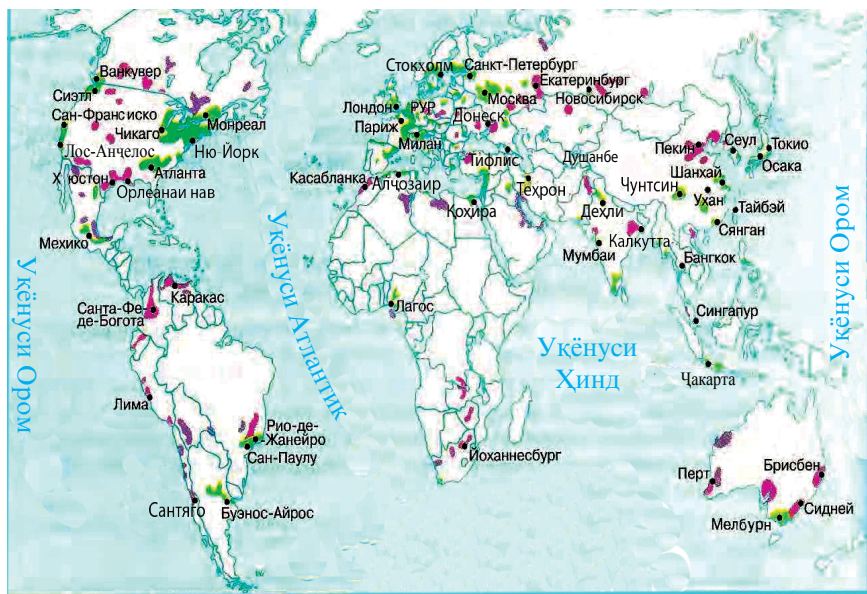
Тақсими географии меҳнат қисми таркибии тақсими ҷамъиятии меҳнат аст. Он ҳолати маҳсусгардонии худуд ва муомилоти маҳсулоту таҳассусёбӣ дар байни онҳо мебошад. Тақсими меҳнат натиҷаи тараққиёти ҳатмии ҷамъияти инсонӣ мебошад.

Таксимоти байналмилалӣ меҳнат – махсусгардонии мамлакатҳои алоҳида барои истеҳсоли ин ё он навъи маҳсулот ё хизматрасонӣ мебошад, ки онҳо бо мурури замон тағйир меёбанд.

Ҳатмӣ будани таксимоти меҳнат аз он сар мезанад, ки байни қаламравҳои алоҳида ҳамеша тафовут вучуд дорад (дар мавқеи географӣ, дар шароити истифодаи захираҳои табиӣ, дар шароити иҷтимоӣ-иқтисодӣ). Чунин фарқҳо боиси он мешаванд, ки бисёре

аз истеҳсолоти саноатию кишоварзӣ ба ҳудуди муайян вобаста карда мешаванд, яъне ин қаламравҳо ҳар кадоме ба истеҳсоли навъи алоҳидаи маҳсулот махсус гардонида мешаванд.

Барои пайдоиши чунин тахассус шароити зарурӣ лозим аст. Ин шароит инҳоянд: 1) мамлакате, ки дар таксимоти меҳнат иштирок дорад, бояд ягон бартарие дошта бошад (масалан, аз ҷиҳати бойгариҳои табиӣ); 2) бояд мамлакати ба ин маҳсулот ниёзманд мавҷуд бошад; 3) хароҷоти кашонидани маҳсулот то ҷойи фуруш ба мамлакати фурушанда бояд ғайриҷамъовар бошад.

● истихроҷкунанда ● саноати коркард ● истихроҷ ва саноати коркард

Расми 25. Муҳимтарин ноҳияҳои саноатиш ҷаҳон

Таксимоти байналмилалӣ географӣ меҳнат бо мурури замон тағйир меёбад.

Махсусгардонии мамлакатҳои алоҳида ба истехсоли навъи муайяни маҳсулот ва хизмат ҳаминро дар назар дорад, ки ин навъҳо на фақат барои қонеъгардонии талаботи худ, балки барои фуруш дар бозори ҷаҳонӣ низ истехсол карда мешаванд. Ин ҳолат дар ташкилҳои соҳаҳои байналмилалӣ таҳассус ифода меёбанд, яъне ҳамон соҳаҳо, ки ба истехсоли маҳсулоти содиротӣ машғуланд. Беҳуда нест, ки симои иқтисодии аксари мамлакатҳоро таҳассуси байналмилалӣ муайян мекунад. Масалан, Чопон аз рӯи истехсоли автомобилҳо дар ҷаҳон дар ҷойи аввал буда, тақрибан нисфи онҳоро ба бозори ҷаҳон мебарорад. Канада аз ҷиҳати истехсоли ғалладона, Булғористон аз ҷиҳати истехсоли маҳсулоти маҷмӯи агросаноатӣ, Замбия аз ҷиҳати истехсоли мис дар ҷаҳон дар ҷойи авваланд. Яъне, ин соҳаҳо соҳаи таҳассуси байналмилалӣ ин мамлакатҳо ба ҳисоб мераванд.

Дараҷаи ба тақсмоти байналмилалӣ меҳнат (ТБМ) воридшавии ҳар қадом мамлакат, ба дараҷаи камолоти қувваҳои истехсолкунандаи он вобаста аст. Аз ин рӯ, мамлакатҳои тараққикардаи индустриявӣ дар тақсмоти байналмилалӣ меҳнат мавқеи асосӣ дошта, давлатҳои ҷавони Осиё, Африқо ва Амрикои Латин мавқеи худро дар ТБМ аз ҳисоби бо захираи ашёи хом таъмин кардани мамлакатҳои мутараққӣ баланд мебардоранд. Ин таҳассуси мероси давраи мустамликавист. Ба иштироки мамлакатҳо дар ТБМ омилҳои географӣ низ таъсири назаррас доранд. Ин омилҳо мавқеи географӣ, мавҷудияти боигариҳои табиӣ ва ғайра мебошанд. Масалан, Британияи Кабир тавассути дар сари роҳҳои баҳрӣ ҷойгир буданаш дар гузашта «фабрикаи ҷаҳонӣ» гардид ва захираҳои бузурги нафт бошад, мамлакатҳои Шарқи Наздикро заминаи калони сӯзишворӣ-энергетикии ҷаҳон таъдил дод. Вале омили асосии ҳалкунанда дар ТБМ шароити иҷтимоӣ-иқтисодӣ мебошад.

Имрӯз дар истехсолоти саноатӣ нақши технопаркҳо меафзояд. Технопарк шаклҳои гуногун дорад. Асоси махсусгардонии технопарк ин истехсоли маҳсулоти илмталаб ва технологияи мураккаб мебошад, ки коркардаш ниҳоят мураккаб буда, истехсол ва бозори фуруши ин маҳсулот гаронарзиш аст. Дар ҷаҳон аксар паркҳои технологӣ дар супоридани андоз имтиёз доранд.

ТБМ чараёни пешқадаму ҳатмии ташкилҳои хоҷагии ҷаҳон ва асоси объективии ҷаҳонгардонии ҳаёти хоҷагӣ мебошад.

Интегратсияи иқтисодии байналмилалӣ

Иқтисоди ҷаҳонӣ ва тақсимои байналмилалии географии меҳнат имрӯз тамоми мамлакатҳои дунёро фаро гирифта, онҳо торафт васею чуқуртар, ҳам мураккабу ҳам нав шуда истодаанд. Васеъшавии таҳассуси байналмилалӣ ва муомилот боиси бештар алоқаманду вобасташавии хоҷагиҳои миллии як қатор мамлакатҳо ва пайдоиши зинаи нави тақсимои байналмилалии географии меҳнат гардид, ки ин шакл **интегратсияи иқтисодии байналмилалӣ** ном гирифтааст. Вай ҷараёни объективи таракқиёти устувори алоқаи тарафайни гурӯҳи мамлакатҳо буда, ба гузаронидани сиёсати бо ҳамдигар мувофиқ асос ёфтааст.

Ҷараёни интегратсияи иқтисодии пурра ташкилёфта панҷ зинаи таракқиётро аз сар мегузаронад: ташкили минтақаи озоди савдо, иттиҳоди гумрукӣ, бозори умумӣ, иттиҳоди асбӯрӣ ва фазои ягонаи иқтисодӣ.

Дар иқтисоди ҷаҳони имрӯза чанд гурӯҳҳои иқтисодии ноҳиявӣ ва соҳавӣ ташкил ёфтаанд. Муҳимтарин гурӯҳҳои интегратсияи ноҳиявӣ: Иттиҳоди Аврупоӣ, Созишномаи Шимоли амрикоӣ оид ба савдои озод (НАФТА), Ассотсиатсияи давлатҳои Осиёи Ҷанубу Шарқӣ (АСЕАН), ба ҳайати он Индонезия, Малайзия, Сингапур, Тайланд, Филиппин (соли 1967), Бруней (соли 1984), Ветнам (соли 1995), Лаос ва Мянма (соли 1997), Камбоҷа (соли 1999) мансубанд), Бозори умумии мамлакатҳои Амрикои Ҷанубӣ (МЕРКОСУР, ба ҳайати он Аргентина, Боливия, Бразилия, Венесуэла, Колумбия, Парагвай, Перу, Уругвай, Чили, Эквадор дохил мешаванд) ва гурӯҳҳои соҳавӣ – Ташкилоти мамлакатҳои содиркунандаи нафт (ОПЕК, ба ҳайати он Арабистони Саудӣ, Эрон, Ироқ, Қувайт, ИМА, Қатар, Алҷазоир, Ангола, Лубнон, Нигерия, Венесуэла, Эквадор дохил мешаванд) ва ғайраҳо мебошанд.

Дар шароити имрӯза ҷаҳонишавӣ (глобализатсия) мафҳуми фарогир аст, ки қариб тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеа (гардиши маҳсулот, сармоя, технология, хизматрасонӣ, ахбор, одамон)-ро фаро гирифтааст. Муҳимтарин қувваи ҳаракаткунандаи ҷаҳонишавӣ ин корпоратсияҳои фаромиллӣ (КФМ) ба шумор мераванд, ки шумораи онҳо аз 100 ҳазор зиёд аст. Дар байни онҳо 500-тояш

калонтарин маҳсуб меёбад, ки 45% ҳиссаи истеҳсолии онҳо ба ИМА, 30% ба Аврупои Ғарбӣ ва 15% ба Ҷопон рост меояд. Масалан, консерни автомобилии «Ҷенерал Моторс»-и ИМА, ки даромади солонаш зиёда аз 200 млрд долл. аст ва 260 корхонаи он бо фарогирии 750 ҳазор коргар дар тамоми ҷаҳон ҷойгир шудаанд, ба ин мисол шуда метавонад.

Дар шароити имрӯза интегратсия нахустин бор соли 1957 дар Аврупои Ғарбӣ оғоз ёфта, зинаҳои зиёдеро тай кард. Ҳоло пурра ташкил ёфтааст ба худ номи «Иттиҳоди Аврупо»-ро гирифтааст ва ба ҳайати он 15 мамлакати Аврупои Ғарбӣ шомиланд. Шумораи умумии аҳолии иттиҳод беш аз 350 млн нафар аст. Иттиҳоди мазкур иттиҳоди иқтисодию асъори ягона ва иттиҳоди сиёсиро эълон намуд. 1-уми январӣ соли 1999 пули ягона – «евро» ба муомилот бароварда шуд.

Илова ба матн (далелҳои ҷолиб)

1. Нахустин намоиши телевизионии Бозиҳои олимпӣ соли 1956 дар Мелбурн ташкил шуд. Онро танҳо мардуми Австралия тамошо карданд. Олимпиадаи соли 1960-ро дар Рим аҳолии давлатҳои ҳамсоя, вале олимпиадаҳои Маскав (с. 1980), Лос-Анжелос (1984) ва Сеулро (соли 1988) қариб 2 млрд одам тамошо кард. Олимпиадаи Барселонаро соли 1992 қариб 3 млрд ва Олимпиадаи тобистонаро соли 2008 дар Чинро – 4 млрд. одам тамошо карданд.

2. Дар Ҷопон геолог - робот сохтанд, ки дар қаъри укёнус то чуқурии 6000м метавонад кор кунад ва боз робот-мушиқачӣ бароварданд, ки нотаро хонда дар электрогитара менавозад. Дар Австралия робот ихтироъ намуданд, ки пашми гӯсфандро метарошад. Дар Олмон роботро ба сифати политсия (онҳоро барои мошинҳое, ки дар доштани моддаи тарканда гумонбар мебошанд) истифода мебаранд.

3. Шумораи шахсоне, ки дар ҷаҳон телефонҳои мобилӣ истифода мекунанд аз 1 млрд соли 2001 то ба 5,7 млрд соли 2018 расиданд.

4. Вақте ки Бразилия пойтахтро аз Рио-де-Жанейро ба шаҳри нави Бразилия, ки дар дохили мамлакат ҷойгир аст, кӯчонид, давлатҳои дигар ба он пайравӣ намуда ва Нигерия пойтахтро аз Лагос ба Абудҷу, Танзания пойтахтро аз шаҳри Дор-ус-салом ба Додома кӯчониданд.

ҶАҲОНИШАВӢ – ҚОНУНИЯТИ РАВАНДҲОИ РУШДИ ИҚТИСОДИЁТИ ҶАҲОН, КИ ДАР ХУД ҶАРАЁНИ МАҲСУЛОТИ БАЙНИДАВЛАТӢ (САРҲАДГУЗАР), САРМОЯ, ТЕХНОЛОГИЯ, ХИЗМАТРАСОНӢ, АХБОР ВА ОДАМОНРО ТАҶАССУМ МЕКУНАД.

Дар хотир доред

Тақсимоти географии (худудии) кор. Тақсимоти байналмилалии меҳнат. Махсусгардонӣ. Комбинатсиякунонӣ. Технопарк.

Савол ва супоришҳо

1. Чавоби дурустро интиҳоб кунед:

а) Тақсимоти байналмилалии меҳнат аз ҷониби СММ муайян шудааст.

б) Тақсимоти байналмилалии меҳнат таърихан ташаққул ёфтааст.

в) Рушди иқтисодияти кишварҳои ҷаҳон бидуни ширкат дар тақсимоти байналмилалии меҳнат муваффақ намешавад.

г) Ба омилҳои нави ҷойгиришавии иқтисодии ҷаҳонӣ ҷалби он ба марказҳои ашӯи хом, сӯзишворӣ, энергия мансубанд.

2. Таҳассуси байналмилалии мамлакатҳои тараққиқарда ва рӯбаинкишоф аз якдигар фарқ дорад ё не? Агар фарқ бошад, сабаби чист?

3. Чаро иқтисодии ҷаҳонро мо як системаи том (ягона) меномем, ҳол он ки ба он мамлакатҳои ба сохтори гуногуни иқтисодии мансуббуда шомиланд?

4. Оё боигариҳои табиӣ боиси таҳассуси хоҷагӣ шуда метавонанд?

5. Соҳаҳои таҳассусии мамлакатҳоро аз рӯйи маҳсулоти истеҳсолнамудаашон фаҳмида метавонем. Масалан, маҳсулоти асосии содироти Гурҷистон – ҷой ва меваҳои ситрусӣ, чормағзи японӣ, вино мебошанд. Мамлакатҳои Қазоқистон, Қирғизистон, Туркманистон, Озарбойҷон кадом маҳсулотро содир мекунанд?

6. Таҳассуси иқтисодии мамлақати худро муайян карда, шароити омилҳои онро шарҳ диҳед. Асоси интеграцияи иқтисодии байналмилалӣ чист?

7. Мамлақати шумо дар иқтисодии ҷаҳонӣ шитирок дорад? Чӣ гуна?

Ибро
мелонам

Ибро
метавонам

БОБИ V. ГЕОГРАФИЯИ СОҲАҶОИ ХОҶАГИИ ҶАҶОН

Ҳоҷагии ҷаҳон аз кадом соҳаҳо таркиб ёфтааст? Саҳми соҳаи сӯзишворӣ-энергетикӣ чӣ гуна аст? Тараққиёти дигар соҳаҳои саноатӣ дар кадом мавқеъ мебошад?

Омӯзиши ҳоҷагии ҷаҳон бо омилу шароити ташкилёбиаш ба дуруст фарқ намудани сохтори он заминаи устувор медиҳад. Дар давраи ИИТ ба географияи қувваҳои истеҳсолкунанда аз ҳама беш прогресси илмию техникӣ таъсир расонид.

Пас аз он ки шумо мафҳумҳои инқилоби илмӣ-техникӣ, иқтисоди ҷаҳон, тақсими географияи умумиҷаҳонии меҳнатро азҳуд кардед, ба омилҳои ҷойгиршавии истеҳсолот ошно шудед, мантиқан дуруст аст, ки географияи соҳаҳои иқтисоди ҷаҳон – саноат, кишоварзӣ, нақлиёту алоқаро ба таври мунтазам омӯхта, ба вазъи ҳар кадоми онҳо дар миқёси ҷаҳон ва зерсистемаҳои он ошно шавед.

Географияи соҳаҳои саноат

Саноат соҳаи асосии истеҳсолоти моддӣ буда, дар он беш аз 500 млн нафар шуғл доранд. Дар таркиби соҳавии саноат 9/10 қисмаш ба саноати коркард (маснуотӣ) рост меояд. Дар давраи ИИТ се соҳаи он («авангарди сегона» номида шудаанд): мошинсозӣ, химия ва электроэнергетика бо суръати баланд инкишоф ёфта истодаанд. Ба ҳисоби миёна, дар ҷаҳон ба ҳиссаи ин сегона 50 дарсад, дар мамлакатҳои аз ҳама тараққиқарда 55-60 дарсад маҳсулоти умумии саноатӣ рост меояд.

Соҳаҳои наватарини илмталаб – микроэлектроника, техникаи ҳисоббарор, роботсозӣ, индустрияи иттилоотӣ, истеҳсоли атомӣ аз роқайҳонӣ, химияи синтези органикӣ ва саноати микробиологӣ ба сафи пеш баромадану ба онҳо «катализаторҳои» ИИТ ном ниҳодаанд.

Ҳиссаи саноати истихроҷ торафт кам шуда истодааст, ки сабабҳои асосиаш камшавии қувва ва масолаҳталабии он, ивазкунии ашёи хоми табиӣ бо масолеҳи синтетикӣ мебошад. Бо вуҷуди он, соҳаҳои истихроҷ ҳам дар замони ИИТ ба тағйирот дучор шудаанд. Ин тағйиротро мо дар васеъшавии усулҳои кушоди истихроҷкунӣ қанданиҳои фойданоки хушкӣ ба ғайра мебинем.

§ 20. ГЕОГРАФИЯИ САНОАТИ МАЪДАНИ КҶҲӢ. ЭНЕРГЕТИКА

Нақши саноати маъдани кӯҳӣ дар таркиби хоҷагии ҷаҳон чӣ гуна аст? Саноати энергетикӣ қадом соҳаҳоро дар бар мегирад? Тавозуни (баланси) энергетикӣ-сӯзишвории ҷаҳон чӣ гуна тағйир ёфта истодааст? Дар таъмин намудани мамлакатҳо чӣ гуна тазодҳо вуҷуд доранд? Оё Тоҷикистон дар таъмин намудани иқтисоди ҷаҳон бо манбаъҳои сӯзишворӣ-энергетикӣ иштирок мекунад? Ақидаатонро шарҳ диҳед.

Географияи саноати маъдани кӯҳӣ Саноат ба ду соҳа – истихроҷкунанда ва маснуотбарорӣ ҷудо карда шудааст. Ҳиссаи саноати истихроҷ дар таркиби маҷмӯи истеҳсоли дохилии ҷаҳон қариб 7%-ро ташкил медиҳад, ҳол он ки дар ММД мамлакатҳои мутараққии Аврупои Ғарбӣ ин нишондиҳанда 4% ва дар мамлакатҳои

Бразилия, Канада, Австралия қалонтарин содиркунандагони маъдани оҳан дар ҷаҳон мебошанд.

рӯбаинкишоф 20-40% ва аз ин зиёдро ташкил медиҳад. Дар савдои ҷаҳонӣ ин ҳисса боз зиёдтар аст, зеро ки қисми зиёди ашёи хом дар мамлакатҳои суствараққикарда истихроҷ карда мешавад ва дар мамлакатҳои мутараққӣ истифода мегардад. Аз ҷиҳати ҳаҷми маҳсулот, ҳиссаи гардиши бор дар ҷаҳон саноати истихроҷи маъдан мавқеи аввалро ишғол мекунад. Ҳамасола аз кишри Замин миллиардҳо тонна сӯзишворӣ, маъдани металлҳои ранга, сиёҳ, масолеҳи сохтмонӣ, ашёи хоми химиявӣ истихроҷ карда мешавад.

Ҳоло ҳиссаи асосии истихроҷи қалъагӣ, мис, сурма, кобальт ба мамлакатҳои рӯбаинкишоф рост меояд. Дар баробари ин ҳиссаи истихроҷи тилло, платина, ниобис, тантал, ванадий, титан, молибден, руҳ, қӯрғошим, хром, симоб ва ғайра бартарӣ доранд. Бузургтарин содиркунандагони ашёи хоми саноатӣ дар ҷаҳон кишварҳои Канада, Австралия, Бразилия, Русия, Чин, Арабистони Саудӣ, Қувайт, Алҷазоир, Ҷумҳурии Африқои Марказӣ ба шумор мераванд.

САНОАТИ ИСТИХРОҶИ АШӢИ ХОМИ МАӢДАНИ – ҚАДИМТАРИН СОҲАИ САНОАТИ ҲОҶАГИИ ҶАҲОН БУДА, ИСТЕҲСОЛОТРО БО АШӢИ ХОМ ВА СӢЗИШВОРИ ТАӢМИН МЕКУНАД.

Энергетика

Тамоми тамаддуни инсоният ба азхудкунии навъи мухталифи сӯзишворӣ ва энергия алоқаманд аст. Ҳоло ҳам онҳо асоси иқтисоди ҷаҳон ва тамоми ҷараёнҳои пешқадами он мебошанд. Дар замони ИИТ истифодаи энергия хеле афзуд. Танҳо дар асри XX истифодаи он 15 баробар зиёд шудааст. Истеҳсолу истеъмоли ҷаҳонии захираҳои аввалини энергетикӣ аз 1 млрд тонна сӯзишвории шартии соли 1900, дар соли 1990 то ба 10-11 млрд тонна ва дар охири солҳои 2018 қариб ба 27 млрд тонна расидааст. Истеъмолу истеҳсоли он дар мамлакатҳои тараққикардаю рӯбаинкишоф фарқ дорад. Агар таносуби истеҳсол 1:1 бошад, пас таносуби истеъмол 5:1-ро ташкил медиҳад. Ин чунин маъно дорад, ки қисми зиёди нуруи барқи дар мамлакатҳои рӯбаинкишоф истеҳсолшударо олами тараққикарда мегирад. Ба ҳиссаи мамлакатҳои тараққикарда ҳамагӣ 16 дарсади аҳолии дунё, вале 60 дарсади истеъмоли ҷаҳонии захираҳои энергия рост меояд.

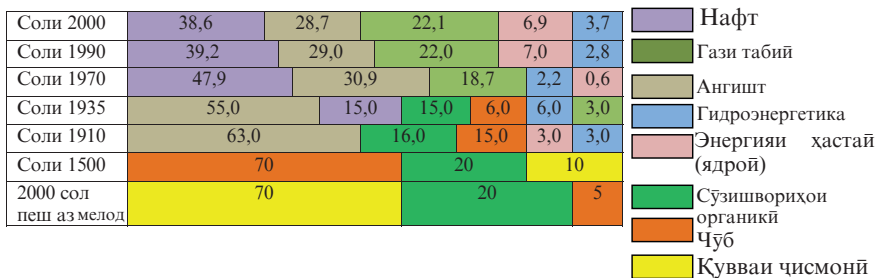
Тавозуни (баланси) энергетикӣ-сӯзишвории ҷаҳон – таносуби истеҳсол ва сарфи сарватҳои энергетикӣ-сӯзишворӣ, манбаҳои воридшавӣ ва самти истифодаи онҳоро дар бар мегирад.

қисми неруи барқ). Афзоиши баъдичангӣ ба истифодаи газу нафт алоқаманд медонанд, ки ин ба самаранокии истифодаи онҳо вобаста аст.

Конҳои калонтарини нафти дар Шарқи Наздик бударо монополияҳои калон пурра дар ихтиёри худ дошта, ба он нархи арзони инҳисорӣ (монополӣ) чорӣ мекарданд. Нархи нафт дар бозори ҷаҳон нисбат ба нархи ангишт пасттар буд.

Соли 1960 Ташкилоти мамлакатҳои содиркунандаи нафт (ОПЕК) таъсис дода шуд ва аъзоёни он тадриҷан истихроҷи нафтро ба ихтиёри худ гирифтанд. Ба монополияҳо лозим омад, ки ба нархи дар бозори ҷаҳон муқарраркардаи мамлакатҳои ин ташкилот розӣ шуда, пули зиёд бидиҳанд. Ин ҳолат онҳоро ба ҷустуҷӯ ва ҷорикунии технологияи кувваи сарфакунанда водор кард.

Солҳои 70-уми асри XX дар тараққиёти саноати сӯзишворӣ-энергетикӣ ҷаҳон тағйирот ба амал омад, ки он ба номусоидии шароити кӯҳӣ-геологӣ, ба ноҳияҳои шароиташон мураккаб рӯ овардани истихроҷи сӯзишворӣ, зиёдшавии талаботи экологӣ ва ғайраҳо вобаста аст.

Расми 26. Эволюция истребители навъҳои энергия дар ҷаҳон

Илова ба ин, дар ин давра зиддиятҳои иқтисодӣ ҷаҳони капиталистӣ тезутунд гардида, муборизаи мамлакатҳои рӯбаинкишоф баҳри захираҳои худ афзуд, ки ин боиси боз ҳам зиёдшавии нархи нафт (15-20 дарсад) шуд. Муаммои бо энергия таъминкунии иқтисоди ҷаҳон ба яке аз масъалаҳои муҳимми рӯз табдил ёфт.

ПРОБЛЕМАИ АСОСИИ САНОАТИ ЭНЕРГЕТИКИИ ҶАҶОН БА ТАМОМШАВИИ ЗАХИРАҶОИ СЎЗИШВОРИ АЛОҶАМАНД АСТ.

Саноати нафт. Нафтро қариб 100 мамлакати ҷаҳон истихроҷ мекунад, ки ба бозори ҷаҳонӣ дар маҷмӯъ 1 млрд. т. нафти хом ворид менамоянд. Хосияти географии ин соҳа мамлакатҳои асосии дорои захираи истихроҷкунандаи нафтро муайян мекунад. Барои аксари ин мамлакатҳои саноатӣ соҳаи муҳими таҳассуси хоҷагӣ аст.

1/3 қисми истихроҷшуда ба бозори ҷаҳонӣ бароварда мешавад. Содиркунандагони асосӣ мамлакатҳои аъзои ОПЕК мебошанд, ки 2/3 ҳиссаи нафтро таъмин мекунанд. Мамлакатҳои асосии истихроҷи нафт Русия, Британияи Кабир, ИМА, Мексика ва Арабистони Саудӣ мебошанд (ба атлас нигаред). Дар байни содиркунандагони нафт мамлакатҳои халиҷи Форс бартарӣ доранд. Дар ин ноҳия беш аз 2/3 қисми захираҳо ва 1/3 қисми истихроҷи нафти ҷаҳонӣ ҷойгиранд.

Умуман, дар саноати нафт номувофиқатии байни ноҳияҳои истихроҷу истеъмол мавҷуд аст, ки ин ҳолат боиси ба масофаҳои хеле дароз кашонидани он шудааст.

Дар воридот мавқеи асосиро Ҷопон, ИМА, мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ, Чин ишғол мекунанд (қариб 40%-и содироти ҷаҳон).

Иштирокчиёни ОПЕК дар соли 2016 давлатҳои Алҷазоир, Ангола, Венесуэла, Ироқ, Эрон, Қатар, Қувайт, Ливия, Нигерия, АМА, Арабистони Саудӣ, Эквадор буданд.

Кашонидани нафт аз бандарҳои калони нафтии халиҷи Форс сар шуда, ба Аврупои Ғарбӣ ва Ҷопон мераванд. Танкерҳои калон масофаи гирди Африқо, танкерҳои хурд Канали

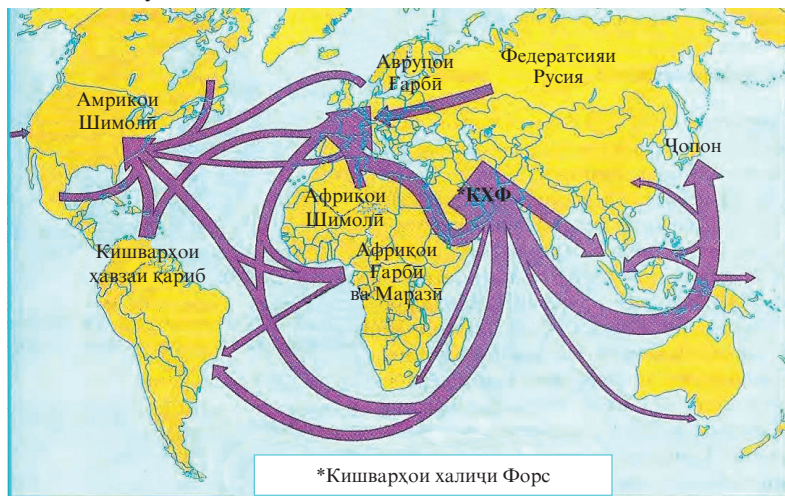
Суэсро тай мекунанд, дар байни борҳои кашонидашуда тавассути роҳи обӣ нафткшонӣ ҷойи аввалро мегирад. Аз мамлакатҳои Амриқои Марказӣ (Венесуэла, Мексика) нафт ба ИМА ва Аврупои Ғарбӣ, аз Аляска ба ИМА кашонида мешавад.

Саноати газ. Истихроҷи гази табиӣ танҳо дар нимаи дууми асри ХХ инкишоф ёфт. Пешсафони асосии истихроҷкунандагони гази табиӣ дар ҷаҳон Русия ва ИМА ба шумор мераванд, ки аз нисф зиёди истихроҷи он ба ин кишварҳо рост меояд. Дигар давлатҳо (Канада, Нидерландия, Алҷазоир, Индонезия, Бруней ва ғ.) аз инҳо қафо мемонанд. Солҳои охир истихроҷи газ дар

мамлакатҳои рӯбаинкишоф зиёд шудааст. Самтҳои асосии газгузаронӣ дар ИМА аз ҷануб ба шимолу шарқ, аз Нидерландия ба дигар давлатҳои Аврупо буда, ба воситаи кубурҳои зерӣ об аз баҳри Шимолӣ ба Англия, Норвегия, Дания, Олмон, аз Алҷазоир ба ҷазираи Ситсилиаи Италия фиристода мешавад. Содиркунандагони асосии газ Русия, Нидерландия, Канада ва Норвегия буда, воридкунандаи асосӣ Ҷопон мебошад.

Қариб 85 дарсади газро худӣ мамлакатҳои истихроҷкунанда истеъмол мекунанд.

Расми 27. Қашонидани нафт тавассути роҳи баҳрӣ

Саноати ангишт. Дар давраҳои истеъмоли нафти арзон ин соҳа қафо монда, баъдтар бо суръати баланд тараққӣ кард. Ангиштро беш аз 60 мамлакати ҷаҳон истихроҷ мекунанд. Вале аломати географияи ин соҳа мамлакатҳои пешсафро муайян менамояд ва барои онҳо саноати ангишт соҳаи муҳимми таҳассуси байналмилалӣ аст. Захираҳои бузурги ангишт низ дар ҳамин мамлакатҳо ҷойгиранд (Чин, ИМА, Русия, Лаҳистон) ва соле тақрибан то 1 млрд. т. ангишт истихроҷ карда мешавад.

Дар Чин қисми зиёди истихроҷи ангишт дар ноҳияҳои шарқи мамлакат, дар ИМА – дар ҳавзаи Аппалач (бо усули кушод), дар Русия дар ноҳияи шарқ ҷойгиранд.

Содиркунандагони ангишт мамлакатҳои мебошанд, ки дар онҳо истихроҷи он арзон аст (Австралия, ИМА, Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ (ҶАҶ)). Воридкунандагони асосии ангишт Ҷопон

ва мамлакатҳои Иттиҳоди Аврупо буда, истихроҷкунандаи асосии ангишти сиёҳтоб Олмон аст.

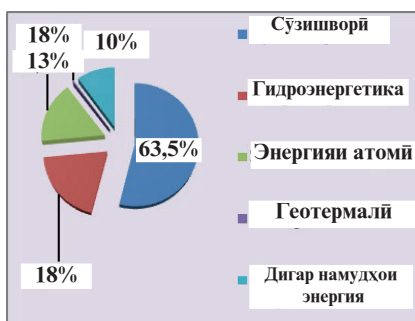
Хусусияти асосии географияи саноати ангишт: қисми зиёди истихроҷи он ба ҳиссаи мамлакатҳои тараққикарда меафтад, ки онҳо 9/10 ҳиссаи захираҳои ангиштро доранд. Дар байни мамлакатҳои рӯбаинкишоф Ҳиндустон зиёдтар ангишт истихроҷ мекунад.

САНОАТИ НАФТ, ГАЗ, АНГИШТ ЗАМИНАИ АСОСИИ ЭНЕРГЕТИКАИ ҶАҶОН МЕБОШАНД. ПЕШСАФОН ДАР ҶАҶОН АЗ ҶИҶАТИ ИСТИХРОҶИ НАФТ – АРАБИСТОНИ САУДӢ, РУСИЯ, ИМА; ГАЗИ ТАБИӢ – РУСИЯ, ИМА, КАНАДА; АНГИШТСАНГ – ЧИН, ИМА ВА РУСИЯ МЕБОШАНД.

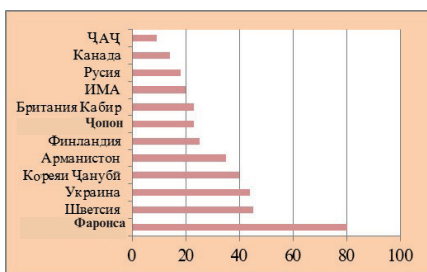
Аз 1/10 ҳиссаи ангишти истихроҷшуда ба бозори ҷаҳонӣ, асосан бо роҳи баҳрӣ кашонида мешавад.

Электрэнергетика. Ин соҳаро яке аз қисмҳои асосии «авангарди сегона» меноманд. Неруи барқро дар истгоҳҳои алаві (аловӣ, оташӣ), обӣ ва атомӣ истеҳсол мекунанд. Қисми асосии истеҳсолаш ба ҳиссаи истгоҳҳои алаві рост меояд.

Ҳиссаи истгоҳҳои обӣ низ назаррас аст, алахусус дар кишварҳои рӯбаинкишоф, ки захираи гидроэнергетикии онҳо 65 дарсади захираи гидроэнергетикии ҷаҳонро ташкил медиҳад.

Расми 29. Истеҳсоли қувваи барқ дар ҷаҳон

Расми 28. Мамлакатҳое, ки аз ҳисоби энергияи атомӣ барқтарӣ доранд (аз ҳаҷми умумии истеҳсоли энергия, %).

Вале ин захираҳо ҳоло кам истифода шудаанд (дар Африко 5 дарсад, дар Амрикои Ҷанубӣ 10 дарсад). Дар истифодаи захираи гидроэнергетикии ИМА, Норвегия ва Русия аз ҷиҳати истеҳсоли он ба ҳар сар аҳоли дар ҷаҳон дар ҷойи авваланд.

Ба ҳиссаи энергетикаи атомӣ 18 дарсади ҳиссаи истеҳсоли ҷаҳонии неруи барқ рост меояд. Истгоҳҳои барқи атомӣ дар 31 мамлакати дунё амал

мекунанд. Аз рӯйи миқёси мутлаки истехсоли неруи барқ дар истгоҳҳои атомӣ ИМА, Фаронса, Чопон, Русия пешсаф мебошанд. Солҳои охир энергетикаи атомӣ дар мамлакатҳои рӯбаинкишоф низ пайдо шуда, рушд меёбад.

Афзудани талабот ба неруи барқ дар замони ИИТ боиси ба истифодабарӣ чалбкунии сарчашмаҳои ғайрианъанавӣ (алтернативӣ) гардид. Инҳо қувваи Офтоб, бод, мадду ҷазр, гармии дохили Замин ва ғайраҳо буда, истгоҳҳои офтобӣ (гелионеругоҳ) дар ИМА, Фаронса, Русия; геотермалӣ дар ИМА, Русия, Филиппин, Италия; мадду ҷазрӣ дар Фаронса, Канада, Чин; бодӣ – дар ИМА, Дания амал мекунанд.

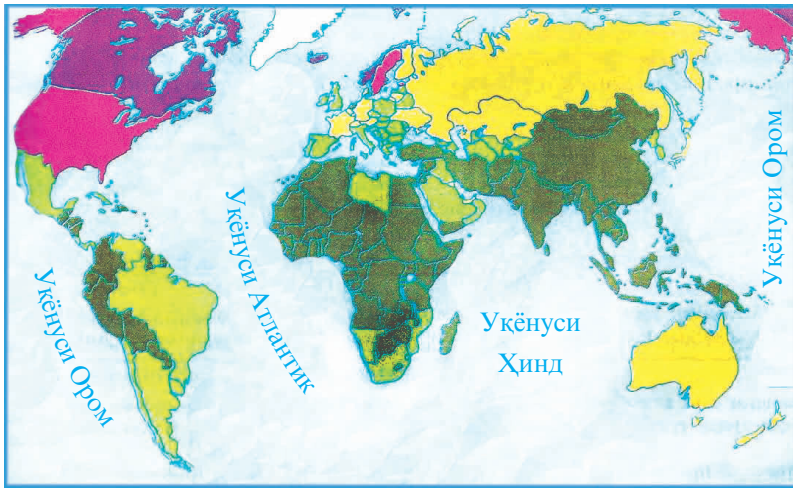
Географияи истехсоли неруи барқ гуногун аст. Ба 20 дарсади аҳолии мамлакатҳои тараққикарда беш аз 75 дарсади тамоми неруи истехсолшуда рост меояд.

Энергетика соҳаи ҳаётан муҳимми иқтисоди ҷаҳон буда, дараҷаи тараққиёти он ба ИИТ, сифати ҳаёти одамони мамлақату қаламравҳои гуногун вобаста аст.

Дар шароити имрӯза истифодаи манбаъҳои ғайрианъанавии (алтернативӣ) энергетикӣ, ки аз нигоҳи экологӣ тозаанд, пешниҳод карда мешаванд. Зеро неругоҳҳои барқие, ки дар заминаи канданиҳои ғайриорганикӣ сӯзишворӣ фаъолият мекунанд ба муҳити зист партовҳои зиёдро дар шакли газ, моеъ ва саҳт мепартоянд, ки оксигенро истеъмол мекунанд. Инчунин ворид гардидани партовҳои газӣ ба қабати атмосфера боиси гармшавии иқлим мешавад. Аллакай дар ИМА ва Фаронса неругоҳҳои барқии офтобӣ; неругоҳҳои геотермалӣ дар ИМА (неругоҳи Гейзерс бо иқтидори 1 млн. кВт), Русия, Филиппин, Италия; неругоҳҳои мадду ҷазрӣ дар Фаронса, Канада, Русия, Чин; бодӣ дар мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ, ИМА ва ғайра фаъолият мекунанд.

Расми 30. НБО дар дарёи Парана дар сарҳади Бразилия ва Парагвай

Истеҳсоли қувваи барқ ба сари аҳоли (ҳаз. кВт. соат)

Расми 31. Фарқ дар истеҳсоли қувваи барқ дар мамлакатҳои ҷаҳон

Географияи истеҳсоли қувваи барқ (аз ҷумла ба сари ҳар як одам) дар сатҳи ҷаҳон хеле фарқ мекунад (расми 29). Ба сари 20% аҳолии мамлакатҳои мутараққӣ 75% қувваи барқи истеҳсолшуда рост меояд. Аз ин сабаб мамлакатҳои рӯбаинкишоф, ки роҳи индустриализатсияро пеша кардаанд барои рушди энергетика сармоияи зиёд сарф мекунанд.

ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКА БА ПРОГРЕССИ ИЛМӢ-ТЕХНИКӢ ВА САТӢУ СИФАТИ ӢАӢТИ АӢОЛИИ ТАМОМИ МАМЛАКАТӢОИ ӢАӢОН ЗИӢ АЛОӢАМАНД БУДА, ИМКОНИЯТ МЕДИӢАД, КИ ҚУВВАӢОИ ИСТЕӢСОЛКУНАНДАИ ӢАМӢИЯТӢИ РУШД ӢБАНД.

Дар хотир доред

Саноати кӯҳӣ. Тавозуни энергетикӣ-сӯзишворӣ. Мамлакатҳои аъзои ОПЕК. Неругоҳҳои барқи атомӣ, аловӣ, обӣ. Манбаҳои ғайрианъанавии (алтернативии) энергия.

Савол ва супориш

1. Бо ёрии харита ва атлас дар харитаи сатҳӣ марказҳои калонтарини истихроҷи нафт, гази табиӣ, ангишт ва гардиши молро дар ҷаҳон гузаронед. Хулосаи шумо чӣ гуна аст?

2. *Аз маълумоти дар зер додашуда се мамлакати аъзои ОПЕК-ро ёбед:*

а) Чин; б) Нигерия; в) Сингапур; г) Венесуэла; д) Қувайт.

3. *Чаро дар давраи ИИТ истеҳсоли энергия зиёд шуд?*

4. *Сабабҳои дар нимаи дуоми асри ХХ пастиавии ҳаҷми истеҳмоли ангишт ва охири асри боз зиёдиавии он дар чист?*

5. *Соҳаҳои асосии истеҳсоли гайриистеҳсолии истеҳмоли энергия кадомҳоянд?*

6. *Оё мамлакати шумо, дар айни ҳол ба истифодаи захираҳои гайрианъанавии энергия эҳтиёҷ дорад? Агар не, пас чаро?*

7. *Кадам омилҳои иқтисодӣ ва географӣ барои босуръати баланд истихроҷ намудани нафт дар ҷаҳон мусоидат карда метавонанд?*

8. *Ба фикри шумо, дар Тоҷикистон имконияту воситаҳои аз энергияи Оғтобу бод истифода кардан вучуд дорад? Мисоли мушаххас биёред ва биғӯед, ки чаро мо ба ин тарзи истеҳсоли барқ эҳтиёҷ дорем?*

Ибро
мелонам

Ибро
метавонам

САНОАТИ МАСНУТБАРОРӢ

Дар таркиб ва ҷойгириавии соҳаҳои саноати маснуотбарорӣ кадом дигаргуниҳо ба амал омад? Сабаб чист? Кадам давлатҳо аз ҷиҳати истеҳсоли маҳсулот мавқеи пешсафӣ доранд?

Соҳаҳои саноати маснуотбарорӣ металлургия, мошинсозӣ, химия, саноати ҷўбкоркунӣ, сементбарорӣ, саноати сабук, хўрокворӣ ва дигарон мебошанд.

Соҳаҳои саноати маснуотбарорӣ маҷмӯи зиёди соҳа ва корхонаҳои саноатӣ ва кишоварзиро дар бар мегирад. Соҳаҳои қадимтарини он саноати металлургияи сиёҳ ва ранга, мошинсозӣ,

химия, коркарди чӯб, семент, саноати сабук, хӯрокворӣ ба шумор мераванд. Дар зери таъсири ИИТ дар нимаи дуюми асри ХХ дар таркиби саноати маснуотбарорӣ тағйироти бузурги таркибӣ ва пешравии ҳудудӣ ба амал омад. Соҳаҳои нав пайдо шуданд, аз қабилӣ саноати ҳастай, ракетасозӣ, электроника, биоиндустрия, соҳаҳои гуногуни химиявӣ. Маҳз аз ҳама бештар дар самти илм ва техника барои ҳамин соҳаҳо дар мамлакатҳои пешрафтаи ҷаҳон маблағгузорӣ карда мешавад.

Ба ҷойгиркунии саноати маснуотбарорӣ ҷаҳон омилҳои зиёди табиӣ, техникаӣ-иқтисодӣ ва омили ташкилӣ, дараҷаи умумии рушди мамлакат, дараҷаи ҷалб ва алоқамандӣ ба иқтисоди ҷаҳон ва ғайра таъсир мерасонанд. Аз ҳама камтар дар ҷойгиркунии ин соҳа сарватҳои табиӣ мамлакат таъсир мерасонанд.

Муҳимтарин ҳаракат дар ҷойгиркунии саноати маснуотбарорӣ мамлакатҳои тараққикарда дар ҷорӣ охири асри ХХ ва

Дар натиҷаи индустриализатсия ҳиссаи мамлакатҳои рӯбаинкишоф дар таркиби саноати маснуотбарорӣ ҷаҳон босуръат меафзояд.

ибтидои асри ХХІ ҷойгиршавии иншооти саноатӣ дар назди бандарҳои баҳрӣ, ба он ҷое, ки ашёи хом тавассути роҳи баҳрӣ ворид мешавад, мебошанд. Дар баробари ин, нақши назаррасро дар ҷойгиркунии соҳаҳои саноат энергетика мебозад.

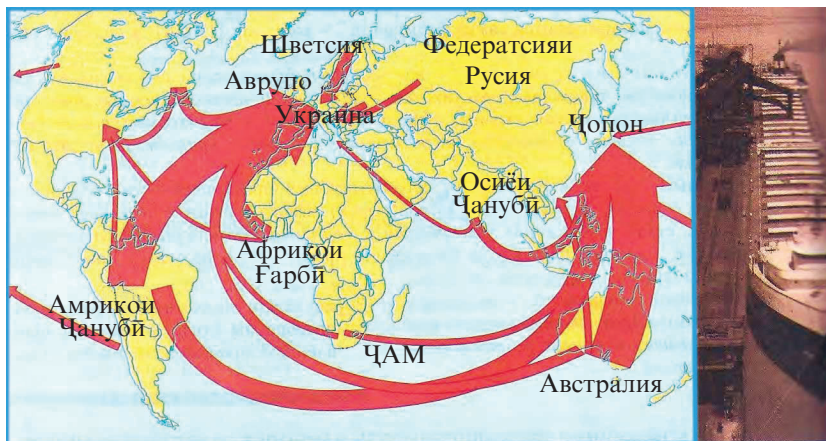
САНОАТИ МАСНУОТБАРОРӢ ЯКЕ АЗ САМТҲОИ СЕРСОҲАИ ҲОҶАГИИ ҶАҲОН МЕБОШАД.

Саноати металлургия

Металлургия ҳоҷагии ҷаҳонро бо металлҳои сиёҳу ранга таъмин мекунад. Муддати тӯлонӣ ҳаҷми гудозиши металлҳои иқтисодӣ мамлакатро муайян мекард. Вале суръати афзоиши металлургияи сиёҳ дар солҳои 70-уми асри ХХ ва ибтидои асри ХХІ дар мамлакатҳои мутараққӣ суст шуд, аммо дар давлатҳои рӯбаинкишоф дар ҳама сатҳ боқӣ монд, ба шарофати он ки мамлакатҳои мутараққӣ худро аз партовҳои экологӣ нигоҳ доштан меҳоянд.

Географияи истихроҷи маъдани оҳан низ дар ҷаҳон тайи даҳсолаҳои охир тағйир ёфт. Истехсолкунандагон ва содиркунандагони асосии ашёи хоми маъдани оҳан дар дунё – Бразилия, Ҳиндустон, Венесуэла, Австралия, АМА, Либерия мебошанд.

Истехсоли солони пӯлод дар ҷаҳон аз 1670 млн тонна гузаштааст ва 80 дарсади он ба ҳиссаи мамлакатҳои рӯбаинкишоф рост меояд. Истехсолгарони асосии ҷӯян ва пӯлод дар ҷаҳон Чин, Ҷопон, Русия, Ҳиндустон, Бразилия, Австралия ва Ҷумҳурии Корея буда, аксари мамлакатҳои рӯбаинкишоф маъдани оҳанро аз хориҷа меоранд. 50 дарсади маъдани оҳани истихроҷшударо ба бозори ҷаҳон мебароранд.

Расми 32. Қашонидани маъдани оҳан ба воситаи роҳи баҳрӣ

Ҷойгиршавии металлургияи сиёҳ дар бисёр мамлакатҳо ба ноҳияҳои соҳилӣ ҳаракат дорад (дар аксари мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣю Ҷопон). Танҳо дар ИМА ва Олмон марказҳои дохилии ин соҳа бартарӣ доранд. Дар ИМА онҳо дар атрофи кӯлҳои Бузург – Чикаго, Детройт, дар Олмон дар ноҳияи саноатии Рур ва Саара ҷойгиранд.

Бузургтарин истехсолкунандаи металли алюминий дар ҷаҳон Чин, Канада, ИМА, Русия ва Бразилия мебошанд.

Пайдоишу тараққи корхонаҳои металлургияи сиёҳ дар мамлакатҳои рӯбаинкишоф дар солҳои 80-уми асри ХХ (дар беш аз 30 мамлакат) дар географияи ин соҳа тағйирот ба амал овард. Ҳоло Бразилия аз рӯи истехсоли пӯлод аз Британияи Кабир ва Фаронса; Ҳиндустон аз Белгияю Нидерландия пеш гузаштаанд.

Металлургияи рангаи ҷаҳон ҳар сол беш аз 40 млн тонна металлҳои гуногун истехсол мекунад, ки 90% металлҳоро алюминий, мис, рух, қурғошим, никел, қалъагӣ, кобалт, волфрам, молибден,

титан ва магний ташкил медиҳанд. Ин металл дар соҳаҳои авиатсия, ракетасозӣ, автомобилсозӣ ва истеҳсоли масолеҳи сабуки конструксионӣ васеъ истифода бурда мешавад. Мамлакатҳои асосии истихроҷи боксит (ашёи хоми алюминий) Австралия, Гвинея, Ямайка, Бразилия мебошанд.

Дар ҳамаи ин мамлакатҳо истеҳсоли металл дар ноҳияҳои, ки истгоҳи калони барқ доранд, ҷойгир мебошанд.

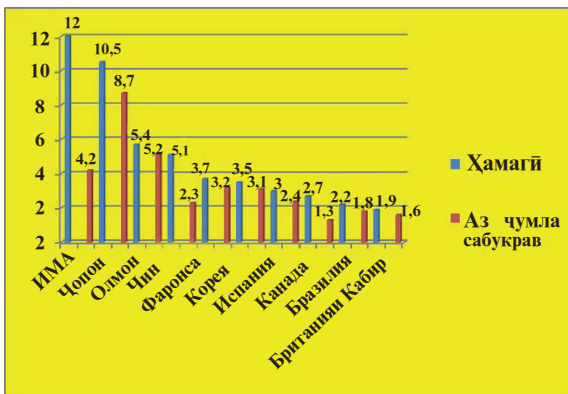
Маркази калони саноати мис дар ҷаҳон Африқои Марказӣ (Ҷумҳурии демократии Конго, Замбия) мебошад. ИМА, Ҷопону Олмон низ миси зиёд истеҳсол мекунанд.

Аз дигар металлҳои ранга зиёдтар сурбу руҳ истеҳсол карда мешавад. Истихроҷкунандагони асосии маъдани ин металлҳо Австралия, ИМА, Канада, Перу, Мексика буда, истеҳсоли онҳо дар ИМА ва мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ зиёд аст.

САНОАТИ МАСНУОТБАРОРӢ ЯКЕ АЗ САМТҲОИ СЕРСОҲАИ ХОҶАГИИ ҶАҲОН МЕБОШАД. МЕТАЛЛУРГИЯ СОҶАИ ТАКЯҶОҶИ ХОҶАГИИ ҶАҲОН АСТ, КИ СОЛҶОИ ОХИР ДАР ҶОЙГИРШАВӢ ВА СОХТИ ТЕХНОЛОГИИ ОН ТАҶӢИРОТИ ҶИДӢ БА АМАЛОМАД.

Мошинсозӣ

Аз рӯи таркиби худ ин соҳа аз ҳама мураккабу серсоҳатарини саноати ҷаҳон аст. Аз ин сабаб, дар ин соҳа 100 млн коргар шуғл доранд. Мошинсозӣ аз ҷиҳати нархи маҳсулот дар байни тамоми соҳаҳои саноати ҷаҳон дар ҷойи якум меистад (қариб 35% истеҳсоли саноатии ҷаҳон ва 27% аҳоли дар ин соҳаи истеҳсолоти саноатӣ шуғл доранд). Мошинсозии энергетикӣ, нақлиётӣ, кишоварзӣ, дастгоҳсозӣ ва истеҳсоли

Расми 33. Истеҳсолкунандагон ва содиркунандагони асосии автомобил дар ҷаҳон (млн адад)

таҷхизот (барои дигар соҳаҳои саноат) вобаста ба маҳсулоти истеҳсолмекардааш аз дигар соҳаҳои ин арса фарқ мекунад.

Мамлакатҳои тараққикардаи ҷаҳон, инчунин Русияю Чин қариб тамоми навъҳои мошинсозиро доранд. Мамлакатҳои Аврупои Ғарбию Шарқӣ ва баъзе мамлакатҳои рӯбаинкишоф (Бразилия, Сингапур, Кореяи Ҷанубӣ, Ҳиндустон ва дигарон) одатан ба истеҳсоли ин ё он навъи маҳсулоти мошинсозӣ махусус гардонида шудаанд. Дар аксари мамлакатҳои ҷаҳони 3-юм мошинсозӣ ба маънои пуррааш вучуд надорад. Дар ин кишварҳо корхонаҳои металлкоркунӣ (устохонаҳои таъмири) амал мекунад ва онҳо ба соҳаҳои нақлиёт, саноати кӯҳӣ, хоҷагии деҳот ва ғайра хизмат мерасонанд. Корхонаҳои металлалаби ин соҳа дар назди саноати химия, металлургияи сиёҳ, энергетика (шимолу шарқи ИМА, Рури Олмон, Донбасси Украина, Силезияи Болои Лаҳистон), соҳаҳои дастгоҳсозӣ, радиоэлектроника, асбобҳои дақиқ дар ноҳияҳои захираҳои меҳнати баландхитос, корхонаҳои истеҳсоли мошину асбобҳои маишӣ дар ноҳияҳои серхаридор ҷойгир карда мешаванд. Мамлакатҳои тараққикарда 9/10 қисми маҳсулоти ин соҳаро истеҳсол менамоянд ва дар ҳудуди онҳо се ареали мошинсозӣ (корхонаи бузург) ҷойгир аст: ИМА, Аврупои Ғарбӣ, Ҷопон.

Нақши асосиро дар ҷойгиркунии соҳаҳои навии мошинсозӣ омили илмталаб будан ишғол мекунад.

Мамлакатҳои рӯбаинкишоф аз ҷаҳон як қисми маҳсулоти саноати мошинсозиро истеҳсол мекунад. Дар байни онҳо Ҳиндустон, Бразилия, Аргентина, Мексика, Кореяи Ҷанубӣ пешсафанд. Аксари корхонаҳои ин мамлакатҳо ба сармояи хориҷӣ вобастаанд.

Яке аз соҳаҳои асосии саноати мошинсозӣ автомобилсозӣ аст. Ҳар сол дар ҷаҳон зиёда аз 60 млн мошини боркашу сабукрав истеҳсол карда мешаванд, ки дар ин ҷода ИМА ва Ҷопон дар ҷойи аввал буда, ҳар яки онҳо бештар аз 10 млн автомобил истеҳсол мекунад. Ширкатҳои калонтарини дунё «Ҷенерал Моторс», «Форд», «Крайслер» (ИМА), «Тоёта», «Хондо», «Нисан», (Ҷопон), «Фолксваген» (Олмон), «Фиат» (Италия) ва ғ. мебошанд.

Дар истеҳсоли ҷаҳонии киштиҳои калонҳаҷм Фаронса, Ҷопон, Корея, Британия, Олмон ва Чин пешсафанд.

Дар асрҳои XX–XXI мошинсозӣ бошиддат дар Ҷопон, Италия, Корея, Тайван, Испания, Сингапур, Бразилия, Мексика, Пуэрто-Рико, Чин рушд ёфта истодааст.

Саноати химия

Дар замони ИИТ дар таркиби саноати химияи ҷаҳон химияи органикӣ, синтезӣ, саноати микробиологӣ ва истеҳсоли нуриҳои химиявӣ нақши асосиро мебозанд.

Дар замони мо саноати химия соҳаест, ки дараҷаи азнавсозиҳои иқтисодии Ҳама гуна мамлакатро нишон медиҳад. Аврупои Шарқӣ, ИМА ва Чин 1/5 қисми маҳсулоти химияро истеҳсол мекунанд. Дар ин мамлакатҳо коркарди ашёи хоми гуногуни

минералӣ ва нафту химиявӣ инкишоф ёфтааст. Дар мамлакатҳои тараққикарда химияи илмталаб, полимерҳо, истеҳсоли нуриҳои минералӣ инкишоф ёфтаанд. Дар мамлакатҳои рӯбаинкишоф дар ибтидо саноати кӯҳӣ-химиявӣ, ки маҳсулоташ содиротӣ буд, инкишоф ёфта буд. Аз ибтидои солҳои 70-уми асри ХХ сар карда, онҳо соҳаҳои нурибарор, полимерҳо, химияи нафтиро инкишоф медиҳанд. Дар Арабистони Саудӣ, Кувайт, Эрон, Индонезия, Алҷазоир, Мексика, Венесуэла, Бразилия марказҳои калони нафту химия ба кор даромадаанд.

Аз ҷиҳати нахҳои химиявӣ давлатҳои Чин, Тайван, ИМА, Кореяи Ҷанубӣ, Ҳиндустон дар ҷаҳон пешсафанд.

МУҲИМТАРИН ТАҒЙИРОТИ ТАРКИБӢ ВА ҚОЙГИРШАВИИ ИНШООТИ САНОАТИ ХИМИЯ БА АФЗУДАНИ НАҚШИ ХИМИЯИ ОРГАНИКӢ-СИНТЕЗӢ АЛОҚАМАНД АСТ. БАРОИ ИН СОҲА ДУ ШАКЛИ ПАҲНШАВӢ МАҲСУС АСТ: 1) КОМПЛЕКСҲОИ БУЗУРГ (БАХУСУС ДАР САМТИ НАФТУ ХИМИЯ), 2) ИНШООТИ ТАҲАССУСАШОН МАҲДУДУ ЯҶОНА, КИ ОНҲОРО МЕТАВОН ДАР ҲАР ҚОЙ ҚОЙГИР КАРД.

Дигар соҳаҳои саноат

Саноати чангал, коркарди ҷӯб, селюлозаю қоғаз захира намудан, коркарди механикии ҷӯб (арракунӣ, истеҳсоли фанера, масолеҳи сохтмонӣ, мебел ва ғ.) ва коркарди химиявии ҷӯбро дар бар мегирад. Давлатҳои пешсаф дар захира намудани ҷӯб ИМА, Бразилия, Ҳиндустон, Канада ва Русия мебошанд. Аз ҷиҳати истеҳсоли қоғаз барои китобу рӯзнома дар ҷаҳон Канада ва ИМА-ро пешсаф мешуморанд, ки дар якҷоягӣ қариб 50% ин маҳсулоти селюлозаро истеҳсол мекунанд. Дар Аврупои Ғарбӣ

давлатҳои пешсаф аз ҷиҳати истеҳсоли маҳсулоти ҷангал, ки сифати аъло доранд, кишварҳои нимҷазираи Скандинавия ва Финландия мебошанд.

Саноати сабук аҳолиро бо матоъ, либос, пойафзол ва дигар маҳсулот таъмин мекунад. Дар таркиби он соҳаҳои бофандагӣ, дӯзандагӣ, пойафзол, муйина, ҷавохирот ва ғайра дохил мешаванд. Маҳсулоти ин соҳаро ба ду категория ҷудо мекунад: 1) маҳсулоти истеъмолии васеъ, ки арзиши арзон доранд ва ба мутахассисони баланддигарӣ эҳтиёҷ надоранд; 2) маҳсулоти гаронарзиш, ки на танҳо ба мутахассисони баланддигарӣ, инчунин ба технологияи гаронарзиш талабот доранд. Ин либосҳои эксклюзивӣ ва пойафзолҳои мӯд ва ғайраро дар бар мегиранд. Онҳоро монополияҳои мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ, Ҷопон, ИМА ва ғ. истеҳсол мекунад.

Имрӯзҳо дар истеҳсоли маҳсулоти саноати сабук кишварҳои Осиё, пеш аз ҳама Чин ва Ҳиндустон ба қатори истеҳсолкунандагони сатҳи ҷаҳонӣ ворид шудаанд. Ҳоло дар ҷаҳон беш аз 130 млрд. м² газвор истеҳсол карда мешавад, ки қариб нисфи он ба ҳиссаи Чин ва мамлакатҳои Аврупои Шарқӣ рост меояд. Аз мамлакатҳои тараққикарда дар ин ҷода ИМА ва Ҷопон пешсаф мебошанд.

Дар мамлакатҳои рӯбаинкишоф истеҳсоли газвор торафт меафзояд (Осиёи Шарқӣ ва Ҷанубу Шарқӣ, Амрикои Лотинӣ). Дар мағозаҳои ИМА, Аврупои Ғарбӣ, Ҷопон газворҳои арзони Кореяи Ҷанубӣ, Гонконг, Ҳиндустон, Колумбияро хеле зиёд мефурӯшанд.

Саноати хӯрокворӣ аз ҷиҳати таркиб, микёс ва хусусияти ҷойгиршавӣ дар ҷаҳон хосиятҳои хосси худро дорад. Баъзе соҳаҳои он аз манбаи ашёи хом дур ҷойгиранд ва дар заминаи ашёи хоми кашонидашуда (саноати қаннодӣ, орд, тамоку, шароббарорӣ ва ғайра) фаъолият мекунад. Соҳаҳои, ки дар заминаи ашёи хоми маҳаллӣ ба нақша гирифта шудаанд ва ба корхонаҳои кишоварзии маҳал (зиرواتкорӣ ва чорводорӣ) алоқаманданд (истеҳсоли қанд, нонпазӣ, ширу панир ва ғ.). Калонтарин истеҳсолкунандагони ғушт дар дунё мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ (то 20%), Осиё (қариб 30%); равғани ҳайвон – ИМА ва Ҳиндустон; қанд – Ҳиндустон, Бразилия, Чин, ИМА, Австралия, Фаронса, Куба ва ғайра мебошанд.

ГЕОГРАФИЯИ ҶОЙГИРШАВИИ ҚОРХОНАҲОИ САНОАТИ ҶАНГАЛ ВА ҚОРҚАРДИ ЧЎБРО МАВҶУДИЯТИ ЗАХИРАИ ҶАНГАЛ МУАЙЯН МЕКУНАД. ДАР ҶОЙГИРКУНИИ СОҶАҲОИ САНОАТИ САБУК ВА ХЎРОКВОРӢ ОМИЛИ АШӢИ ХОМ ВА ТАЛАБОТ, ҚУВВАИ ҚОРИИ АРЗОН (БАРОИ САНОАТИ САБУК) НАҚШИ АСОСИРО МЕБОЗАНД.

Саноат ва муҳити зист

Фаъолияти инсон дар соҳаи саноати инсон ба муҳити атроф зич алоқаманд аст, зеро саноат истеъмолкунандаи асосии захираҳои табиӣ, ба вучуд оварандаи ландшафтҳои антропогенӣ (саноати маъдани кӯҳӣ, шахрӣ) буда, дар баробари ин афзоиши саноат бисёр масъалаҳои истифодаи табиатро мураккаб гардонидааст. Дар ин бора истеҳсолоти бо ном «ифлос» ҳиссаи зиёд дорад.

Иншооти асосии ифлоскунандаи муҳити атроф саноати истихроҷи маъдани кӯҳӣ, истгоҳҳои барқии сӯзишворӣ, металлургия, химия, нақлиёт, муассисаҳои коммуналӣ ва ғайраҳо мебошанд. Инкишофи саноати истихроҷ манзараҳои табииро вайрон мекунад ва азнавбарқароркунии онҳо маблағи зиёд металабад. Истгоҳҳои барқӣ, қорхонаҳои саноати химия, нақлиёт, металлургия ба ҳавои атмосферӣ дар шакли газ, ҷангу ғубор моддаҳои захрнок мебароранд, обҳои саноатию коммуналӣ дар таркибашон унсурҳои зиёновар доранд ва обҳои равони рӯйзаминӣ ҳокро захролуд мегардонанд. Неругоҳҳои барқи обӣ майдони қалони заминҳои қоршоҷамро ишғол мекунад.

Истифодаи оқилонаи сарватҳои табиӣ масъалаҳои экологии саноат ба вучуд овардари ба таври мусбат ҳал мекунад. Се роҳи асосии ҳалли масъалаи ҳифзи муҳити атроф мавҷуд аст: ба вучуд овардани иншооти тозакунанда, ҷорикунии технологияи кампартову бепартов, оқилона ҷойгиркунии истеҳсолоти «ифлос».

Дар хотир доред

Таркиб ва тағйироти ҳудудӣ дар саноат. Соҳаҳои навин. Омилҳои ҷойгиркунӣ. Саноат ва муҳити зист.

Савол ва супориш

1. Аз харита ва атлас истифода карда соҳаҳои саноати маснуотбарорро таҳлил кунед. Қадом омилҳо ҷойгиршавии соҳаҳои саноатро муайян мекунад?

а) металлургияи сиёҳ дар ИМА ва Аврупои Ғарбӣ;
б) металлургияи ранга дар Чили, Замбия ва Ҷумҳурии демократии Конго;

в) химияи органикӣ-синтезӣ дар ИМА, Аврупои Ғарбӣ ва Ҷопон.

2. Аз рӯйи атлас ҷойгиркунонии саноати химия, нуриҳои минералӣ ва самтҳои асосии нафтқашони ҷаҳонро таҳлил кунед.

3. Мувофиқа бисозед:

- 1) калонтарин истеҳсолкунандаи ҷӯян ва пӯлод; А) Венесуэла;
- 2) калонтарин истеҳсолкунандани металлҳои ранга; Б) Чин;
- 3) калонтарин истеҳсолкунандаи маҳсулоти мошинасозӣ; В) Юнон;
- 4) калонтарин истеҳсолкунандани равгани зайтун. Г) ИМА.

4. Дар кадом се давлати дар поён овардашуда саноати металлургияи сиёҳ соҳаи таҳассусии байналмилалӣ ба шумор меравад:

- 1) Чин; 2) Ҳиндустон; 3) Русия;
- 4) Замбия; 5) Аргентина; 6) Олмон.

5. Хусусиятҳои ҷобачогузори соҳаҳои металлургия кадомҳоянд?

6. Моҳияти мафҳумҳои «меҳнатталаб», «масолахталаб», «илмталаб»-ро кушоед. Ба ҳар кадоми онҳо аз маҳсулоти гуногуни саноатӣ мисол биёред.

7. Мамлакатҳои асосии захираҳои маъдани оҳан, ангишт, металлҳои ранга ва истеъмолкунандагони онҳоро номбар кунед.

8. Афзоиши соҳаҳои металлургияи сиёҳу ранга, химия ва коркарди нафт дар мамлакатҳои рӯбаинкишоф аз чӣ шаҳодат медиҳад?

9. Дар нимаи дувуми асри XX бисёре аз соҳаҳои саноати вазнини мамлакатҳои тараққиқарда дар ноҳияҳои наздизоҳилӣ ҷойгир карда шудаанд. Сабаб чист?

10. Ба ақидаи шумо, кадоме аз ин се соҳа – металлургияи сиёҳ, ранга ва химия ба соҳаи илмталаб мансуб аст? Ақидаи худро шарҳ диҳед.

11. Оид ба вазъи муҳити атрофи мамлақати худ чӣ медонед? Ҳиссаи шумо – хонандагон, дар ҳифзи муҳити атроф аз чӣ иборат аст?

Ибро
мелонам

Ибро
метавонам

ГЕОГРАФИЯИ КИШОВАРЗӢ

*Саҳми соҳаи кишоварзӣ дар истеҳсолоти моддӣ чӣ гуна аст? Та-
раққиёти соҳаҳои зироаткорӣ ва чорводорӣ ба кадом омилҳо вобаста
мебошад?*

Кишоварзӣ соҳаи муҳимми иқтисодиёт аст. Дар дунё мамла-
кате нест, ки аҳолии он ба кишоварзӣ машғул набошад. Айни ҳол
қариб нисфи аҳолии қобили меҳнати ҷаҳон дар соҳаи хоҷагии
деҳот машғули кор аст. Вале ин рақам барои тамоми мамлакатҳои
дунё як хел нест. Дар мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ дар соҳаи ки-
шоварзӣ ба ҳисоби миёна 9%, дар ИМА – 7%, дар Канада – 6%,
дар Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил қариб 20% аҳолии қобили
меҳнат шуғл дорад. Дар мамлакатҳои рӯбаинкишоф ин нишон-
диҳанда 70-80% ва аз ин ҳам зиёдтар аст. Ин ҳолат қабл аз ҳама ба
дараҷаи механикониҳои хоҷагии деҳот, инчунин таҳассуси он ва
шароити табиӣ вобаста аст. Яке аз
хусусиятҳои хосси ин соҳа бештар
ба табиат вобаста будани он аст ва
ин вобастагӣ дар замони ИИТ низ
боқӣ мемонад.

**Хоҷагии кишоварзӣ-ис-
теъмолӣ** – шакли хоҷаги-
дориест, ки истеҳсолот ба
қоньгардонии талаботи
истеъмолӣ худӣ нигаронида
шудааст.

Хоҷагии деҳот аз ду соҳаи
калони рустанипарварӣ ва чор-
водорӣ бо ҳам алоқаманд иборат буда, таносуби онҳо аз мам-
лакат ба мамлакат (вобаста ба меҳнатталабию маблағталабӣ,

характери шароити табию маҳаллӣ), тағйир меёбад. Дар мамлакатҳои тараққикарда, ки комёбиҳои нави илму агротехникаро васеъ истифода мебаранд, маҳсулоти чорводорӣ нисбат ба маҳсулоти рустанипарварӣ бартарӣ дорад. Чунин ҳолат дар баъзе мамлакатҳои рӯбаинкишоф низ мушоҳида карда мешавад (баъзе мамлакатҳои Шарқи Наздику Миёна), вале сабаби ин норасоии замин (камқувватии хок, иқлими хушк) ва маҳдуд будани зироаткорӣ аст. Агар барои мамлакатҳои Ғарб кишоварзи хусусияти сердаромад дошта бошад ва техникаю технология пеш рафта бошад, барои кишварҳои Африқои тропикӣ ин соҳа хусусияти истеъмоли дорад. Дар ИМА, Нидерландия, Канада ё Белгия арзиши маҳсулоти кишоварзӣ ба ҳар нафари дар кишоварзӣ банд зиёда аз 30 ҳазор долларро ташкил медиҳад, аммо ин нишондиҳанда дар мамлакатҳои Африқои тропикӣ аз 100 доллар камтар аст.

Чорводорию зироаткории замони ҳозира ба соҳаҳои саноати ба таъминкунандаи техника ва коркарди маҳсулот алоқаи устувор доранд. Ин ҳолати алоқамандӣ боиси ташкилҳои иттиҳодияи агросаноатии гуногуниқтидор шудааст. Дар мамлакатҳои рӯбаинкишоф ин иттиҳодия дар ҳолати ташкилҳоианд. Дар ин мамлакатҳо тараққиҳои ИИТ ба пайдоиши «инқилоби сабз» оварда расонд. Моҳияти он чунин аст, ки тавассути чорикунии кишти навҳои баландмаҳсули зироатҳо, ҳолатҳои механиконию электрикони, химикони, мелиоратсияи замин ва истифодаи биотехнология ҳосилнокии зироатҳо баланд бардошта мешавад. Вале «инқилоби сабз» танҳо дар баъзеи ин давлатҳо (Мексика, Ҳиндустону Покистон, Филиппин) ва заминҳои сарватмандони калону ширкатҳои хориҷӣ қорӣ карда шуд.

ИИТ дар соҳаи чорводорӣ боиси гузаронидани баъзе навҳои истеҳсолот (фабрикаҳои парандапарварию фермаҳои чорвои калони шохдор) ба технологияи пешқадам шуд. Дар ин соҳаҳо механиконию автоматикунӣ ба амал омадааст.

Зироаткорӣ

Дар ин соҳа қариб нисфи майдони кишти ҷаҳонӣ банд буда, паҳншавии он ба ҷойгиршавии аҳоли қариб пурра мувофиқ меояд.

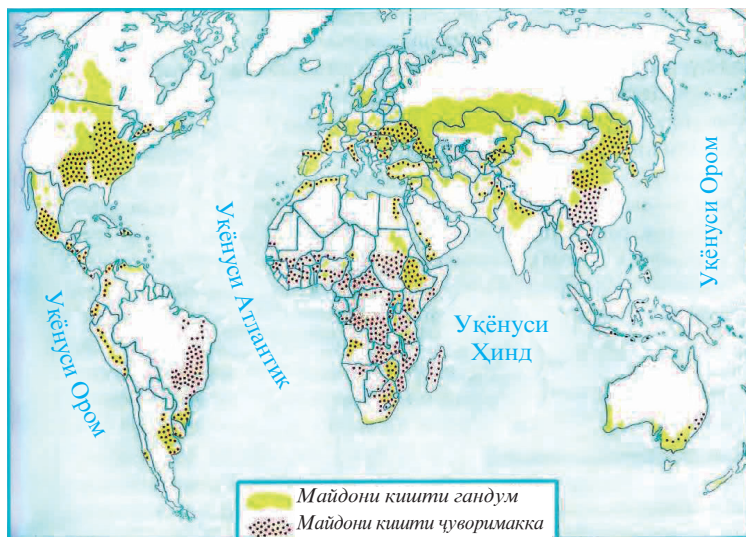
Дар ин соҳа ғалладонаҳо (гандум, шолӣ, ҷуворимаққа) мавқеи асосӣ доранд.

Гандум барои инсоният хӯроки асосӣ аст. Вай рустании даштӣ буда, ноҳияҳои асосии кишти он шимолӣ Амрико, минтақаи Пампаи Аргентина, Австралия мебошанд. Чамъоварии солонаи ҳосили гандум дар ҷаҳон аз 723,8 млн тонна гузаштааст. Мувофиқи

Дар ҷаҳон кишти майдони гандум аз дигар зироат зиёд аст.

маълумоти созиши озуқаворӣ ва кишоварзии СММ, то соли 2025 чамъоварии ҳосили гандум ба 776,2 млн тонна мерасад.

Шолӣ низ барои нисфи аҳолии ҷаҳон нони асосӣ буда, майдони кишти он нисбат ба майдони кишти гандум ду баробар кам аст, вале миқдори ҳосиллаш қариб як хел. Сабаб ин аст, ки бисёр мамлакатҳои шиликор (Чин, Ҷопон, Индонезия, Миср ва дигар) ҳар сол ду маротиба ҳосил мегиранд. 9/10 ҳиссаи ҳосили ҷаҳонии шолӣро мамлакатҳои Осиё тавлид мекунанд.

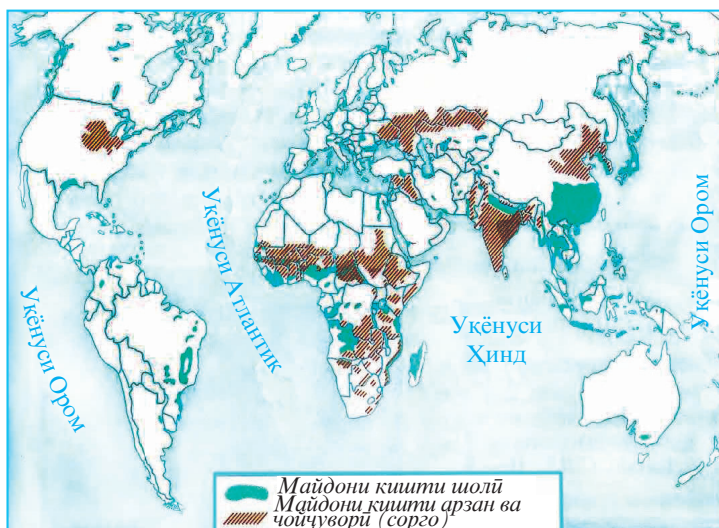

Расми 34. Майдони кишти гандум ва ҷуворимакка

Ҷуворимакка ҳамчун хӯроки инсон ва ҳайвон географияи ваҳшӣ дорад дар ИМА, Аргентина ва мамлакатҳои Аврупоӣ бештар ба сифати хӯроки чорво ва дар мамлакатҳои рӯбаинкишоф ба сифати хӯроки инсон парвариш карда мешавад. Ноҳияи асосии ҷуворимаккапарварӣ минтақаи ҷуворимаккаи ИМА (махсусан, иёлати Айова) мебошад. 10-15 дарсад ғалладонаҳои истеҳсолшуда ба бозори ҷаҳонӣ бароварда мешаванд (асосан гандуми ҷуворӣ). Содиркунандагони асосӣ ИМА, Канада, Австралия,

Фаронса ва Аргентина мебошанд, Канадаю Австралия то 80 дарсад ҳосили солонai гандум, Аргентина ҷуворимақкаашро содир мекунанд. Воридкунандагони асосии гандум мамлакатҳои рӯбаинкишоф, ҷуворимақкаи хӯроки чорво мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ мебошанд.

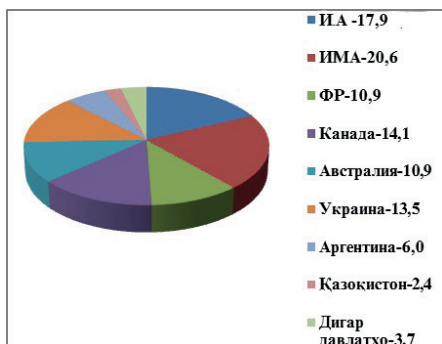
Расми 35. Майдони кишти шолӣ, ҷойҷуворӣ (сорго), арзан

Ғайри ғалладонаҳо барои таъмини аҳоли бо хӯрок, рустанҳои техникӣ, беҳмевагӣ, қанддеҳ, сабзавоту мева парвариш қарда мешаванд.

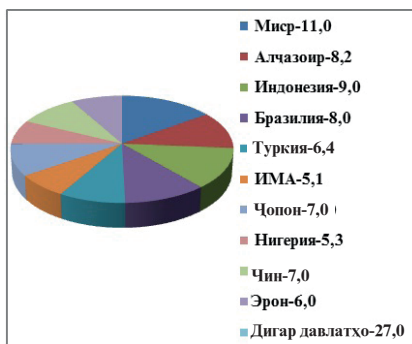
Минтақаи асосии **рустанҳои техникӣ** (офтобпараст, арахис, лӯбиёи равғандех, кунцит) минтақаҳои муътадил ва тропикӣ мебошанд. Онҳо асосан манбаи истеҳсоли равған буда, аз 2/3 қисми равғани истеъмолӣ ба ҳиссаи ин минтақаҳо рост меояд. Аз рӯи ҳосили офтобпараст – Русия, лӯбиёи равғандех – ИМА, арахис – Ҳиндустон, зайтун – Италия дар ҷойи авваланд. Аз рӯи ҷамъовариҳои картошка (ватанаш Амрикои Лотинӣ) – Ҷумҳурии Мардумии Чин, Лаҳистон (Польша) ва Русия пешсафанд.

Истеҳсоли солонai ҷаҳонии қанд тақрибан 160-170 млн тонна буда, 60 дарсади онро аз найшакар, 40 дарсадашро аз лаблабуи қанд истеҳсол мекунанд. Аҷоибот он аст, ки ҳардуи ин рустанӣ як хел маҳсулот медиҳанду макони парваришашон минтақаҳои гуногуни иқлимӣ (найшакар – минтақаи тропикӣ, лаблабу – минтақаи муътадил) аст.

Давлатҳои содиркунанда

Давлатҳои воридкунанда

Расми 37. Савдои берунаи гандум (с. 2015% аз ҳаҷми умумии ҷаҳон 100%)

Аз рустаниҳои нахдиханда пахта (Чин, ИМА, Ҳиндустон, Покистон, Ўзбекистон, Миср, Судон, мамлакатҳои Амрикои Лотинӣ), ҷут (Бангладеш, Ҳиндустон) мавқеи хос доранд.

Чой, қаҳва, какао рустаниҳои рӯҳафзо буда, пахншавии нисбатан маҳдуд доранд. 4/5 ҳиссаи чамбоварии чой ба мамлакатҳои Осиё (Ҳиндустону Чин, Шри-Ланка), 2/3 қисми қаҳва ба ҳиссаи Амрикои Лотинӣ (Бразилия ва Колумбия), ҳамин миқдор какао ба ҳиссаи мамлакатҳои Африқо рост меояд.

Содиркунандагони асосии рустаниҳои рӯҳафзо давлатҳои рӯбаинкишоф, воридкунанда мамлакатҳои тараққикарда мебошанд.

Рустаниҳои ғайрихӯрокӣ. Дар байни рустаниҳои ғайрихӯрокворӣ пахта аҳамияти махсус дорад (аз чигити он равшану кунҷора ҳам мегиранд). Истеҳсоли солонаи нах пахта 25 млн тонна буда, аз ҷиҳати истеҳсоли нах дар чойи якум мамлакатҳои Осиё, дар чойи дувум Амрико, дар чойи сеум Африқо меистанд.

Майдони кишти зағири нахдеҳ нисбатан маҳдуд буда, 3/4 ҳиссаи ҳосили ҷаҳонии зағирро Русия, каучуки табииро 85% мамлакатҳои Осиёи Ҷанубу Шарқӣ медиҳанд. Ин рустаниҳо моли муҳими бозори ҷаҳонианд.

Қисми зиёди заминҳои кишоварзии ҷаҳон обёрӣ шудаанд, ки ин яке аз усулҳои истифодаи бошиддати замин, бахусус дар минтақаҳои иқлимашон хушк мебошад. Дар ин ҷойҳо рутубат барои фаъолияти зироаткорӣ басанда нест. Системаҳои бузурги обёрӣ дар ҷаҳон дар мамлакатҳои Чин, Ҳиндустон, ИМА ва ғайра бунёд гардидаанд.

**Мамлакатҳои пешсаф дар ҷаҳон аз ҷиҳати майдони
заминҳои обёришуда**

Мамлакат	Майдони заминҳои обёришуда		Мамлакат	Майдони заминҳои обёришуда	
	млн. га	%		млн. га	%
Ҳиндустон	54,8	20,2	Бангладеш	4,2	1,5
Чин	54,4	20,0	Испания	3,7	1,4
ИМА	22,4	8,2	Ироқ	3,5	1,4
Покистон	18,1	6,7	Миср	3,3	1,2
Эрон	7,5	2,8	Ветнам	3,0	1,1
Мексика	6,5	2,4	Бразилия	2,9	1,1
Тайланд	5	1,8	Италия	2,7	1,0
Индонезия	4,8	1,8	Руминия	2,6	1,0
Русия	4,6	1,7	Ҷопон	2,6	1,1
Туркия	4,5	1,7	Ҷамъ	215,4	79,3
Ўзбекистон	4,3	1,6	Ҷамъ дар ҷаҳон	271,4	100

ДАР ТАРКИБИ ЗИРОАТКОРӢ МАВҶЕИ АСОСИРО РУСТАНИҲОИ ҒАЛЛАДОНА ВА ТЕХНИКӢ ИШҒОЛ МЕКУНАНД. ҚИСМИ ЗИЁДИ ЗАМИНҲОИ ИСТИФОДАШУДАИ КИШОВАРЗИРО ДАР ҶАҲОН ЗАМИНҲОИ ОБӢРИШУДА ИШҒОЛ НАМУДААНД.

Чорводорӣ

Чорводорӣ соҳаи муҳимму пешсафи аксар мамлакатҳои тараққиқардаи ҷаҳон аст (мамлакатҳои Аврупо, Амрикои Шимолӣ, Австралия, Зеландияи Нав ва баъзе мамлакатҳои Аврупои Шарқӣ). Дар ин мамлакатҳо чорводорӣ интенсифӣ ривоч ёфтааст. Қариб нисфи истеҳсоли ҷаҳонии гӯшту шир ба мамлакатҳои тараққиқарда, 1/5 ҳиссааш ба мамлакатҳои рӯбаинкишоф рост меояд.

Чорводорӣ имрӯз аз парвариши чорвои калони шохдор, бузу гӯсфанд, асп, кутосу говмеш, паранда, занбӯри асал, моҳӣ ва ғайраҳо иборат аст.

Географияи ин соҳаро ҷойгиркунии саршумори он, ки ҳоло ба 5,6 млрд сар расидааст, муайян мекунад. Соҳаи парвариши чорвои калони шохдор нисбатан ҷойгиршавии баробар дошта, вале саршумори зиёдаш дар мамлакатҳои Осиё ва Амрико ҷойгир аст, ки 1/3 қисми маҳсулоти гӯштӣ ва шири ҷаҳонро медиҳад. Шумораи

ин чорво дар ин кишвар қариб 1,5 млрд сар аст. Вилояти Пампаи Аргентинаро фабрикаи гӯшт меноманд. Ин чо ба ҳар 100 га замини кишоварзӣ 50-100 сар чорво рост меояд. Чунин «фабрикаҳо» дар ИМА, Канадаю Австралия низ дида мешаванд. Аз ҷиҳати саршумори чорвои калони шохдор Ҳиндустон, Бразилия, Чин, ИМА, Русия, Фаронса, Аргентина пешсаф мебошанд.

Хукпарварӣ сарчашмаи гирифтани 2/5 қисми маҳсулоти гӯштии ҷаҳон буда, шумораи онҳо қариб 950-960 млн сар аст. Бештар дар маҳаллаҳои сераҳоли, марказҳои саноатӣ, ноҳияҳои парвариши картошка ҷойгир шудааст. Аз рӯи шумора давлатҳои Осиё (алалхусус Чин) дар ҷаҳон дар ҷойи аввал аст.

Парвариши бузу гӯсфанд низ аҳаммияти ҷаҳонӣ дорад ва ин соҳа дар ноҳияҳои биёбону нимбиёбон ва кӯҳӣ ҷойгир аст. Аз рӯи шумораи гӯсфанд Австралия ва Зеландияи Нав дар ҷаҳон дар ҷойи аввал меистанд, ки қариб нисфи саршумори гӯсфанд дар ҷаҳон ба ин мамлакатҳо рост меояд. Ин чо дастгоҳҳои калони гӯсфандпарварӣ («шипстейшнз») ташкил шудаанд, ки дар онҳо гӯсфандон дар тамоми сол заминаи хӯроки табиӣ доранд.

ЧОРВОДОРИИ ҶАҶОНРО СЕ СОҶАИ АСОСӢ – ЧОРВОИ КАЛОНИ ШОҶДОР, ХУКПАРВАРӢ ВА ГӢСФАНДПАРВАРӢ ДАР БАР МЕГИРАНД. ИН СОҶА ДАР МАМЛАКАТҶОИ МУТАРАҚҚӢ ХУСУСИЯТИ ИНТЕНСИВӢ ВА ДАР МАМЛАКАТҶОИ РӢБАИНКИШОФ ХУСУСИЯТИ ЭКСТЕНСИВӢ ДОРАД.

Қисми зиёди маҳсулоти чорво ба бозори ҷаҳонӣ бароварда мешавад, ки соҳиби он мамлакатҳои тараққикардаанд. Моҳидорӣ яке аз шуғлҳои қадимаи инсон асту имрӯз қариб 16 млн (дар як сол) нафар дар ин соҳа шуғл дорад. Моҳидориро истихроҷи дигар ҳайвонҳои обӣ ба 125 млн (дар як сол) расидааст. Ин соҳа талаботи инсонро бо сафеда қонеъ мегардонад ва ҷойгиршавии он ҳамачоя буда, нисфи моҳидории ҷаҳонӣ ба ҳиссаи Ҷопон, Чин, ИМА, Чили, Перу ва Русия рост меояд.

Кишоварзӣ ва муҳити зист

Ҷаъолияти хоҷагии инсон дар соҳаи кишоварзӣ чун дар саноат ба вазъи муҳити атроф бе таъсир намондааст. Зухуроти он пайдоиши манзараҳои антропогении сахрой ва чарогоҳӣ аст, ки онҳо дар минтақаҳои гуногуни табиӣ масоҳатҳои калонро ишғол кардаанд. Таъсири кишоварзӣ ба табиат дар аввалҳо ба воситаи

шудгори замину чангалбурӣ мегузашт ва ҳоло ҳам ин роҳ дар аксари мамлакатҳои Осиё, Африқо ва Амрикои Лотинӣ вучуд дорад. Дар мамлакатҳои тараққиёташон бошиддат роҳи асосии таъсир расондан ба муҳит химиконии кишоварзӣ аст. Кишоварзии ҷаҳон ҳоло қариб 100 ҳазор номгӯи маҳсулоти химиявӣ, 110 млн тонна нури ва 3,5-4 млн тонна моддаҳои захрноки зидди ҳашароти зараррасонро истифода мебарад.

Ба аҳамияти иқтисодӣ доштани химиконии кишоварзӣ шубҳае нест. Вале ба таври аз ҳад зиёд ва беназорат истифода бурдани нуриҳо ва моддаҳои захрноки химиявӣ ба олами набототу ҳайвонот ва инсон зарарноканд. Зеро инсон ба воситаи обу ҳаво ва аз тарафи дигар маҳсулоти набототу ҳайвонотро истеъмол мекунад.

Имрӯзо истифодаи моддаҳои химиявӣ дар аксари мамлакатҳо маҳдуд ва усулҳои нави муборизаи зидди зараррасонандгони кишоварзӣ истифода бурда мешаванд.

Дар хотир доред

Таркиби кишоварзӣ. Кишоварзии истеъмолӣ. Заминҳои обёришуда. Чорводории интенсивӣ ва экстенсивӣ.

Савол ва супориш

1. *Аз харитаи хоҷагии деҳоти ҷаҳон ноҳияҳои асосии истеҳсоли интенсивиро ёбед ва фаҳмонед, ки чаро ин соҳаҳо маҳз дар ҳамин ҷо рушд ёфтаанд. Аз атлас соҳаҳои саноати маснуотбарориро таҳлил кунед.*

2. *Ҷавоби дурустро интихоб кунед:*

1) *Аз ҷиҳати саришумори чорвои калони шохдор. Ҳиндустон, Бразилия, ИМА, Русия, Фаронса пешсаф мебошанд;*

2) *Кишоварзӣ соҳаҳои зироаткорӣ ва саноати чангалро дар бар мегирад;*

3) *Бузургтарин истеҳсолкунандаи шолӣ дар дунё Чин аст;*

4) *Рустаниҳои галладонагӣ зиёда аз нисфи майдони киштро дар ҷаҳон шигол кардаанд.*

3. *Мувофиқа бисозед:*

1) *истеҳсолкунандаи асосии гандум;*

2) *майдони найшакар аз ҷама зиёд дар ин мамлакат аст;*

3) *майдони какао аз ҷама зиёд дар ин мамлакат аст;*

4) *гӯсфандпарварӣ соҳаи асосии хоҷагии деҳоти он аст:*

А) Ҳиндустон; Б) ИМА; В) Австралия; Г) Кот-д'Ивуар.

5. *Роҳҳои тараққиёти интенсивӣ чӣ тафовут доранд?*

6. Таносуи байни чорводорию зироаткорӣ ба кадом омилҳо вобаста аст?

7. Оё сохти релйеф ба ҷойгиркунии соҳаи чорводорӣ таъсир мерасонад? Онро шарҳ диҳед.

8. Рустаниҳои тропикиро дар минтақаҳои иқлими муътадил парвариш кардан мумкин аст?

9. Дар Осиё ва Африқо – 3/5, Амрикои Ҷанубӣ – 1/5, Аврупо ва Амрикои Шимолӣ танҳо 1/10 ҳиссаи аҳоли дар кишоварзӣ фаъолият мекунад. Шумо инро чӣ гуна маънидод мекунад?

10. Дар баробари шароити агроиқлимӣ ва дараҷаи таъминоти техникаи кишоварзӣ, муносибатҳои аграрӣ самаранокии соҳаҳои кишоварзии мамлакатро нишон медиҳад. Чаро? Инро шарҳ диҳед.

11. Маълум аст, ки шолӣ дар заминҳои обёршуда парвариш карда мешавад. Рустаниҳои: а) ҷойҷуворӣ (сорго); б) ҷав; в) зағир дар чӣ гуна шароити табиӣ парвариш карда мешаванд?

Инро
медонам

ГЕОГРАФИЯИ НАҚЛИЁТ ВА РОБИТАҲОИ ИҚТИСОДИИ БЕРУНА

ИИТ ба инкишофи нақлиёт чӣ таъсир мерасонад? Нақлиёт ва соҳаҳои хизматрасониро чӣ бо ҳам алоқаманд месозад? Дар кадом кишварҳо нақлиёт ва соҳаҳои хизматрасонӣ пешсафанд? Аз чӣ сабаб нақлиёти баҳрӣ дар қашонидани бор мавқеи асосиро ишғол мекунад?

Аксаран хоҷагии халқро ба ду соҳаи асосӣ: истехсолӣ ва ғайриистехсолӣ ҷудо менамоянд. Соҳаи якум ба истехсоли маҳсулот сару қор дорад ва соҳаи дуюм ба хизматрасонӣ. Солҳои охир аксар олимони ҷидди ин ақидаанд. Чунин тақсимоат бо мурури замон мазмуни худро гум кард, зеро дар ҳар ду соҳа даромад дида мешавад ва дар аксар соҳаҳои ғайриистехсолӣ (масалан, дар соҳаи савдо ва хӯроки умумӣ) раванди истехсол идома дорад.

Аммо нақлиёт хусусияти хос дорад, ки барои ҳар ду соҳа хизмат мерасонад. Як қатор зерсоҳаҳои он ба саноат ва кишоварзӣ хизмат мерасонанд, ки аҳаммияти истеҳсоли доранд, аммо нақлиёти мусофиркашонӣ ба соҳаи хизматрасонӣ ворид мешавад.

Илм барои ҳар ду соҳа хусусияти тадқиқотӣ дорад, аз сохтани аҳромҳои Миср то лабораторияҳои илмӣ-тадқиқотӣ.

Нақлиёт ва ИИТ. Нақлиёт асоси тақсмоти географии меҳнат, образнок карда гӯем, сохтори «гардиши хун»-и организми иқтисоди ҷаҳон аст. Аз рӯи нишондиҳандаҳои ҳаҷму таркиби боркашонӣ дараҷаю таркиби иқтисодиёт ва аз рӯи географияи шабакаи нақлиётӣ ҷойгиркунии қувваҳои истеҳсолкунандаро муайян кардан мумкин аст. Нақлиёт ба ҷойгиркунии таъсир расонида, ба махсусгардонию кооператсиякунонии корхонаҳо, соҳаҳо, ноҳияю мамлакатҳо таъсир мерасонад. Аз ин ҷиҳат, нақлиётро давоми ҳама гуна ҷараёни истеҳсолот меноманд.

ИҚТИСОДИЁТ БЕ РУШДИ СОҲАҲОИ НАҚЛИЁТ ВА ХИЗМАТРАСОНӢ, КИ АЛОҚАРО БАЙНИ ИСТЕҲСОЛОТ ВА ИСТЕЪМОЛКУНАНДА, ШАҲР, ДЕҲОТ ВА МАМЛАКАТҲО АМАЛӢ МЕСОЗАНД, ИМКОНӢЯТ НАДОРАД.

Ҳамаи роҳҳои нақлиётӣ, муассисаҳои нақлиётӣ ва воситаҳои нақлиёт дар якҷоягӣ шабакаи нақлиёти ҷаҳониро ташкил медиҳанд ва ҳаҷми он бузург аст. Дар нақлиёти ҷаҳонӣ беш аз 100 млн нафар шуғл доранд. Дарозии умумии шабакаи нақлиёти ҷаҳон аз 36 млн километр зиёд буда, ҳар сол тамоми навҳои нақлиёт беш аз 100 млрд тонна бор ва қариб 1 трлн одам мекашонанд. Мисли дигар соҳаҳо ИИТ ба нақлиёт таъсири назаррас расонидааст, ки мо онро дар якбора зиёдшавии суръати ҳаракат, борбардорӣ, мураккабшавии таркиби боркашонӣ мебинем.

Имрӯз роҳҳои ҳавоӣ аз Кутби Шимолӣ мегузаранд, нақбҳо (тунелҳо)-и зерини ҷазираҳои ҷудогонаи Ҷопонро бо ҳам пайвастаанд, кубурҳои газу нафткашон, симҳои телефон аз қариб уқёнусу баҳрҳо мегузаранд, суръати ҳаракати қатораҳо дар як соат ба 300 километр расидааст, киштии баҳрии мусофиркашон

Боркашонӣ ва одамкашонӣ нишондиҳандаҳои асосии соҳаи нақлиёт мебошанд. Соҳаи аввал бо чи қадар бор (бо тонна) дар чанд масофа (бо км) кашонида шудааст ва соҳаи дуюм аз рӯи шумораи одамон дар масофаи муайян (км) ҳисоб карда мешавад.

укёнуси Атлантикро дар 3,5-4 шабонарӯз тай мекунад, танкерҳо (киштиҳои бузург) ба ҷойи 40-50 ҳазор тонна, ҳоло 200-500 ҳазор тонна борро меғунҷонанд.

Хусусияти хосси нақлиёти мамлакатҳои алоҳида ба ҳаҷм ва азхудкунии қаламрав, дараҷаи камолоти иқтисодӣ ва дохилшавӣ ба тақсимои байналмилалӣ меҳнат вобаста аст. Нақлиёти мамлакатҳои тараққикардаю рӯбаинкишоф тафовут доранд. Дар мамлакатҳои тараққикарда сохтори мураккаб дошта, тамоми навъҳои ҳозира (обӣ, хушкӣ, ҳавоӣ, канатӣ, қубурӣ)-ро дорад. Ин мамлакатҳо аз рӯйи ҳамаи нишондиҳандаҳои кори нақлиёт низ пешсафанд. Дараҷаи аз ҳама болои нақлиётро ИМА, Ҷопон, Олмон, Фаронса ва Британияи Кабир, Италия ва Канада соҳибанд. Роҳҳои оҳани аълосифати электриконидашуда, ки қатороҳо бо суръати 200-300 км/соат ҳаракат мекунанд хосси ҳамин мамлакатҳо мебошад.

Нақлиёти мамлакатҳои Аврупои Шарқӣ ва ИДМ аз рӯйи зичии роҳҳо, сифатнокӣ ва боркашонӣ нисбатан суст тараққӣ кардааст.

Дар мамлакатҳои рӯбаинкишоф системаи нақлиёти акнун дар ҳолати ба шаклдароӣ аст. Дараҷаи таҷҳизонидани техникаи нақлиёт паст буда, дар баъзеи онҳо (Афғонистон, Непал, баъзе мамлакатҳои Шарқи Наздик, давлатҳои қазиравии ва баҳри Кариб) роҳи оҳан мавҷуд нест.

Дар шароити имрӯза дар давлатҳои Чин, Ҳиндустон ва дигар мамлакатҳои рӯбаинкишоф ҳаҷми боркашонӣ бо суръат меафзояд.

Дар байни тамоми навъҳои нақлиёти имрӯза аз рӯйи боркашонӣ нақлиёти баҳрӣ дар ҷойи аввал аст. Ҳисоби миёнаи масофаи боркашонӣ аз ҳама зиёд (8-10 ҳазор километр) аст.

ДАСТОВАРДҲОИ ИИТ БА КУЛЛИ НАМУДҲОИ НАҚЛИЁТ
ТАЪСИР РАСОНИДА, ТАРКИБИ СОҲАВӢ ВА ҲУДУДИИ ОНҲО-
РО ТАӢЙИР ДОДА ИСТОДААСТ.

Нақлиёти хушкигард

Асоси ин навъро нақлиёти роҳи оҳан, автомобилӣ ва қубурӣ ташкил медиҳанд.

Нақлиёти роҳӣ оҳан дар беш аз 140 мамлакат сохта шуда, нисфи он ба ҳиссаи даҳ мамлакат: ИМА, ИДМ, Канада, Ҳиндустон, Чин, Австралия, Аргентина, Фаронса, Олмон ва Бразилия рост меояд. Аз рӯйи зичии роҳ ба ҳар км² мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ пешсафанд.

Нақлиёти автомобилӣ дар дунё босуръат меафзояд ва барои кашонидани бор хеле мувофиқ аст, ки бо мафхуми «аз дари хона то дари хона» машхур гаштааст. Ин соҳа дар ҷаҳон бо паркҳо, дарозии роҳ ва ҳолати шабакаи роҳҳо фарқ мекунад. Қариб 80% одамкашонӣ дар ҷаҳон тавассути нақлиёти автомобилӣ амалӣ мегардад. Тақрибан 2/3 ҳиссаи автопаркҳо дар дунё ба минтақаи Амрикои Шимолӣ ва Аврупои Ғарбӣ рост меоянд. Нисфи дарозии роҳҳои асфалтпӯш ба ҳиссаи ИМА, ИДМ, Чопон рост меояд. Зичии ин роҳҳо дар Аврупо ва Чопон зиёд буда, аз рӯи дарозӣ роҳҳои магистралӣ фарқ доранд.

Нақлиёти кубурӣ аз охири асри XX ва ибтидои асри XXI бо суръати баланд рушд меёбад ва на танҳо барои кашонидани нафт ва маҳсулоти нафтию газ махсус гардидааст, балки тавассути он имрӯз шир, ғалладона ва ғ. кашонида мешавад. Он аслан дар мамлакатҳои истихроҷу истеъмолкунандаи нафту газ инкишоф кардааст. Аз рӯи дарозии умумии кубурҳо Русия, Канада ва ИМА дар ҷойи авваланд. Аз ҷиҳати дарозии магистрале нақлиёти кубурӣ дар ҷаҳон дар ҷойи аввал ИМА (зиёда 600 ҳазор км) ва пас Русия, Канада, Олмон меистанд.

АЗ ОХИРИ АСРИ XX ВА ИБТИДОИ АСРИ XXI НАҚЛИЁТИ АВТОМОБИЛӢ ВА ҚУБУРӢ БО СУРЪАТИ БАЛАНД РУШД МЕӢБАНД.

Нақлиёти обӣ

Нақлиёти бахрӣ 60 дарсади боркашонии байнидавлатиро иҷро намуда, дар тақсимои географии меҳнат ва пешрафти иқтисоди ҷаҳонӣ мавқеи асосиро бозидааст.

Дарозии роҳҳои оҳан ва автомобилгард дар мамлакатҳои ҷаҳон (ҳазор километр)

Мамлакатҳо	Роҳҳои оҳан	Роҳҳои автомобилгард (мумфарш)
ИМА	245	5640
ИДМ	146	1196
Ҳиндустон	61	832
Чин	53	840
Фаронса	35	717
Олмон	31	426
Чопон	27	1127

Дар боркашонии баҳрӣ Ҷопону ИМА бартарӣ доранд. Гардиши боркашонии ин навъ нақлиётро флоти баҳрӣ идора мекунад. Ҳаҷми умумии боркашонии он 600 млн тонна аст. Киштиҳои баҳрӣ зери парчами 160 мамлакат шино мекунад. Рақобати байни мамлакатҳо ва кӯшиши онҳо барои кам кардани хароҷоти зиёдкинии ғоида боиси гузаронидани садҳо киштии калон зери парчами мамлакатҳои рӯбаинкишоф шуда, ин парчамҳо номи «парчами арзон»-ро гирифтаанд. Барои он арзон ном гирифтаанд, ки дар ин киштиҳо имтиёзҳои андоз, қувваи кории арзон, набудани қонуни ҷиддии меҳнат ва бехатарии кишти амал мекунад. Аз ҳамин сабаб, ҳоло давлатҳои Либерия, Панама ва Юнон ба қатори пешсафони флоти баҳрӣ дохиланд. Ҷопон, Британияи Кабир, Норвегия, ИМА низ флоти баҳрӣ доранд.

Расми 37. Роҳи оби стратегӣ дар ҷаҳон

Шумораи умумии бандарҳои баҳрии ҷаҳон аз 2,5 ҳазор зиёд буда, роҳҳои асосӣ аз уқёнусҳои Атлантик, Ором ва Ҳинд мегузаранд. Нисфи боркашонии баҳрӣ ба ҳиссаи уқёнуси Атлантик рост меояд. Дар ҳар ду соҳили он бандарҳои калонтарини дунё – Роттердам (Голландия), Нью-Орлеан (ИМА), Марсел (Фаронса), Гамбург (Олмон) ва ғайра ҷойгиранд.

* Бақайдгирии киштиҳои кишварҳои дигар дар зер «парчами арзон»	11737 Ҳачми савдои баҳрӣ бо ҳисоби тонна (ҳазор бруто-тонна борҳои қайдшуда)	Шумораи киштиҳо
ПАНАМА*	146 511	5473
ЛИБЕРИЯ*	62 523	1 687
ҶАЗИРАҲОИ БАГАМ*		1 177
ЮНОН	31 896	817
СИНГАПУР*	31 033	1 063
МАЛТА*	23 915	1 220
ЧИН (ғайр аз Ҳонконг)	21 406	1 723
КИПР *	19 478	884
НОРВЕГИЯ*	14 473	724
ИТАЛИЯ	11 737	591
БРИТАНИЯИ КАБИР	11 049	449
ОЛМОН	11 018	394
ИМА	10 590	465
ҶОПОН	10 416	683
КОРЕЯИ ҶАНУБӢ	8 634	669
РУСИЯ	5 080	1 178

Савдои флотии баҳрӣ дар мамлакатҳои дунё

Ламанш, Гибралтар, Босфор, Дарданел, Бобулмандаб, Хурмуз, Малак, Зунд ва ғайра низ роҳи обии боркашониянд. Аз ин чойҳо дар як шабонарӯз киштиҳои зиёде (Ламанш – 500 кишти, Гибралтар – 140, Зунд – 175) мегузаранд.

Қадимтарин нави нақлиёт роҳҳои обии дохили дарёи мебошанд, ки асосан талаботи боркашонии дохилиро қонеъ мегардонанд. Калонтарин дарёҳои киштигарди дунё *Рейн, Дунай, Одер, Элба (дар Аврупо), системаи Миссисипи – қўлҳои Бузург – дарёи*

Маҳсулоти асосие, ки ба воситаи нақлиёти обӣ кашонида мешавад, нафт аст.

Лаврентия Муқаддас (ИМА) буда, 5 дарсад боркашонии обии дохилии ҷаҳонӣ ба ҳиссаи обҳои дохилии рост меояд.

Пешрафти соҳаҳои хоҷагии давлатҳои Ҷопон, Чин ва мамлакатҳои нави индустриалии Осиё дар таркиби иқтисоди ҷаҳон боиси зиёд шудани боркашонӣ тавассути бандарҳои Шанхай (Чин), Кобе, Нагоя, Иокогама (Ҷопон), Сингапур ва дигарҳо шуд.

Укёноси Ҳинд аз ҷиҳати боркашонӣ ҳиссаи нисбатан маҳдуд дошта, боркашонӣ бештар ба соҳили халиҷи Форс рост меояд.

Каналҳои ҷаҳонии баҳрӣ низ дар боркашонии нақлиёти обӣ мавқеи назаррас доранд ва муҳимтарини онҳо каналҳои Суэтс (Миср), Панама (Панама) ва Килск (Олмон) мебошанд. Онҳо роҳҳои байни бандарҳои Аврупою Осиёро 2-3 баробар кӯтоҳ мегардонанд. Гулугоҳҳои

Маҳсулоти муҳимме, ки ба воситаи нақлиёти обӣ кашонида мешаванд – нафт, ангишт, маъдан, ғалла, фосфоритҳо ва ғайраҳо мебошанд.

ХАРЦИ КАМИ МЕҲНАТ ДАР КАШОНИДАНИ БОР ВА ОДАМОН, ҚОБИЛИЯТИ БОРБАРДОРИИ КИШТИҲОИ БАҲРӢ (ХУСУСАН, ТАНКЕРҲО) БА ПЕШСАФИИ НАҚЛИЁТИ ОБӢ ДАР ТАРКИБИ НАҚЛИЁТИ ЧАҲОН МУСОИДАТ КАРД.

Нақлиёти ҳавоӣ

Нақлиёти ҳавоӣ соҳаи ҷавону зудтараққиёбандаи нақлиёт аст. Дар дунёи имрӯза мамлакате нест, ки ин соҳа дар он хизмат нарасонад. Агар соли 1950 ба воситаи нақлиёти ҳавоӣ дар тамоми олам қариб 30 млн нафар кашонида шуда бошад, пас ин

рақам ҳоло аз 2,5 млрд гузашта аст. Нуктаҳои тақиягоҳи ин нақлиёт 30 ҳазор фурудгоҳи бузурги ҳавоӣ (аэропорт) буда, бузургтарини онҳо ҳар сол миллионҳо мусофирро мегузаронад. Дар фазои Атлантик дар як

Расми 38. Калонтарин фурудгоҳҳои ҷаҳон (млн мусофир дар як сол)

вақт на кам аз 100 ҳавопаймо парвоз мекунад. Тайёраҳои тамғаи «Боинг-474» (ИМА), «Ил-86» (Русия), «Аэробус» (Олмон-Фаронса-Англия), ғунҷоиши то 500 нафарро доранд. Танҳо ба воситаи калонтарин фурудгоҳҳои дунё (Нью-Йорк, Чикаго, Лос-Анжелос, Париж, Лондон, Франкфурт ва ғ.) соле беш аз 50 млн мусофир кашонида мешавад. Барои баъзе ноҳияҳои дунё нақлиёти ҳавоӣ ивазнашаванда аст.

Давлатҳои калонтарини дорои ин намуди нақлиёт ИМА, Ҷопон, Британияи Кабир, Фаронса, Канада, Русия буда, барои бисёр мамлакатҳои рӯбаинкишоф нақлиёти ҳавоӣ навъи муҳими нақлиёт шудааст.

Нақлиёт ва муҳити зист

Нақлиёт ҳам аз бисёр ҷиҳат ба шароити табиӣ вобастагӣ дорад. Баробари тараққии ИИТ ин вобастагӣ тақозои нав пайдо кардааст. Барои тараққиёти нақлиёти хушкигард ҳоло кӯҳу дарёҳо, биёбону ҷангалҳои тропикӣ, ҳатто гулугоҳҳои баҳрӣ монанд шуда наметавонанд. Иншооти бузурги сунӣ ба тараққии нақлиёти обӣ мусоидат мекунанд.

Дар баробари ин, таъсири нохуши нақлиёт ба вазъи муҳити атроф зиёд шудааст. Ифлоскунандаи зиёди табиат нақлиёти автомобилест (парки ҷаҳонии автомобилӣ беш аз 500 млн мошин дорад). Нақлиёти ҳавоӣ ва роҳи оҳан низ ба воситаи дуду газ ҳаворо ифлос мегардонанд. Обҳои ҷаҳониро ифлос намудани киштиҳои калони нафтқашон ва заминҳои коршоямро ишғол намудани роҳҳои нақлиёти хушкӣ ба кӣ маълум нест?!

Имрӯзо бисёр мамлакатҳои ҷаҳон барои хифзи муҳити атроф аз ифлосшавии газу дуди нақлиёт чораҳои ҷиддӣ андешида истодаанд, ки тавассути онҳо миқдори сурб дар сӯзишвории автомобилӣ кам мегардад. Истифодаи электромобилу сӯзишвории газӣ ва ҳидрогенӣ оғоз ёфтааст, дар Уқёнуси ҷаҳонӣ «минтақаҳои санитарӣ»-и махсус таъсис дода мешаванд.

Соҳаҳои хизматрасонӣ

Вобаста ба рушди ҷамъият мафҳуми «соҳаи хизматрасонӣ» тағйир меёбад. Масалан, 100 сол муқаддам дар рӯйхати хизматрасонӣ телефон вучуд надошт, 65 сол пеш телевизор, 45 сол пеш компютер ва ғайра. Имрӯз соҳаи хизматрасонӣ бо суръати баланд нисбат ба дигар соҳаҳои хоҷагӣ тағйир ёфта истодааст. Аз рӯйи ҳиссаи соҳаи хизматрасонӣ дар таркиби ММД-и давлатҳо метавон оид ба рушди он натиҷагирӣ намуд. Таркиби соҳаи хизматрасонӣ аз чунин соҳаҳо иборат аст: хизматрасонии умуми-

Соҳаи хизматрасонӣ – маҷмӯи соҳаҳои, ки фаъолиятшон ба қонеъгардонии талаботи муайяни одамон нигаронида шудаанд.

хоҷагӣ (савдо, нақлиёт, алоқа, таъмир, хизмати коммуналӣ, хизматрасонӣ ва иҷораи (прокати) техникӣ); шахсӣ (кори меҳмонхона, маишӣ, истироҳату фароғат, сайёҳӣ, хӯроки умумӣ ва ғ.); расмӣ

(фаъолияти бонкӣ, молиявӣ, қарзӣ ва фаъолияти суғуртавӣ, реклама, тарғиб ва ғайра); иҷтимоӣ (таълиму тарбия, тандурустӣ, хизматрасонии ҳуқуқӣ, корҳои сарпарастӣ ва ғ.).

Шаклу сифати нишондиҳандаҳои соҳаи хизматрасонӣ аз рӯйи дараҷаи сатҳи зиндагонии одамон муайян карда мешавад. Агар мо мамлакатҳоро аз рӯйи ин нишондиҳандаҳо муқоиса кунем, мавқеи аввалро мамлакатҳои пасоиндустриалии Ғарб соҳибанд. Масалан, аз ҷиҳати рушди сайёҳии байналмилалӣ давлатҳои Фаронса, ИМА, Испания пешсафанд; онҳо инчунин бо дигар давлатҳои Ғарб дорои сатҳи баланди хоҷагии меҳмондорӣ ва рушди индустрияи дилхушӣ мебошанд. Аз ҷиҳати истифодаи системаи интернет ИМА, Чопон, Британияи Кабир, Олмон ва ғ. пешсафанд.

Дар хотир доред

Системаи ҷаҳонии нақлиёт. Гардиши бор. Одамкашонӣ. Қобилияти борбардорӣ. «Парчами арзон». Боркашонии каботажӣ.

Савол ва супориш

1. *Аз рӯйи харита самтҳои асосии боркашониро тавассути роҳи оҳан, обӣ ва ҳавоӣ муайян кунед. Гиреҳҳои калонтарини нақлиёти обӣ ва ҳавоиро ҷудо намоед. Дар асоси таҳлили харитаҳо шумо чӣ гуна хулоса баровардед?*

2. *Ҷавоби дурустро интихоб кунед:*

1) *Бартари асосии нақлиёти автомобилӣ ин имкони дастрас намудани бор «аз дари хона то дари хона» мебошад.*

2) *Нақлиёти баҳрӣ дар қашонидани одамон мавқеи пешсафро ишғол кардааст.*

3) *Аз ҷиҳати рушди нақлиёти қубурӣ Чопон ҷойи аввалро ишғол мекунад.*

3. *Бузургтарин бандари баҳрӣ дар кадом мамлакат ҷойгир шудааст?*

1) *Нидерландия; 2) Русия; 3) Чопон.*

4. *Дарозтарин роҳи оҳан ба кадоме аз ин давлатҳо хос аст:*
А) *Канада; Б) Русия; В) ИМА.*

5. *Сабабҳои рушди нақлиёти мамлакатҳои тараққиқарда дар чист?*

6. *Моҳияти мафҳуми «парчами арзон» дар чист? Бартарию норасоии ҳар навъи нақлиёт кадомҳоянд?*

7. *Чаро дар мамлакатҳои собиқ мустамлика нақлиёти хушикгард дар ноҳияҳои соҳилӣ мушоҳида карда мешавад?*

Инро
медонам

8. Тараққиёти ин ё он навъи нақлиёт ба соҳаи релйефу мавқеи географӣ вобастагӣ дорад ё не? Шарҳ диҳед.

9. Ба фикри шумо, кадом намуди нақлиёт ва чаро дар ташаққули иқтисоди ҷаҳон нақшии ҳалқунанда бозид?

10. Рушди соҳаи хизматрасониҳо чӣ гуна баҳо медиҳед?

11. Ҳисоб кунед, ки ба ҳар 100 км² майдони давлатҳои ИМА, ИДМ, Ҷопон, Ҳиндустону Чин чанд километр роҳи оҳану автомобил рост меояд.

Ибро
метавонам

МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИСОДИИ БЕРУНӢ ВА ҲАМГИРОӢ (ИНТЕГРАТСИЯ)

Муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ дар қадом шаклҳо амалӣ мешаванд? Ҳамгирии иқтисодӣ аз муносибатҳои анъанавии иқтисодӣ чӣ фарқ дорад? Қадом иттифоқҳои ҳамгиро дар ҷаҳон мавҷуданд, ки қомилан ташаққули ёфтаанд?

Алоқаҳои иқтисодии байни мамлакатҳои ҷаҳон яке аз омилҳои асосии инкишофи иқтисодию маданияти онҳо мебошад. Бо боварии том гуфта метавонем, ки имрӯз ҳеҷ ягон мамлақати дунё, ҳатто тараққиқардатарини онҳо ҳам барои истеҳсо-

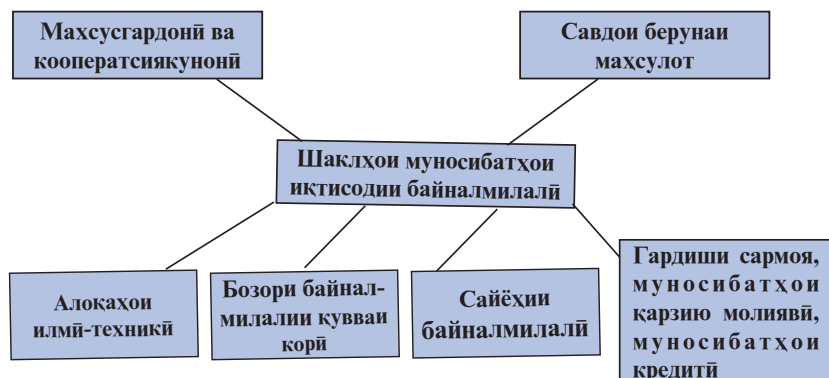
Конвертира – қобилияти озодона иваз намудани асъори миллии бо асъори хориҷӣ чи дар дохили мамлақати худ ва чи дар хориҷ.

ли самаранокии ҳама навъи маҳсулот қодир нест? Худи шумо хоҳидед, ки қатъи назар аз нооромии оромиҳои замона, алоқаҳои иқтисодӣ беш аз пеш ривож меёбанд ва на танҳо боиси қамолоти иқтисодӣ, инчунин бо-

иси мустаҳкамшавии сулҳу амонӣ мешаванд.

Барои ширкат варзидан дар бозори ҷаҳонӣ омилҳои зиёде мавҷуданд, аз қабилҳои иқтисодӣ рушд ёфта, дараҷаи баланди истифода намудани технологияи олии истеҳсоли, мутахассисони

дорои дараҷаи баланди таҳассус, ҳокимияти кордон, соҳибкоро-ни босалоҳият, асҷори миллии озоди конвертирашуда.

Расми 39. Шаклҳои муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ (МИБ)

Шаклҳои муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ хеле зиёданд ва муҳимтаринашон инҳоянд:

1. Савдои байналмилалӣ, ки таърихи аз ҳама қадим дорад, ИИТ ба вай тақони нав дод. Ҳоло суръати афзоиши он аз суръати афзоиши истехсолоти ҷаҳонӣ пеш аст ва ба ҳиссаи он 80 дарсади тамоми муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ рост меояд. Ин ҳолат аз васеъшавии тақсимои географии қор дарак медиҳад. Зери таъсири ИИТ дар таркиби молии савдои байналмилалӣ ди-гаргуниҳо ба амал омадааст ва зиёдшавии ҳиссаи молҳои илмта-лаб яке аз зухуроти он аст. Барои ба танзим даровардани савдои байналмилалӣ тарифҳои гумрукӣ ва ҳадди муайян истифода кар-да мешавад.

Ба сатҳи ҷаҳонишавии савдои байналмилалӣ нигоҳ накар-да саҳми мамлакатҳои мутараққӣ, Чин ва давлатҳои нави ин-дустриалӣ дар он бештар аст. Мувофиқи маълумоти оморӣ ба мамлакатҳои Амрикои Шимолӣ, Аврупои Ғарбӣ ва минтақаи укёнуси Ором зиёда аз 90% ҳиссаи савдои байналмилалӣ рост меояд. Рақобат байни содиркунандагони асосӣ баъзан то сатҳи «чанги савдо» мебарояд (ИМА ва Ҷопон, ИМА ва Чин, Авру-пои Ғарбӣ ва Чин ва) ғ.

Нақши давлатҳои сустрӯшдӯфтаи Африқо, Амрикои Лотинӣ ва Осиё дар таъмин намудани бозорӣ ҷаҳонӣ бо ашёи хоми мине-ралӣ, чӯб, қаҳва, какао, арахис, банан ва ғайраҳо мушоҳида ме-шавад.

ЯГОН ДАВЛАТ БЕ САМАРАНОК ИСТИФОДА БУРДАНИ МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИСОДИЙ БО ДИГАР ДАВЛАТҲО ИҚТИСОДИЁТАШРО РУШД ДОДА НАМЕТАВОНАД. САВДОИ БЕРУНА НИСБАТ БА СОДИРИ САРМОЯ ҚАДИМТАРИН ВА ПАҲНШУДАТАРИН ШАКЛИ МУНОСИБАТИ ИҚТИСОДИЙ МЕБОШАД.

2. Сармоябарорӣ (ҳаракати сармоя). Сармоя (капитал) аслан бо ду шакл ба содирот бароварда мешавад: *сармояи соҳибкорӣ* (сармоягузорӣ дар иқтисодиёт) ва *сармояи қарз* (заём). Моҳияташ аз он иборат аст, ки сармоя аз мамлакате, ки соҳиби он соқини ин мамлакат аст, ба мамлақати дигар барои гирифтани даромад бароварда мешавад. Мамлакатҳои асосии сармоябарори имрӯза ИМА, Ҷопон, Британияи Кабир, Олмон ва Чин мебошанд. Хусусияти хосси сармоябарории имрӯза он аст, ки мамлакатҳои сармоябарор низ сармоя ворид мекунанд. Мавқеи асосии воридшавии сармоя на мамлакатҳои рӯбаинкишоф, балки мамлакатҳои тараққикарда мебошанд.

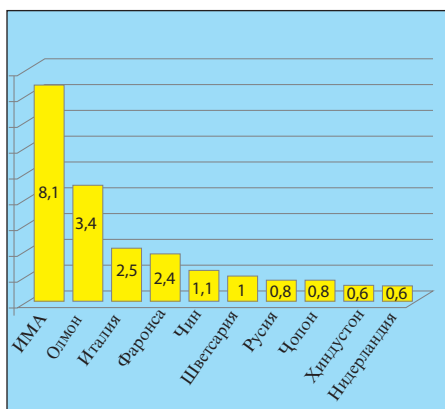
Сармоябарорӣ – ба хорич баровардани пул ё воситаи истехсолот бо мақсади даромад мебошад.

3. Муносибатҳои қарзӣ молиявӣ, аз додани қарз иборатанд.

4. Ҳамкорӣҳои илмӣ техника, ки онҳо ба ҷорикунии комёбиҳои илму техника, истифодаи оқилонаи бойиғариҳои табиат, иттилоот, патентӣ, литсензия мусоидат мекунанд.

5. Пешниҳоди навҳои гуногун хизматрасонӣ, ки онҳоро «содироти ноаён» ҳам меноманд. Хизматрасониҳои сохтмонӣ, молиявӣ, нақлиётӣ (хизмат дар киштиҳои ба бандари мамлакат дохилшуда) аз қабиле онҳоянд.

6. Сайёҳии байналмилалӣ. Чаро сайёҳии байналмилалиро феномен (соҳаи беназир)-и асри ХХ меноманд?

Расми 40. Давлатҳои ҷаҳон, ки аз захираи зиёди тилло доранд (ҳаз. т.)

**Давлатҳои ҷаҳон, ки аз қабули сайёҳони хориҷӣ даромади зиёд
ба даст меоранд ва хароҷоти аз ҳама бештари
шаҳрвандони онҳо дар хориҷ**

Мамлакат	Даромад аз қабули сайёҳони хориҷӣ, млрд долл. ИМА	Мамлакат	Сарфи маблағи сайёҳон дар хориҷи кишвар, млрд долл. ИМА
ИМА	116	Олмон	84
Чин	104	ИМА	79
Испания	60	Чин	75
Фаронса	54	Британияи Кабир	51
Италия	43	Фаронса	42
Олмон	39	Канада	33
Британияи Кабир	36	Русия	32
Австралия	31	Италия	29
Тайланд	26	Ҷопон	27
Туркия	23	Австралия	27

Нақшаро таҳлил карда, натиҷагирӣ намоед.

Сайёҳии байналмилалӣ шакли аз ҳама серҳаракат буда, солҳои 1950-1990 шумораи сайёҳони хориҷӣ аз 25 то ба 750 млн нафар расидааст. Ин соҳа яке аз муҳимтарин шакли ҳамкориҳои байналмилалӣ мебошад, ки 6% ҳаҷми умумии содироти ҷаҳонӣ ба он рост меояд. Мамлакатҳои Испания, Юнон, Италия, Миср, Мексика кайҳо боз хизматрасонии сайёҳӣ (туризм)-ро ба яке аз соҳаҳои тахассусии хоҷагии худ табдил додаанд. Сабабҳои асосии ин ҳолат тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда, тақмили воситаҳои нақлиёт, зиёдшавии урбанизатсия, болоравии сатҳи зиндагӣ фарҳанги аҳоли аст, ки чунин ҳолатҳо дар одамон ҳиссиёти донишҷӯ дигар халқҳоро бедор кардаанд. Дар баробари ин, имрӯзҳо «индустрияи сайёҳӣ» («индустрияи меҳмоннавозӣ») – шабакаи меҳмонхонаҳо, мотелу фирмаҳои сайёҳӣ, ташкилотҳои нақлиётӣ, хизматҳои иттилоотӣ намоишӣ, муассисаҳои истеҳсоли молҳои савдо (тухфа) низ босуръат инкишоф меёбанд.

Маркази асосии сайёҳӣ Аврупо буда, сарчашмаи хеле муҳими даромади як қатор мамлакатҳо мебошад. Ин ҳолат барои баъзе мамлакатҳои рӯбаинкишоф муҳим аст ва сайёҳӣ барояшон

соҳаи асосии таҳассуси байналмилалӣ шудааст. Шумораи сайёҳони хориҷӣ имрӯз то ба 1 млрд расидааст ва тахмин меравад, ки то соли 2020 ба 1,5 млрд мерасад.

Расми 41. Испания яке аз бузургтарин давлатҳои дорои сайёҳии соҳилӣ

Ҳамгирии иқтисодӣ

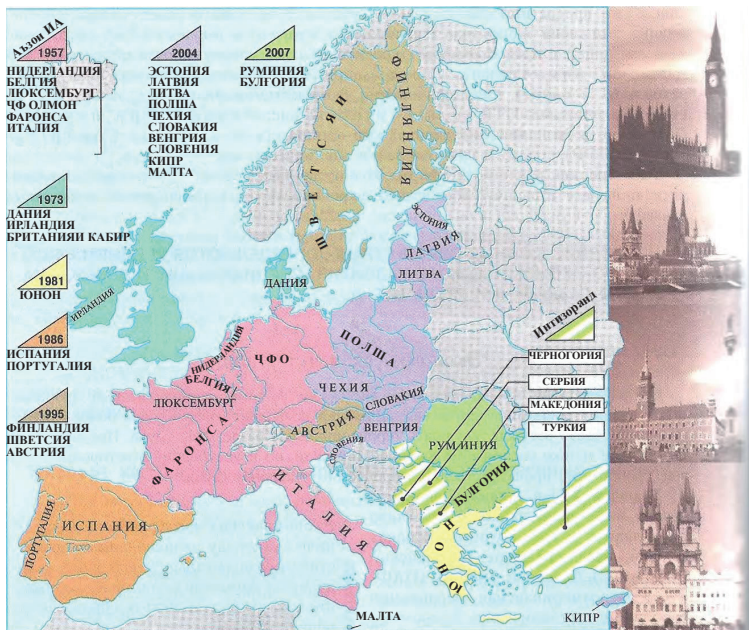
Яке аз шаклҳои ошкор гардидани хусусияти умумибашари истеҳсолот ҳамгирии иқтисодӣ мебошад. Он ба давлатҳо имконият медиҳад, ки сарватҳоро нисбатан сарфақорона истифода кунанд ва тақсмоти ҳудудии байналмилалии корро беҳтар намоянд. Аз ҳамин сабаб на танҳо савдои беруна васеъ мешавад, инчунин тамоми муносибатҳо беҳтар гардида, равандҳои истеҳсолии давлатҳо васл мешаванд.

Дар ибтидои асри XXI раванди ҳамгирии иқтисодӣ дар се минтақаи бузурги ҷаҳон нисбатан васеъ мешаванд: дар

Ҳамгирии иқтисодӣ – ҳамкориҳои байниҳочагии мамлакатҳои гуногун мебошад, ки монеаҳоро дар самти савдо, ташкил намудани бозори ягона ва ғайра аз байн мебардорад.

Аврупои Ғарбӣ – Иттиҳоди Аврупо (ИА), Амрикои Шимолӣ (НАФТА – ассотсиатсияи озоди савдои Амрикои Шимолӣ) ва минтақаи уқёнуси Ором (мамлакатҳои АСЕАН). Дар шароити имрӯза яке аз маъмултарин гунаи ҳамгирии минтақавӣ – Иттиҳоди Аврупо мебошад, ки ба ҳайати он 28 давлат шомил аст. Сиёсати асосии ИА аз панҷ принцип иборат аст:

1) гардиши озоди савдо (савдои озод); 2) ҳаракати озоди шаҳрвандони давлатҳои аъзои ИА; 3) интиҳоби озоди ҷойи зист; 4) озодии таъмини хизматрасонӣ; 5) гардиши озоди сармоя ва гардиши озоди пардохт ва қарзидӣ.

Расми 42. Иттиҳоди Аврупо

Дар байни дигар иттиҳодияҳои ҳамгироӣ Ассотсиатсияи савдои озодаи Амрикои Шимолиро ёдовар шудан мумкин аст, ки ба хайати он ИМА, Канада ва Мексика дохил мешаванд. Созишнома оид ба ташкил намудани он соли 1994 баста шуд. Ин созишнома имконият медиҳад, ки иқтисоди пуриқтидори ИМА, сарватҳои бойи табиӣи Канада, қувваи арзони кори Мексика дар якҷоягӣ ба давлатҳои Аврупои Ғарбӣ, Осиёи Ҷанубу Шарқӣ ва Ҷопон рақобат кунанд. Ин ҳамгироӣ дар саросари нимкураи Ғарбӣ тақони сиёсӣ иқтисодиро ба миён овард. Аллакай Чили, як қатор давлатҳои Амрикои Ҷанубӣ хоҳиши ворид шудан ба ин иттиҳодияро доранд.

Дар минтақаи Осиёи Уқёнуси Атлантик (АТР), дар доираи ассотсиатсияи Ҳамкории иқтисодии давлатҳои Осиёи Уқёнуси Атлантик (АТЭС), ки зиёда аз 20 давлати минтақаи Осиёи Уқёнуси Атлантикро муттаҳид месозад, ба таври интенсивӣ раванди ҳамгироӣ рушд меёбад. Самти асосии фаъолияти ин ташкилот, ҳамкорӣ дар сатҳи савдои байналмилалӣ бо мақсади васеъ намудани миқдос ва либерализатсияи он, рушди технологияи мамлакатҳои минтақа, ташкил намудани инфраструктураи рушдфто

(нақлиёт, алоқа, хизматрасонӣ ва ғ.) мебошад. Дар расми 43 иттиҳодияҳои ҳамгирии давлатҳои Осиё оварда шудааст, ки мақсади онҳо ҳамкорӣ дар соҳаҳои иқтисодиёт, сиёсат, фарҳанг ва ғайра мебошад.

Расми 43. Иттиҳодияҳои ҳамгирии мамлакатҳои Осиё

Дар маҷмӯъ, дар Амрикои Ҷанубӣ, Африқо ва Осиё дахҳо минтақаи озоди иқтисодӣ, иттифокҳои иқтисодию гумрукӣ мавҷуданд. Аммо аз сабаби номукаммалии муносибатҳои иқтисодӣ-ичтимоӣ, шакли одии хоҷагиҳои миллии баъзе давлатҳо, номукаммалии бозор боиси номуваффақии ин иттифокҳо мешавад. Он чӣ ки мансуби ҳамгирии иқтисодии давлатҳои аъзои ИДМ ҳаст, сатҳи фаъолияти он дертар муайян мешавад, ки оё он боқӣ мемонад ё барҳам меҳӯрад.

ҶАҶОНИШАВИИ ИМРӯЗА ПЕШ АЗ ҶАМА БА ВАСЕЪ ВА МУКАММАЛШАВИИ АЛОҚАҶОИ ҶАМАҶОНИБАИ ИҚТИСОДИ БАЙНИ ДАВЛАТҶО, БЕҲТАР НАМУДАНИ РАВАНДИ ИСТЕҶСОЛОТ ВА МУНОСИБАТҶОИ БОНКИЮ МОЛИЯВИИ ДАВЛАТҶОИ АЛОҶИДА, ҶАМГИРОИИ ИҚТИСОДИ ИН МАМЛАКАТҶО ВА ТАМОМИ МИНТАҚА ТАЪСИР МЕРАСОНАД.

Дар хотир доред

Савдои беруна. Содироти сармоя. Сайёҳии байналмилалӣ. Қарз (кредит) ва заём. Хизматрасонии иқтисодӣ. Конвертира. Тарифҳои гумрукӣ. Боци гумрукӣ. Сармояи соҳибкорӣ. Ҳамгирии иқтисодӣ.

Савол ва супориш

1. Кадом намуди алоқаи ҳоҷагии қаҳон имрӯз бартарӣ дорад:
  - 1) сайёҳии байналмилалӣ ва содироти сармоя;
  - 2) қарз ва заём, содироти сармоя;
  - 3) савдои берунӣ ва содироти сармоя?
2. Ҳаҷми савдои беруна бо чӣ муайян карда мешавад?
  - 1) ҷамъи содирот;
  - 2) гардиши савдои беруна;
  - 3) ҷамъи воридот.
3. Калонтарин содиркунандагони сармоя дар қаҳон кадом давлатҳо мебошанд?
  - 1) ИМА, Миср, Олмон, Чин;
  - 2) ИМА, Ҷопон, Британияи Кабир, Чин;
  - 3) ИМА, Испания, Олмон, Британияи Кабир.
4. Барои чӣ савдои беруна ва содирот сармояро аз ҳама муҳимтарин шакли алоқаҳои иқтисодӣ медонанд?
5. Кадоме аз шаклҳои муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ қадимаанду кадомашон нав?
6. Содироти сармоя ба кадом мамлакатҳо беитар хос аст?
7. Сабаби афзоиши тези муносибатҳои хизматрасонию сайёҳӣ дар чист?
8. Чаро савдои байналмилалиро «системаи гардиши хун»-и иқтисодӣи қаҳон меноманд?
9. Алоқаҳои иқтисодии байналмилалиро мизони (барометри) иқтисодӣи номидан чӣ маъно дорад?
10. Аҳаммияти иқтисодии соҳаи сайёҳиро барои Тоҷикистон шарҳ диҳед.

Ибро
медонам

Ибро
метавонам

БОБИ VI

МАСЪАЛАҲОИ УМУМИҶАҲОНИИ ИНСОНИЯТ

Аз ҷӣ сабаб марҳалаи ҳозираро марҳалаи масъалаҳои глобалӣ меноманд? Қадам масъалаҳо дар ибтидои асри XXI инсониятро ба таъшиви овардааст? Ҳалғи силоҳ ба инсоният ҷӣ нафъ меорад? Қадам масъалаҳо ро масъалаҳои умумиҷаҳонӣ меноманд?

Таснифоти масъалаҳои умумиҷаҳонӣ

Охири асри XX дар назди ағли башар масъалаҳое пайдо шуданд, ки ҳалли онҳо на ба як ё гуруҳи алоҳидаи мамлакатҳои ҷаҳон, балки ба тамоми ағли башар, қатғи назар аз гуногунии дин, миллат, шакли ҳокимиятдорию хоҷагидорӣ, дахл дорад. Аз ин ҷиҳат, ин масъалаҳо номи умумиҷаҳонӣ (глобалӣ) гирифтаанд.

Масъалаҳои умумиҷаҳонӣ (глобалӣ) ҳамон масъалаҳое номида мешаванд, ки тамоми оламро фаро гирифта, ҳалли онҳо барои имрӯзу фардои инсоният муҳим ба шумор меравад. Ин муттаҳид намудани қувва ва амалиёти якҷояи ҳама давлатҳо ро талаб мекунад.

Тамоми масъалаҳои умумиҷаҳонӣ бо таъсири муттақобилаи худ як секунҷаи томо ба вучуд меорад: ағолӣ, иқтисодиёт ва муҳити афроф.

Аз рӯи хусусияти худ масъалаҳои умумиҷаҳонӣ муҳталифанд, муҳимтарини онҳо ҷунинанд:

- 1) масъалаҳои ашёи хом ва энергетика; 2) масъалаи экологии муҳити табиӣ; 3) масъалаи демографӣ; 4) масъалаи хӯрокворӣ; 5) ҳалғи силоҳ ва муҳофизати сулҳ; 6) барҳам додани қафомонӣ; 7) масъалаи Уқёкуси ҷаҳонӣ.

БАРОИ ОН МАСЪАЛАҲОИ УМУМИЧАҲОНӢ МЕНОМАНД, КИ ОНҲО ТАМОМИ ҶАҲОНРО БА ХУД МЕКАШАНД, БАРОИ НАСЛҲОИ ИМРӮЗА ВА ОЯНДА ТАҲДИД МЕКУНАНД. ОНҲОРО ДАР ШАКЛҲОИ ГУНОГУН ТАСНИФ МЕКУНАНД.

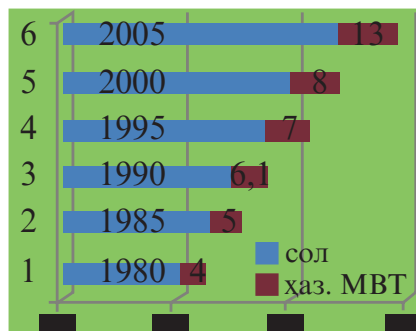
Масъалаҳои энергетикӣ ва ашёи хом

Чаро ин масъалаҳо сар заданд? Чӣ бояд кард? Ба кадом манбаъҳои энергия умед бандем? Кадом ҷиҳатҳои мусбат ва манфӣ манбаъҳои анъанавии энергетикӣ вуҷуд доранд? Барои чӣ ин масъалаҳо хусусияти умумичаҳонӣ гирифтанд?

Ин масъалаҳо ба маҳдудияти сарватҳои минералӣ алоқаманд буда, оқилона истифода бурдани онро талаб мекунад. Дар акси ҳол, дар муддати начандон тӯлонӣ инсоният ба камшавӣ ва норасоии ашёи хом ва сарватҳои энергетикӣ дучор мегардад. Мувофиқи пешгӯиҳо, дар даҳсолаҳои наздик захираи аксари конҳои дастраси канданиҳои фойданок, ба монанди нафт, руҳу курғошим, калбағӣ, тилло, нукра, платина, ва ғайра тамом мешаванд. Бинобар истихроҷи маъдан ҳоло дар конҳои оғоз гардидааст, ки самаранокии онҳо дучанд паст аст.

Масъалаи энергетикӣ – пеш аз ҳама таъмин намудани инсоният бо сӯзишворӣ ва энергияро тақозо мекунад. Солҳои 70-уми асри XX энергетика хусусияти ҷаҳониро гирифт, дар он даврае, ки ҷаҳонро бӯҳрони энергетикӣ фаро гирифт. Ҳамин тавр, **масъалаи бехатарии умумичаҳонии энергетикӣ** ба вуҷуд омад.

Ҳалли ин масъала на ба мунтазам афзудани ҳаҷми истихроҷи сӯзишворӣ, балки ба сиёсати ҳамаҷонибаи давлатҳои ҷаҳон дар самти истифодаи сарфакоронаи манбаъҳои энергетикӣ вобаста аст, ки истехсолот дар доираи сарфи ками сӯзишворӣ ва энергия рушд меёбад. Аксар мамлакатҳои рушдёфта аллакай дар ин самт муваффақ шудаанд. Масалан, солҳои 2000-2007 ҳаҷми истехсоли сӯзишворӣ ва энергия дар ИМА то 3% афзуд, дар Ҷопон, Фаронса, Норвегия ин нишондиҳанда 1,5%, дар Британияи Кабир дар ҳолати пештара боқӣ мондааст, аммо дар давлатҳои Олмон, Шветсия

Расми 44. Афзоиши иқтисодии энергияи геотермалӣ

ва Швейтсария паст фуромад. Пештар мутахассисон дар он акида буданд, ки неругоҳҳои барқи атомӣ (НБА) ин мушкилотро барта- раф мекунанд. Аммо таҷриба нишон дод, ки ин хатари сарзадани садамаҳои зиёд аст. Дар баробари ин мамлакатҳо метавонанд, ки сӯзишвории ядроиро бо мақсади сохтани яроқи ҳастай истифода ку- нанд, ки ин хатари терроризми ядроиро эҷод менамояд.

МАСЪАЛАИ ЭНЕРГЕТИКӢ ВА АШӢИ ХОМ – МАСЪАЛАИ ТАЪ- МИН НАМУДАНИ ИНСОНИЯТ БО ЭНЕРГИЯ ВА АШӢИ ХОМ МЕБО- ШАД. БАРОИ ҲАЛЛИ ИН MASЪАЛАҲО ЗАРУР АСТ, КИ САМАРА- НОКИИ ИСТИФОДАИ ОНҲОРО БА РОҲ МОНДА, ТЕХНОЛОГИЯИ БОСАМАР ВА ТАКРОРАН ИСТИФОДАИ АШӢЕРО БА РОҲ МОНЕМ ВА АЗ МАНБАЪҲОИ ҒАЙРИАНЪАНАВИИ ЭНЕРГИЯ ИСТИФОДА БАРЕМ.

Барои аз ин вазият баромадан сарватҳои минералиро бояд бо технологияи бепартов истифода бурд. Инкишофи энергетика- ро барои истифодаи сарватҳои энергетикӣ тамомнашаванда ра- вон кард. Аз ин нигоҳ, ҳоло дар бисёр мамлакатҳои ҷаҳон барои сарфау сариштаи энергия ва ашӢи хом ҷорабиниҳои зиёд мегуза- ронанд. Ҳоло 40% металлҳои истифодашаванда, ба монанди алю- миний, мис, сурб ва қалъагӣ аз партовҳо ва ашӢи хом такроран истеҳсол карда мешаванд.

Дар баъзе давлатҳо ба истифодаи энергияи Офтоб, шамол, мадду ҷазр, обҳои гарми геотермалӣ асос гузошанд.

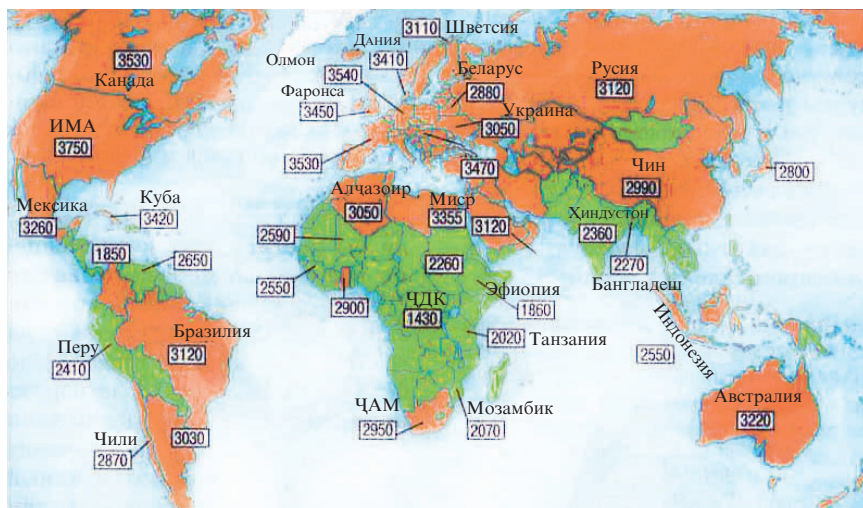
Қафомонӣ, қашшоқӣ, беморӣ

Қадам хусусиятҳои қафомонии мамлакатҳоро медонед? Сабаби дар ҷист? Сабабҳои гуруснагӣ ва нимгуруснагӣ дар қураи Замин қа- домҳоянд? Қадам рахро дар ҷаҳон раҳи гуруснагӣ меноманд? Чаро масъалаи солимии аҳолиро масъалаи глобалӣ меҳисобанд?

Қафомонӣ бештар ба мамлакатҳои сустрараққикардаи Аф- риқо, Осиё, Океания, Амриқои Лотинӣ алоқаманд аст. Аксари давлатҳои ниҳоят қашшоқ дар Африқо (Буркина-Фасо, Бурунди, Мали, Мозамбик, Эфиопия, Чад ва ғ.) ҷойгиранд. Хусусияти дав- латҳои сустрараққиёфта ин аст:

1) дараҷаи пасти даромад ба сари аҳоли (баъзан аз 100 дол- лар камтар дар сол); 2) дараҷаи пасти сатҳи хизматрасонии тиббӣ ва таҳсилот; 3) мавҷуд набудани одитарин хизматрасонии иҷти- мой-маишӣ барои аҳоли; 4) рушд наёфтани саноати маснуотба- рор; 5) мавҷудияти қарзҳои калони давлатӣ; 6) кам будани даро- зии умр ва ғайра мебошад.

Харитаи меъёри истеъмоли ғизо

- 2950 Микдори килокалорияҳое, ки шахс дар як шабонарӯз истеъмом мекунад
- 2950 Нишондиҳандаи миёна дар ҷаҳон
- Мамлакатҳое, ки истеъмоли килокалория дар онҳо нисбати нишондиҳандаи миёна дар ҷаҳон боло аст
- Мамлакатҳое, ки истеъмоли килокалория аз нишондиҳандаи миёна дар ҷаҳон паст аст

Микёси давлатҳои суствараққикарда хеле васеъ аст. Шумораи аҳолии онҳо нисбат ба аҳолии мамлакатҳои мутараққӣ 3 маротиба зиёдтар аст. Истеҳсоли маҳсулоти саноатии онҳо нисбат ба мамлакатҳои мутараққӣ 6 маротиба ва ба сари аҳоли 15-16 маротиба камтар аст. Дар замони ИИТ қариб 2 млрд нафар аҳолии деҳоти ин мамлакатҳо ҷӯбро ҳамчун сӯзишворӣ истифода мекунад, ки боиси бо суръати баланд нобудшавии бешазор ва сабаби сарзадани хатарҳои экологӣ мешавад. Норасоии қувваи барқ ҳазорқарата тафовут дорад. Ба ин давлатҳо бесаводии кул хос аст. Дар ибтидои асри XXI дар ин ҷо ҳар як одами сеюм, аз 15-сола боло, бесавод аст, бахусус занҳо. Сабаби ин қафомонӣ аз сохти мустамликавӣ будани ин давлатҳо гувоҳӣ медиҳад. Дар рақобати шадид дар бозори ҷаҳонӣ онҳоро ҳамчун манбаи ашёи хом дар тақсимоти байналмилалӣ кор барои мамлакатҳои рушдёфта истифода мебаранд.

Аммо ҳамаи ин омилҳои берунаанд. Омилҳои дохилӣ низ вучуд доранд. Аз ҳама муҳим ин урфу одатҳои анъанавӣ ва

кафомонда, серсоҳа будани иқтисодиёти маҳаллӣ, дараҷаи баланди афзоиши аҳоли, самти сусти гузариш ба иқтисоди бозорӣ ва ғайра мебошад. Аз тарафи дигар, бо вучуди чунин қашшоқӣ ва дараҷаи пасти истехсолот, ҷомеаи ҷаҳониро лозим меояд, ки барои рушди онҳо кумак намоянд.

Масъалаи озуқаворӣ. Ҳоло дар сайёраи мо беш аз 1 млрд одам аз гуруснагию нимгуруснагӣ азият мекашанд. Аз ин сабаб, масъалаи бо озуқа таъминкунии аҳоли яке аз масъалаҳои муҳими глобалӣ мебошад.

Аз он ҷумла, вазъияти хӯрокворӣ дар мамлакатҳои рӯбаинкишофи Африқо, Ҷанубу Шарқи Осиё ва Амрикои Лотинӣ мураккаб аст.

Аҳолии мамлакатҳое, ки гуруснагию нимгуруснагиро аз сармегузаронанд, ҳамагӣ 1/3 ҳиссаи ғалладонагиҳо ва танҳо 15 дарсади гӯшту шир ва тухми ҷаҳонро истехсол мекунанд. Дар баъзе ноҳияҳои Африқо, Ҳиндустон, Индонезия аҳоли хӯроки серғизо аз крахмал бой ва калориянокро истеъмол менамоянд, аммо гӯшту ширро истеъмол намекунанд. Дар мамлакатҳои Осиёи Ҷанубу Шарқӣ дар 75 дарсад ва дар баъзе ноҳияҳои Индонезия то 90 дарсади ғизоро шолӣ ташкил медиҳад. Вобаста ба ин мувофиқи маълумоти оморӣ, қариб 70 дарсади аҳолии мамлакатҳои рӯбаинкишоф ғизои пастсифат истеъмол мекунанд. Қариб 20 мамлакати қитъаи Африқо мунтазам аз норасоии озуқа азият мекашанд. Мувофиқи маълумоти СММ, гуруснагӣ ва нимгуруснагӣ ҳамасола дар ҷаҳон зиёда аз 50 млн нафар мардуми африқоиро таҳдид мекунад, дар солҳои номусоид зиёда аз 100 млн нафар. Солҳои 80-уми асри гузашта дар натиҷаи хушксолии шадид дар Сахелия аз гуруснагӣ ва нимгуруснагӣ дар Африқои тропикӣ даҳҳо миллион аҳоли нобуд шуд.

Моҳияти масъалаи озуқаворӣ на дар он аст, ки дар дунё озуқаворӣ нокифоя аст, балки дар он аст, ки географияи истехсолу истеъмоли хӯрокворӣ дар минтақаҳо бо ҳам мувофиқ нест.

Аз он ҷумла, ИМА, Канада, Австрия, Русия, Аврупои Ғарбӣ аз талаботи худ хеле зиёд хӯрокворӣ истехсол мекунанд. Аммо мамлакатҳои рӯбаинкишоф аз норасоии он душворӣ мекашанд.

Сабаби он дар муддати тӯлонӣ зери мустамлика қарор ёфтани қисми мамлакатҳои рӯбаинкишоф мебошад, ки он ба тарзи хоҷагидорӣ онҳо таъсири манфӣ расонидааст.

Ин дар норасоии нуриҳои менералӣ, техника ва усули хоҷагидории мамлакатҳои рӯбаинкишоф мушоҳида карда мешавад. Дар ҷаҳон инчунин усулҳои пешқадами рустанипарварӣ ва ҷорводорӣ вучуд доранд, ки онҳо низ барои давлатҳои рӯбаинкишоф дастрас нестанд. Аз ин ҷиҳат барои ҳалли ин масъала истифодаи усулҳои пешқадами истеҳсолот зарур аст. Пеш аз ҳама агротехникаи пешқадам ва селекцияи ҳозиразамонро истифода бояд бурд.

Расми 45. Харитаи гуруснагӣ ва нимгуруснагӣ дар ҷаҳон

БАРОИ ҲАЛЛИ ПРОБЛЕМАҲОИ ОЗУҚАВОРӢ ТАҒЙИРОТИ ИҚТИСОДӢ-ИҶТИМОӢ ДАР МАМЛАКАТҲОИ РӮБАИНКИШОФ ИСТИФОДАИ ДАСТОВАРДҲОИ ИИТ ДАР КИШОВАРЗӢ ЗАРУР АСТ.

Масъалаҳои солимӣ ва дарозумрии аҳоли

Масъалаи солимии аҳоли дар ҷаҳон яке аз масъалаҳои муҳими глобалӣ мебошад. На танҳо солимии ҷисмонӣ, инчунин солимии ахлоқӣ ва рӯҳӣ низ дар назар дошта шудааст. Тибби имрӯза дар мубориза ба муқобили бемориҳои зиёди тахдидкунандаи насли инсон ба дастовардҳои муҳим ноил шудааст. Аммо ба ин нигоҳ накарда, то ҳол бемориҳои мавҷуданд, ки ба ҳаёти одамон тахдид менамоянд. Ин бемориҳои қалбу рағҳои хунгард, саратон, касалиҳои таносул, вараҷа, СПИД ва ғайра мебошанд. Омилҳои сар задани ин бемориҳо – шароити табиӣ, ифлосшавии муҳити зист, тарзи ҳаёт, шароити иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва истеҳсоли мебошад.

Чун дигар масъалаҳои умумичаҳонӣ, мушкилоти солимии аҳоли тафовутҳои минтақавӣ дорад, ки пеш аз ҳама дар байни давлатҳои рушдёфтаи иқтисодӣ ва рӯбаинкишоф зоҳир мешавад. Дар давлатҳои рушдёфтаи иқтисодӣ соҳаи тандурустӣ ва хизматрасонии тиббӣ пеш рафтааст ва ба як духтур 200-300 нафар одам рост меояд. Дар Ҳиндустон ба як духтур зиёда аз 8 ҳаз. нафар одам рост меояд. Инчунин таркиби бемориҳо ва фавт низ фарқ мекунад. Дар давлатҳои рушдёфта мавқеи аввалро бемориҳои қалбу рағҳои хунгард, сипас бемориҳои онкологӣ, роҳҳои нафаскашӣ ишғол кардаанд, ки сабаби асосии фавт мешаванд. Ба мамлакатҳои рӯбаинкишоф бемориҳои сирояткунанда, ки ҳамчун эпидемия паҳн мегарданд, хос аст. Ҷамасола дар Африқои тропикӣ даҳҳо миллион нафар ба бемории вараҷа гирифтор мешаванд. Фалокати аз ҳама бештар барои мамлакатҳои рӯбаинкишоф бемориҳои рӯда мебошад.

ТИБ ДАР САМТИ ТАНДУРУСТӢ БА ДАСТОВАРДӢОИ БЕНАЗИРНОИЛ ШУДААСТ, АММО БЕМОРИӢОИ ЗИЁДЕ ВУЧУД ДОРАНД, КИ ТО ӢОЛ БА ӢАЁТИ ИНСОН ТАӢДИД МЕКУНАНД. МАСЪАЛАӢОИ УМУМИЧАӢОНИИ СОЛИМИЙ ТАФОВУТӢОИ МИНТАҚАВИЙ ДОРАД.

Дарозумрии аҳоли бевосита ба мушкилоти солимӣ алоқаманд аст.

Халъи силоҳ ва муҳофизати сулҳ. Аз рӯйи ҳисоботи олимон, дар дунё 15 ҳазор ҷанг шудааст, вале ҳеҷ гоҳ мисли имрӯза чунин миқдор яроқи қатли ом ҷамъ нашудааст. Ӣоло ба ҳар сари аҳолии дунё ҳамон қадар моддаи тарканда рост меояд, ки ба воситаи онҳо мавҷудоти зиндари чанд маротиба нобуд кардан мумкин аст. Ӣанги имрӯза ҷанги ҳастаист. Оқибати вай пайдо шудани «зимистони ҳастай» буда, иқлими кураи Замин тағйир меёбад. Дар он иқлим ягон мавҷуди зинда ҳаёт ба сар бурда наметавонад. Дар асри XXI масъалаи аслиҳои кайҳонӣ ба миён омад ва он «ҷанги ахтарӣ» ном гирифтааст.

Дар артишҳои ҳарбӣ беш аз 30 млн аҳолии дунё ва дар тамоми ин соҳа қариб 100 млн аҳоли банд аст. Тасаввур кардан душвор нест, ки агар ин миқдор воситаю захираҳо ба соҳаҳои иҷтимоию иқтисодӣ равона карда мешуданд, тамаддуни имрӯза то ба кадом дараҷа мерасид. Ӣамаи ин халъи силоҳи умумиро талаб менамояд.

Барои ба ин мақсад ноил шудан, бояд сиёсати ҳамзистии осоиштаро пеш бигирем.

Дар хотир доред

Манбаъҳои ғайрианъанавии энергетикӣ. Технологияи босамар ва такроран истифодаи ашё. Масъалаҳои умумичаҳонӣ. Алоқамандии масъалаҳои умумичаҳонӣ. Омилҳои дохилӣ ва берунаи қафомонӣ. Гуруснагӣ. Нимгуруснагӣ. Масъалаҳои солимӣ.

Савол ва супориш

1. Муайян бикунед, ки кадом минтақа ё ҳудуд дар қураи За-мин барои бунёди неругоҳҳои барқӣ, ки аз манбаъҳои ғайрианъана-вии энергетикиро истифода мекунанд, мувофиқтар аст.

2. Масъалаи норасоии сарватҳои табиӣ дар охири асри гу-зашта ба миён омад. Ин ба чӣ вобаста аст?

Ибро
медонам

3. Ҷавоби дурустро ёбед:

1) Масъалаҳои глобалӣ ба тамоми ҷамъияти инсонӣ таал-луқ доранд, аз ҳамин сабаб барои ҳалли онҳо ҳамкориҳои байнал-миаллӣ лозим аст;

2) Масъалаҳои умумичаҳонӣ доимо дар назди инсоният арзи вуҷуд доштанд;

3) Масъалаҳои умумичаҳонӣ натиҷаи ИИТ мебошанд.

4. Мафҳуми «ба таври комплексӣ истифода намудани ашё»-ро чӣ гуна мефаҳмед?

5. Моҳияти масъалаҳои умумичаҳонӣ ва рӯзмарра будани онҳо дар чист?

6. Ҷаро ҳалли масъалаи ҷанг ва муҳофизати сулҳ вазифаи ав-валиндараҷа аст?

7. Бартариш захираҳои нави энергетикӣ дар чист?

8. Масъалаҳои глобалии норасоии озукворӣ гуфта чиро дар назар дорем?

9. Сабаби паҳн шудани бемориҳои сироятӣ дар давлатҳои мин-тақаи тропикӣ дар чист? Кадом омилҳои географӣ ба ин мусоидат мекунанд?

Ибро
метавонам

10. Сабабҳои зиёдишавии фарқи қафомониш иҷтимошо иқти-содии байни мамлакатҳои тараққиқардаю рӯбаинкишоф дар чист?

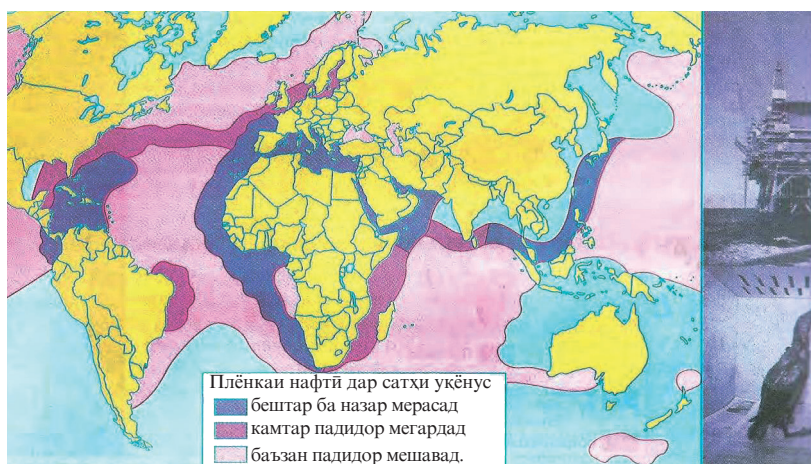
11. Ба ақидаи шумо, барқарор кардани муносибатҳои боа-долати иқтисодӣ барои давлатҳои рӯбаинкишоф чӣ аҳаммият дорад?

МАСЪАЛАҲОИ ЭКОЛОГӢ

Чаро масъалаҳои экологӣ масъалаи аввалиндарачаи умумичаҳонӣ шудаанд? Онҳо чӣ гуна зоҳир мегарданд? Қадом роҳҳои ҳалли масъалаҳои экологӣ вучуд доранд?

Асоси ин масъаларо муносибати инсон ба табиат ва муҳофизати муҳити атроф ташкил мекунад. Ҳанӯз академик В.И. Вернадский гуфта буд, ки таъсири фаъолияти хоҷагидорӣ инсон ба муҳити географӣ нисбат ба таъсири ҳодисаҳои геологӣ дар кураи арз рухдиҳанда афзалият пайдо кардааст. Аз ҷумла, «Мубодилаи модда»-ҳо байни табиату инсон пайдо шудааст. Инсон соҳиби техникаю технологияи пуриқтидор гардида, ба табиат ҷунун зиён овард, ки он хусусияти глобалии табиатро халалдор кард. Аз нимаи дуюми асри XX сар карда, дар муносибати мутақобилаи инсону табиат ҷаҳиши нава ба вучуд омад. Зиёдшавии аҳоли, индустриякунонию урбанизатсияи босуръат қобилияти худтозакунии системаҳои экологиро суст кард. Тавассути ин давргардии табиӣ моддаҳо дар биосфера тағйир ёфта, саломатии насли имрӯзаю ояндаи инсонро зери хатар гузоштааст. Уқёнусшиноси намоёни фаронсавӣ, Жак де Кусто гуфтааст, ки пеш табиат инсонро ба воҳима меандоخت, ҳоло инсон табиатро. Ин гуфтаҳо асос доранд. Дар баъзе мамлақату ноҳияҳо вазъи экологӣ ҳатто ба дараҷаи «бухрони экологӣ» расидааст. Ифлосшавии муҳити атроф бо ин гувоҳӣ медахад. Имрӯзҳо зарари он ба миллиардҳо доллар баробар шудааст.

Расми 46. Плёнкаи нафтӣ дар сатҳи Уқёнуси ҷаҳонӣ

Самтҳои асосии бадшавии сифати муҳити атроф кадомҳоянд? Пеш аз ҳама нобудкунии бешазор, биёбоншавии заминҳо, ифлосшавии об, атмосфера ва дигарҳо. Ҳар сол бештар аз 11 млн. га ҷангалҳои тропикӣ бурида мешаванд, ки аз миқёси барқароркунии ҷангал 10 маротиба зиёд аст. Ҳоло дар ду ҷангалзори асосии тропикии ҷаҳон – Амазония ва Осиёи Ҷанубу Шарқӣ буридани дарахтон босуръат давом дорад, ки ин боиси аз байн бурдани генофонди ҷангалзори тропикӣ, халалдор сохтани речаи оби масоҳати бузург дар рӯи Замин, кам шудани ҷангалзор, ки манбаи асосии тоза намудани ҳавои атмосфера аст, мешавад. Дар арзҳои муътадил низ буридани ҷангалзор босуръат идома дорад. Чунин суръати биёбоншавӣ мунтазам меафзояд. Соле қариб 6 млн га замини кишоварзӣ аз истифода мегарояд. Биёбоншавӣ бештар дар минтақаи Сахелияи Африқо, дар сарҳади Саҳрои Кабир ва саванна ба чашм мерасад. Дар мамлакатҳои Африқои тропикӣ солҳои 70-80-уми асри гузашта хушксолии азиме ба вуқӯъ омад, ки ба табиати он кохиши зиёд расонид. Нодуруст чаронидани чорво низ ба ҳолати табиӣ чарогоҳҳо таъсири манфӣ расонид.

Аксар мамлакатҳои дунё аз норасоии оби нӯшокӣ танқисӣ меканд. Дарёҳои Дунай, Рейн, Сена, Миссисипи, Волга, Днепр, кӯлҳои Ладога, Балхаш ва ғайра хеле ифлос шудаанд. Миқдори партовҳо ва моддаҳои захрнокӣ ба муҳити атроф зиёрасон зиёда аз 40 млрд тоннаро ташкил медиҳад. Ифлосшавӣ

бо гази дуокиси сулфур боиси «боронҳои кислотай» шуда, хок, обанбор, олами набототро захролуд мегардонад. Чунин боронҳо дар ИМА ва Аврупои Ғарбӣ қариб ба 30 млн га дар майдони чангалзор сироят кардааст.

Ҳамасола ба сари ҳар нафар аҳолии сайёра қариб 20 т ашёи хоми минералӣ истихроҷ карда мешавад, ки 97-98%-и он партов асту ба қабати хок, об, ҳаво таъсири бад мерасонанд. Муҳити зисти ифлос барои ҳаёти одамон, ҳайвонот ва наботот хатар эҷод мекунад.

Хатари дигари табиӣ пайдоиши «эффекти парникӣ» – вайроншавии қабати озони стратосфера мебошад. Сабаби асосии зиёд истеҳсолкунию истифодаи фреонҳо (моддаҳои фтор, хлору углерод) буда, онҳо қабати озониро сӯрох мекунанд, ки тавасути он нурҳои ултрабунафш зиёдтар ба сатҳи Замин расида, ба организмҳои зинда зарар мерасонад. Конфронси байналмилалӣ дар шаҳри Вена (соли 1985) ва Рио-де-Жанейро (соли 1992) мамлакатҳои ҷаҳонро ба камтар истеҳсол ва истифодаи моддаҳои кимиёии ба ҳаёт зиёновар даъват кард. Бо мақсади мубориза барои гармшавии иқлим, соли 1997 дар шаҳри Киото (Чопон) шартномаи байнидавлатӣ имзо шуд. Аз соли 2008 то соли 2012 бояд дар ҷаҳон ҳаҷми партовҳои газӣ то 5,2% кам карда мешуд. Аммо то ҳол на ҳама давлатҳои ҷаҳон протоколи Киоторо тасдиқ карданд. Созмони Милали Муттаҳид низ оид ба масъалаҳои экологӣ ҳуҷҷатҳои мувофиқ тартиб додааст, ки муҳимтарини он «Стратегияи умумичаҳонии ҳифзи табиат» мебошад. Ин ҳуҷҷат барномаи амалиёти ҳамаи мамлакатҳои ҷаҳонро оид ба ҳифзи табиат ифода кардааст.

Коҳиш ёфтани экосистемаи табиӣ сатҳи хушкӣи Замин (% аз масоҳати умумӣ)			
Қитъаҳо	Экосистемаи вайроннашуда	Экосистемаи қисман вайроншуда	Экосистемаи вайроншуда
Аврупо	15,5	19,6	64,9
Осиё	43,5	27,0	29,5
Африко	48,8	35,8	15,4
Амрикои Шимолӣ	56,3	18,8	24,9

Амрикои Чанубӣ	62,4	22,5	15,1
Австралия	62,2	25,8	12,0
Антарктида	100,0	0,0	0,0
Чамъ дар сатҳи хушкӣ (ба ҳисо- би миёна)	55,5	21,4	23,1

Укёнуси ҷаҳонӣ ҳамеша барои инсоният аҳаммияти бузург дошт. Алалхусус, дар алоқаи мамлакатҳо ва халқҳои сайёра востатаи муҳимме ба ҳисоб меравад. То миёнаҳои асри XX Укёнус фақат 1-2 дарсади даромади умумии хоҷагидории инсониятро меод. Баробари тараққиёти инқилоби илмӣ-техникӣ, таҳқиқот ва азхудкунии Укёнуси ҷаҳонӣ тамойили дигар гирифт.

Аз ҷумла, тезутундшавии талаботи ҷаҳонӣ ба энергияю ашёи хом боиси пайдоиши истихроҷи маъдани кӯҳӣ, коркарди химиявии баҳрӣ ва истеҳсоли энергияи он шуд. Пешравиҳои ИИТ боиси зиёдшавии истихроҷи нафту газ, оҳан ва дигар ашёи минералӣ мешавад. Инчунин барои сохти иншооти бузурги баркӣ (мадду ҷазрӣ), истифодаи қувваи ҷараёнҳои баҳрӣ ва ширинкунии оби баҳрӣ имконият медиҳад. Дар қатори ин аз Укёнуси ҷаҳонӣ инсоният тақрибан 12-15 дарсади сафедаи ҳайвонотро мегирад. Доираи ба хоҷагӣ ҷалбкунии сарватҳои укёнусӣ васеъ шуда, истифодаи он хусусияти глобалӣ пайдо кардааст. Ин боиси торафт ифлосшавии оби сатҳи Укёнуси ҷаҳонӣ ва паст шудани ҳаҷми истеҳсоли ашёи хоми биологӣ шуда истодааст.

Солҳои охир ҳаҷми боркашонии баҳрӣ ниҳоят зиёд шуда, борғунҷонии киштиҳо то ба 200-500 ҳазор тонна расид. Ин ба зиёд шудани хоҷагии баҳрӣ мусоидат намуд. Дар як вақт барои бештар ифлосшавии қисми соҳилии Укёнуси ҷаҳонӣ замина муҳаё шуд.

Ба зами ин, солҳои охир дар ҷойҳои хушманзари баҳру укёнус сохтани муассисаҳои рекреатсионӣ (истироҳатии табобатӣ) хеле авҷ гирифт, ки ин ҳам сабаби афзоиши ифлосшавии обҳои қисми соҳилии шуд. Хусусан, ҳодисаҳои ифлосшавӣ бештар дар баҳрҳои канорӣ: баҳрҳои Шимолӣ, Балтика, Миёназамин, халиҷи Форс ва ғайраҳо хеле ба ҷашм мерасад.

Пешгӯӣ ва ба низом овардани ин ҳодисаҳо ҳамкориҳои мамлакатҳои соҳили баҳриро талаб мекунад. Барои ба амал баро-

вардани ин ғоя, конвенсияи Созмони Милали Муттаҳид (соли 1982), ки ҳамчун «Ҳартияи баҳрҳо» эътироф шудааст, аҳаммияти калон дорад.

Кайҳон низ ҳамчун муҳити глобалии умумиинсонӣ барои ҳамаи мамлакатҳо дастрас доништа шудааст. Азхудкунии он кори начандон осон аст. Ин ҳамкориҳои техникӣ, иқтисодӣ, илмӣ бисёр мамлакатҳои ҷаҳонро тақазо мекунад. Аз ин нигоҳ, азхудкунии кайҳон яке аз масъалаҳои муҳимми умумиҷаҳонӣ шудааст.

Ин аз давлатҳои ҷаҳон истифодаи осоиштаи кайҳонро талаб мекунад, яъне фазои кайҳонӣ бояд аз ҳама гуна яроқ ва озмоишҳои он соқит бошад.

Дар хотир доред

Бухрони экологии глобалӣ. Биёбоншавӣ. Эффементи парникӣ. Проблемаи оби нӯшокӣ. Вайроншавии қабати озонӣ. Ифлосшавии Уқёнуси ҷаҳонӣ. Боронҳои кислотай. Маърифати экологӣ.

Савол ва супориш

1. Дар харита давлатҳои нишон диҳед, ки дар қаламравҳои онҳо ҳодисаҳои: а) биёбоншавӣ; б) ботлоқшавӣ; в) шӯршавӣ; г) буридани ҷангалзор ва заволёбии ҷангал дида мешаванд. Шумо барои пешгирии ин чӣ маслиҳат медодед?

2. Чаро масъалаҳои экологиро дар байни масъалаҳои умумиҷаҳонӣ дар мадди аввал мегузоранд?

3. Ба ақидаи шумо, чаро протоколи Киото аз ҷониби ИМА, Британияи Кабир ва Чин тасдиқ нашуд?

4. Заволёбии сарватҳои табииро чӣ гуна тасаввур мекунад? Нисбат ба самтҳои асосии ин ҳодиса маълумот диҳед.

5. Вазъи экологии мамлақати худро баён кунед.

6. Чаро азхудкунии кайҳон ба масъалаи умумиҷаҳонӣ табдил ёфтааст?

Илова ба матн (далелҳои ҷолиб)

1. Дар аввали соли 1980 нахустин газопроводи магистрالي Алҷазоир – Италия бо дарозии 2,5 ҳаз.км ба кор даромад, ки қисми бештари он аз қабри баҳри Миёназамин дар чуқурии 500-600 м мегузарад. Дар аввали асри XXI боз се магистрالي навбатӣ аз қабри баҳр аз Алҷазоир то Испания бо воситаи гулугоҳи Гибралтар, аз Русия ба Туркия бо қабри баҳри Сиёҳ («ҷараёни кабуд») ва аз Русия ба Олмон бо қабри баҳри Балтика («ҷараёни шимолӣ») гузаронида шуд.

2. Дар истеҳсоли барқ аз ҳисоби ба сари кас дар ҷаҳон Норвегия дар ҷойи аввал меистад, ин нишондиҳанда то 25000 кВт/соатро ташкил медиҳад. Дар Ҷумҳурии Чади Африко ба сари кас ҳамагӣ 20 кВт/соат рост меояд, ки ин нисбати Норвегия то 1250 баробар кам аст.

3. Соли 1980 дар дарёи Паранаи Бразилия неругоҳи барқи обии «Итайпу» бо иқтидори 12,6 млн. кВт бунёд карда шуд. Дар Чин дар болооби дарёи Янтси сохтмони бузургтарин иншооти истеҳсоли барқ бо номи Санси («Се водӣ») бо иқтидори 18 млн. кВт ба охир расид. Дар қабати сарбанди он 26 турбин амал мекунад ва баландии он ба 180 м расида, дарозии обанбор 600 км-ро ташкил медиҳад.

4. Давлати Исландия ягона ва нахустин давлате мебошад, ки обҳои термалиро ба таври васеъ барои ба гармӣ таъмин намудани аҳолии истифода мекунад. Ханӯз аз соли 1930 системаи ба оби гарм таъминкуниро аз пойтахти он шаҳри Рейкявик сар кард. Аз ҳисоби обҳои гарми терминали дар Исландия садҳо гармхонаҳо амал мекунанд ва пурра аҳолиро бо меваю сабзавот ва ҳатто харбузаю банан таъмин мекунад.

5. Дар тамоми таърихи инсоният тахминан 140 ҳазор тонна тилло истеҳсол карда шудааст. Ҳоло калонтарин давлатҳои истеҳсолкунандаи тилло: Чин (288 т), ИМА (234 т), Африқои Ҷанубӣ (232 т), Австралия (225 т), Перу (175 т), Русия (134 т), Канада (100 т) мебошанд.

6. Аз 26 маркази бузурги металлургияи сиёҳ, 13-тои он ба Чин рост меояд. Аз ҷумла, дар марказҳои Шанхай ва Тянь-Шан соли то 20 млн тонна пӯлод гудохта мешавад.

7. Моҳи декабри соли 1984 дар яке аз шаҳрҳои Ҳиндустон бо номи Бхопал дар корхонаи кимиёвӣ садамаи калоне ба амал омад, ки ин корхона ба яке аз ширкатҳои амриқоӣ тааллуқ дошт. Дар натиҷаи ин фалокат, 6,3 ҳазор шаҳрванд ба ҳалокат расида, бештар аз даҳҳо ҳазори дигар ҷароҳат бардоштанд.

8. Чамъоварии гандум дар ҳама минтақаю давлатҳои дунё як хел нест. Масалан, дар ноҳияҳои ҷануби ИМА, давлатҳои соҳили баҳри Миёназамин, Чин, Ҳиндустон ба моҳҳои апрел-июн; дар моҳҳои июл-август дарави гандум ба ноҳияҳои боқимондаи ИМА, қисмати зиёди Аврупо ва дар моҳи сентябр ба Канада, Шимоли Аврупо ва дар декабр-март ба Аргентина, Австралия ва Зеландияи Нав рост меояд.

9. Парвариши дарахти қаҳва ва фуруши маҳсулоти он асоси зисту зиндагонии 25 млн одам мебошад. Қариб 50 давлати дунё ба содироти қаҳва машғул мебошанд. Дар савдои ҷаҳонии маҳсулоти хӯрокворӣ қаҳва баъди гандум дар ҷойи дуюм меистад. Дар Амриқои Лотинӣ нави қаҳваи «арабика» бо таъми худ шухрат дорад ва дар Осиёю Африқо бештар нави «робуста» маъмул аст.

10. Чамъоварии мева дар миқёси ҷаҳон дар як сол 640 млн тоннаро ташкил медиҳад. Аз ҷумла: 70 млн тонна апелсин (бештар дар Бразилия ва ИМА), 107 млн тонна банан, 70 млн тонна ангур, 75 млн тонна себ, 105 млн тонна тарбуз, 39 млн тонна манго, 25 млн тонна мандарин, 24 млн тонна нок ва 14 млн тонна лиму чамъоварӣ карда мешавад.

12. **Аз ҷиҳати сайди моҳӣ** ба сари кас дар ҷаҳон дар сол ҷойи аввалро Исландия мегирад – 4530 кг. Баъди он Норвегия – 480 кг, Перу ва Чили – 260 кг, Русия – 23 кг, ИМА – 16 кг ва Чин – 13 кг-ро ташкил медиҳад.

13. Аз ҳама бештар давлатҳои Фаронса ва Чопон дар истехсоли қатораҳои суръатнок муваффақ шудаанд. Соли 2007 дар Фаронса суръати қатори одамкашро ба 585 км дар як соат расонид, ба рекорди ҷаҳонӣ ворид шуд. Дар Чопон соли 2003 суръати ҷунин намуди қатори ба 581 км дар як соат расид. Дар баъзе давлатҳои дигар суръати ҷунин қатораҳо аз 200 то 250 ва баъзан аз 300 то 350 км дар як соатро ташкил медиҳад.

14. Соли 2004 дар Глазго (Шотландия) киштии бузург бо номи «Куин Мэри-2», ба об сар дода шуд, ки ҳаҷми ғунҷиҳои он ба 150 ҳазор тонна расида, 346 м дарозӣ дорад. Ин кишти қобилияти кашонидани 2620 мусофир ва 1253 ҳайати экипажро дорад. Дар бандари Турку (Финландия) киштии бузург бо номи «Оазиси баҳр» барои саёҳати давриолаӣ ба об сар дода шуд. Ин лайнер 370 м дарозӣ ва баландии он ба 72 м (баробари бинои 23 ошёна) мерасад. Дар ин кишти метавонад 6360 мусофир ва 2165 аъзои экипаж шино кунанд.

15. Нахустин ҳавопаймоҳои мусофирбари фавқусодо (англисию фаронсагии «Конкорд» ва советии Т-144) ҳанӯз охири соли 1960 сохта шуданд. Соли 1995 «Конкорд» бо мақсади реклом парвози даври оламиро бо хатсайри Нью-Йорк анҷом дод. Масофаи умумии ин парвоз ба 40 717 км баробар буд ва ин масофаро дар муддати 31 соату 27 дақиқаю 40 сония тай кард. Охири соли 2003 ба хотири хароҷоти ниҳоят зиёд, парвози «Конкорд» манъ карда шуд. Дар Русия истехсоли ҳавопаймои Ту-244 ба нақша гирифта шудааст, ки суръати парвози он ба 2300-2500 км/соат баробар аст.

16. Барои боркашонии транзитӣ байни Аврупои Ғарбӣ ва Чопон бо ҳудуди давлатҳои ИДМ роҳи оҳани Трансибир ба қор андохта шуд, ки ин дарозтарин роҳи оҳан дар ҷаҳон (9322 км) ба ҳисоб меравад. Ин роҳ то бандари Находка ва Восточный Русия расида, сипас бо воситаи роҳи баҳрӣ то Токио-Йокогама мебарад. Дарозии умумии ин роҳ ба 13 ҳазор км мерасад, ҳол он ки тай намулдани ин масофа аз Аврупои Ғарбӣ, ба воситаи канали Суэтс ба Аврупо 20 ҳаз. км ва бо атрофи Африқо бештар аз 26 ҳаз. км-ро дар бар мегирад.

17. Зери парчами Панама қариб 6 ҳазор кишти шино мекунад, ҳол он ки ин давлат ҳамагӣ 5 кишти дорад. Зери парчами Лубнон 1,5 ҳазор кишти шино мекунад, вале ин давлат ягон кишти надорад.

18. Солҳои охир ба киштигардӣ дар уқёнуси Ҳинд роҳзанони баҳрӣ ҳалал мерасонанд. Мавқеи асосии онҳо дар соҳилҳои қисмати африқоии давлати Сомали ҷойгир мебошад. Роҳзанҳо аз соҳили Сомали ва халиҷи Аден ба киштиҳо ҳучум оварда, барои озодкунии киштиҳо маблағи калон талаб мекунад. Ҷунин бенизомӣ ба он овард, ки бо қарори Шӯрои амниятии СММ соли 2008 ба давлатҳои боринтиқолдиҳанда иҷозат дода шуд, ки киштиҳои ҳарбии худро ба обҳои соҳилии Ҷумҳурии Сомали равона кунанд.

19. Дар як шабонарӯз аз халиҷи Ла-Манш 800 кишти, аз Эресун (Зунд) – 175, аз Гибралтар – 200, аз Ҳурмуз – 100, аз Малакка – 80, аз Босфор – 40 кишти мегузарад. Чуқурии халиҷи Ла-Манш ба 30-35 м, Каттегат – 26 м, Босфор – 27 м ва Малака ба 25 м мерасад.

20. Дар қатори даҳ фурудгоҳи калонтарини ҷаҳон, 5 фурудгоҳи ИМА дохил мешаванд. Аз ҷумла, фурудгоҳи Атланта соле 90 млн мусофир ва Чикаго то 70 млн мусофирро қабул мекунад. Дар Аврупои Ғарбӣ ба ин гурӯҳ фурудгоҳи Лондон (67 млн), Париж (60 млн), Франкфурти соҳили Майн (53 млн) ва аз Осиёи Шарқӣ фурудгоҳи Токио (66 млн) ва Пекин (82 млн) дохил мешаванд.

ЗАМИМА I

СОЗМОНҲОИ УМУМИҚАҲОНӢ

1. Созмони Милали Муттаҳид (СММ) созмони байналмилалӣ буда, он дар асоси ихтиёрӣ муттаҳид шудани давлатҳо, бо мақсади дастгирӣ ва мустаҳкам кардани бехатарӣ, инкишофи муносибатҳои дӯстии байни онҳо таъсис шудааст. Ойинномаи СММ бо имзои намоёндагони 50 давлат 26.06.1945 тасдиқ шуд ва 24.10.1945 он ба қарор шурӯъ кард. Дар ҳайати СММ (соли 2018) 192 давлат шомил аст. Ташкилотҳои асосии СММ: Ассамблеяи генералӣ, Шӯрои амният, Шӯрои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, Суди байналмилалӣ, Котибот, Маркази Созмон (Штаб квартира) дар Нью-Йорк (ИМА) ҷойгир аст.

2. Бонки байналмилалии таъмир ва рушд (ББТР) ташкилоти байнидавлатии қарздиҳӣ ва молия буда, ба муҳлати миёна ва дароз ба давлатҳои аъзоияш қарз медиҳад (қариб 180 давлат, аз ҷумла Тоҷикистон). Ин ташкилот дараҷаи ташкилоти таҳассусии СММ-ро дорост. Соли 1944 таъсис ёфта, соли 1945 ба амалиёт шурӯъ кард. Онҳо дар қарбҳои бо се ташкилоти махсус – Ассотсиатсияи байналмилалии рушд, Корпоратсияи байналмилалии молиявӣ, Агентӣ оид ба қафолати инвеститсионӣ гурӯҳеро дар назди Бонки ҷаҳонӣ ташкил кардаанд.

3. Фонди байналмилалии асъор (ФБА) ташкилоти байнидавлатӣ буда, баъроӣ ба низом овардани муносибатҳои молиқо пулӣ байни аъзои Фонди мазкур (қариб 180 давлат, аз ҷумла Тоҷикистон) амал мекунад. Он статуси ташкилоти махсусро дар назди СММ дорад. Ташкилоти мазкур соли 1945 таъсис ёфт ва маркази он дар Вашингтон (ИМА) ҷойгир аст.

4. Созмони Милали Муттаҳид оид ба масъалаҳои маориф, илм ва фарҳанг (ЮНЕСКО) – ташкилоти байналмилалии таҳассусӣ дар назди СММ. Аз соли 1946 бо мақсади дар арсаи ҷаҳонӣ таъмин намудани сулҳу субот бо роҳи инкишофи ҳамкории байни давлатҳо дар соҳаи маориф, илм ва фарҳанг арзи вучуд дорад. Бештар аз 193 мамлакатро (с. 2007) муттаҳид месозад. Маркази он дар шаҳри Париж (Франса) ҷойгир аст.

5. Агентии байналмилалӣ оид ба энергияи атомӣ (АБЭА) ташкилоти махсуси байналмилалӣ буда, соли 1957 баҳри ривочи ҳамкории байналхалқӣ ба мақсади дар соҳаи осоишта истифода шудани энергияи атомӣ барпо шудааст. Ба системаи СММ дохил аст ва зиёда аз 144 давлатро муттаҳид менамояд. Маркази он дар шаҳри Вена (Австрия) мебошад.

6. Ташкилоти байналмилалии савдо (ТБС) созмони байнидавлатӣ буда, бо мақсади ба низом овардани сиёсати савдо ва зерӣ назорат гирифтани нарху наво дар байни давлатҳои аъзои он амал мекунад. Бештар аз 151 давлат аъзои ин созмон буда, соли 1995 таъсис ёфтааст. Тоҷикистон ба ин ташкилоти байналмилалӣ соли 2012 ворид шуд. Маркази он дар шаҳри Женева (Швейтсария) мебошад.

7. Созмони ҳамкории иқтисодӣ ва рушд (СҲИР) ташкилоти байнидавлатӣ буда, ба мақсади пайдо намудани сиёсати ягона дар роҳи пешрафти иқтисодӣ ва васеъ кардани савдои ҷаҳонӣ дар асоси роҳ надодан ба ҳаракатҳои дискриминатсионӣ (поймоли ҳуқуқ) дар ин ҷода амал мекунад. Соли 1961 таъсис ёфт. Ба он зиёда аз 300 давлат шомил аст. Маркази он дар шаҳри Париж (Франса) ҷойгир аст.

8. Чаласаи «Ҳафгонаи Бузург». Вохӯрӣ дар сатҳи олий байни сарварони давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ инкишофёфта – ИМА, Чопон, Олмон, Британия, Фаронса, Канада, Италия. Аз соли 1996 дар аксари чаласоти масъалаҳои сиёсии ин ташкилот Русия низ ширкат меварзад. Бинобар он дар бисёр маврид чунин чаласаҳо «Чаласаи ҳаштгонаи Бузург» ном мегиранд.

9. Клуби Париж (КП) ташкилоти ғайримуқаррарӣ буда, давлатҳои қарздиҳандаро муттаҳид месозад (бештар аз 19 давлат). Аксар масъалаи ба низом овардани муҳлати қарзро нисбати давлатҳои рӯбаинкишоф муҳокима мекунад.

10. Клуби Лондон (КЛ) – муттаҳид намудани калонтарин банкҳои тичоратӣ (зиёда аз 400 адад)-ро, ки қарзҳои берунии шахсиро ба низом меоранд, ба уҳда дорад. Он дар аввали солҳои 80-ум таъсис ёфт.

11. Иттиҳодия (то соли 1947 Иттиҳоди миллатҳои Британиё ном дошт) – иттифоқи Британиёи Кабир бо собиқ мустамликаю доминионҳо (53 давлат, 2007) соли 1931 таъсис ёфтааст. Ин Иттиҳодия Котибот бо сарвари Котиботи Генералӣ (дар Лондон) дошта, конференсияҳои давлатҳои Иттиҳодияро гузаронида, фонди яқояи ёрии техниро ташкил кардааст.

Созмонҳои байналмилалӣ минтақавӣ

1. Иттиҳоди Аврупо (ИА)
2. Созмони шартномаи Атлантикаи Шимолӣ (НАТО)
3. Иттиҳоди Аврупои Ғарбӣ (ИАҒ)
4. Созмони амният ва ҳамкорӣ дар Аврупо (САҲА)
5. Шӯрои Аврупо (ША)
6. Шӯрои Шимолӣ (ШШ)
7. Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ)
8. Созмони Шартнома оид ба амнияти ҳамбастагӣ (СШАҲ)

Созмонҳои Осиё, Африко, Австралия ва Океания

1. Ассотсиатсияи давлатҳои Чанубу Шарқи Осиё (АДҚШО)
2. Созмони давлатҳои содиркунандаи нафт (ОПЕК)
3. Созмони ҳамкории Шанхай (СХШ)
4. Созмони конференсияи исломӣ (СКИ)
5. Бонки рушди Осиё (БРО)
6. Нақшаи Коломбо
7. Бонки рушди Африко (БРАФ)
8. Созмони ягонагии Африко (СЯА)
9. Лигаи давлатҳои Араб (ЛДА)

Созмонҳои Амрико

1. Созмони давлатҳои амрикоӣ (СДА)
2. Ассотсиатсияи ҳамоҳангии (интегратсия) давлатҳои Амрикои Лотинӣ
3. Системаи иқтисодии давлатҳои Амрикои Лотинӣ (СИДАЛ)
4. Созмони давлатҳои Амрикои Марказӣ (СДАМ)

ЗАМИМА II

Бузургтарин неругохҳои барқи обӣ дар ҷаҳон

Номи НБО	Иқтидор, млн. кВт	Мамлакат	Дарё
Сансия	18,2	Чин	Янсизи
Итайпу	12,6	Бразилия/Парагвай	Парана
Гранд-Кули	10,8	ИМА	Колумбия
Гури	10,3	Венесуэла	Кароно
Туқури	8,0	Бразилия	Токантинс
Саяно-Шушен	6,4	Русия	Енисей
Красноярск	6,0	Русия	Енисей
Ла-Гранд - 2	5,3	Канада	Ла-Гранд
Черчилл-Фолс	5,2	Канада	Черчилл
Братск	4,5	Русия	Ангара
Уст-Илим	4,3	Русия	Ангара

Даҳ давлати пешсафи истеҳсоли алюминий

Мамлакат	Истеҳсол (млн.т)	Мамлакат	Истеҳсол (млн.т)
Чин	19,86	АМА	1,82
Русия	3,85	Ҳиндустон	1,7
Канада	2,78	Бразилия	1,44
ИМА	2,07	Норвегия	1,15
Австралия	1,86	Баҳрайн	0,89

Даҳ давлати пешсафи истеҳсолкунандаи нуриҳои маъданӣ

Мамлакат	Истеҳсол, (млн.т)	Мамлакат	Истеҳсол (млн.т)
Чин	73,0	Беларус	5,9
ИМА	18,0	Олмон	4,3
Ҳиндустон	18,8	Индонезия	4,2
Русия	17,8	Бразилия	3,5
Канада	12,5	Покистон	3,1

Даҳ давлати асосии истеҳсолкунандаи матои пахтагӣ

Мамлакат	Истеҳсол млн. м ²	Мамлакат	Истеҳсол млн. м ²
Чин	75,3	Италия	1,5
Ҳиндустон	27,9	Покистон	1,0
Бразилия	6,0	Туркия	1,0
ИМА	2,0	Миср	1,0
Русия	1,5	Мексика	0,9

Даҳ давлате, ки дар он сайёҳӣ (туризм) байналмилалӣ бештар инкишоф ёфтааст

Мамлакат	Шумораи сайёҳо, млн нафар	Мамлакат	Шумораи сайёҳо, млн нафар
Фаронса	83,0	Туркия	35,7
ИМА	67,0	Олмон	30,4
Чин	57,7	Британияи Кабир	29,3
Испания	57,7	Малайзия	25,0
Италия	46,4	Мексика	20,6

Пешгӯиҳои демографии афзоиши аҳоли дар ҷаҳон то соли 2050

Ҷаҳон дар умум, минтақаҳои қалонтарин	Шумораи аҳоли, млн нафар	Ҷаҳон дар умум, минтақаҳои қалонтарин	Шумораи аҳоли, млн нафар
Аврупо	691	Амрикои Шимолӣ	449
Осиё	5231	Амрикои Ҷанубӣ	730
Африко	1998	Австралия ва Океания	51
Ҷаҳон			9150

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА	3
БОБИ I. ХАРИТАИ СИЁСИИ ҶАҶОН	5
§ 1. Харитаи сиёсии ҷаҳон – сохтори ҷаҳони муосир	5
§ 2. Давлат – нишонаи асосии харитаи сиёсӣ	10
§ 3. Шакли давлатҳо	16
§ 4. Географияи сиёсӣ ва тавсифи геополитикии ҷаҳон	21
БОБИ II. ТАБИАТ ВА НАҚШИ ИНСОН ДАР ҶАҶОНИ МУОСИР	29
§ 5. Аз замони қадим то имрӯз	29
§ 6. Шароит ва сарватҳои табиӣ – заминаи рушди иқтисодиёт	34
§ 7. Захираҳои маъданӣ: оё онҳо барои ояндаи инсоният басандаанд?	40
§ 8. Захираҳои заминӣ: ду раванди муқобил	47
§ 9. Захираҳои об: проблемаи оби нӯшокӣ дар сайёра	52
§ 10. Захираи ҷангал ва ҳифзи он	58
§ 11. Нақши Уқёнуси ҷаҳонӣ дар ҳаёти инсон	63
§ 12. Сарватҳои агроиклимӣ, ғайрианъанавӣ ва рекреатсионӣ – манбаи муҳим барои ояндаи инсоният	68
§ 13. Географияи истифода аз захираҳои табиат ва мушкилоти он	73
БОБИ III. ГЕОГРАФИЯИ АҶОЛИИ ҶАҶОН	84
§ 14. Аҳоли ва бозтавлиди он	84
§ 15. Таркиби аҳоли (ҳайати наҷодӣ, миллӣ, ҷинсӣ синнусоли, синфӣ ва динӣ)	90
§ 16. Маскуншавии аҳоли: сокинони шаҳр ва деҳот	95
§ 17. Муҳочирати аҳоли: намуд ва географияи он	101
БОБИ IV. ИНҚИЛОБИ ИЛМӢ-ТЕХНИКӢ ВА ХОҶАГИИ ҶАҶОН	106
§ 18. Хусусиятҳои ташаккули хоҷагии имрӯзаи ҷаҳон	106
§ 19. Тақсимои байналмилалӣи географии меҳнат: давлатҳо ба истеҳсоли кадом маҳсулот машғуланд?	114
БОБИ V. ГЕОГРАФИЯИ СОҶАҶОИ ХОҶАГИИ ҶАҶОН.....	120
§ 20. Географияи саноати маъдани кӯҳӣ. Энергетика	121

Саноати маснуотбарорӣ	129
Географияи кишоварзӣ	138
Географияи нақлиёт ва робитаҳои иқтисодии беруна	146
Муносибатҳои иқтисодии берунӣ ва ҳамгирӣ (Интеграция)	155
БОБИ VI. МАСЪАЛАҲОИ УМУМИҚАҲОНИИ ИНСОНИЯТ	163
Масъалаҳои экологӣ	171
ЗАМИМАИ I	178
ЗАМИМАИ II	180

МУҲАББАТОВ ХОЛНАЗАР, РАҲИМОВ МУҲИДДИН,
АКОБИРОВ ШОСАФАР

ГЕОГРАФИЯ

(Географияи иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷаҳон)

Китоби дарсӣ барои синфи 9-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ

Муҳаррир

Мусахҳех

Муҳаррири техникӣ

Тарроҳон

А. Комилзода

М. Саидова

Н. Салоҳиддинзода

М. Ҷунайдозода

З. Саъдуллоев

Ба чоп 14.04.2020 иҷозат дода шуд. Коғази офсет.

Чопи офсет. Андозаи 60x90 $\frac{1}{16}$. Ҷузъи чопӣ 11,5

Адади нашр 150000 нусха.

Супориши № 78/1.2020

Муассисаи нашриявии «Маориф»-и

Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон.

734024, ш. Душанбе, кӯчаи Аҳмади Дониш, 50.

Тел: 222-14-66

E-mail: najmiddin64@mail.ru

Дар матбааи ҚСП “Ганҷ-нашриёт” чоп шудааст.

Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Южно-обходная, 3.

Тел: 44-600-35-38. E-mail: info@ganj.tj.